Віктор Вечерський

Українська спадщина

Історико-культурологічні ессе

Державна служба охорони культурної спадщини

Віктор Вечерський

Українська спадщина

Історико-культурологічні ессе

Київ, видавництво Інституту проблем сучасного мистецтва–2004

ББК 85.113 (4Укр)
В 18

Вечерський В.В. Українська спадщина: Історико–культурологічні ессе. — К., 2004. — 340 С. (Інститут проблем сучасного мистецтва; Державна служба охорони культурної спадщини)

Книжка містить історико–культурологічні статті та ессеї, що писалися протягом останнього десятиліття. Вони присвячені малодослідженим або свідомо замовчуваним у попередні десятиліття аспектам і феноменам української національної спадщини — храмовій архітектурі, національній еліті, українському степу, окремим реґіонам (Крим), містам (Глухів), пам'ятникам (Шевченківський моморіал у Каневі), видатним постатям (Д.Донцов, Г.Логвин). Книжка добре ілюстрована, у тому числі рідкісними іконографічними матеріалами. Розрахована на широкого читача, зацікавленого краєзнавством, українською історією та культурою.

ISBN 966-96284-3-1

Рецензент Микола Кучерук, голова Державної служби охорони культурної спадщини

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту проблем сучасного мистецтва

Друкується за підтримки

ISBN 966-96284-3-1

© В.В.Вечерський, 2004
© Інститут проблем сучасного мистецтва, 2004
© Державна служба охорони культурної спадщини, 2004

Все йде, все минає — і краю немає.
Куди ж воно ділось? Відкіля взялось?
І дурень, і мудрий нічого не знає.
Живе... умирає... одно зацвіло,
А друге зав'яло, навіки зав'яло...
І листя пожовкле вітри рознесли.

Тарас Шевченко

Ця книжка сформувалася як певний підсумок. Автор протягом багатьох літ намагався знайти відповіді (передовсім — для самого себе) на низку питань, які стосуються української національної ідентичності, зокрема: чи маємо ми власне українську архітектуру, чим українська архітектура відрізняється від зодчества усіх інших народів? Що таке український храм? Чи була у нас національна еліта, і чи є вона тепер? І що це за феномени такі — Український Степ? Українська Гетьманщина? Чим був Крим у нашій історії та культурі? Як ми вшановуємо своїх великих людей, чи наближаємося ми хоч трохи до розуміння їх? Останню тему автор розробляв на прикладах таких знакових і водночас дуже різнопланових і контроверсійних постатей як Тарас Шевченко, Дмитро Донцов і Григорій Логвин. Останнього нам пощастило знати особисто.

Поштовхом до осмислення цих питань стала праця над кінотетралогією «Світ України» в 1995–2000 роках, робота в культурологічних часописах «Пам'ятки України: історія та культура», «Старожитності», а також створення й кількарічне ведення (спільно з Юрієм та Оксаною Женжерами) українського культурологічного сайту в Інтернеті, який так і називається — «Українська спадщина» (первісна назва сайту була

«Пам'ятки України»). Наслідком багаторічних зусиль стали статті у згаданому журналі, в інших часописах, на веб–сторінках, а також чотири фільми — «Храми України», «Українська еліта», «Український степ» та «Загублений Крим». Ці фільми зібрали купу різних нагород в Україні та за її межами, проте лишилися невідомими широкому українському загалу — з причин, незалежних від автора. Це й спонукало нас зібрати розрізнені матеріали, переосмислити їх і викласти в дещо іншому жанрі — історико–культурологічного ессе. Кожен з цих ессеїв проілюстровано унікальними рисунками й світлинами — переважно з особистого архіву автора.

На наш погляд, ця книжка може бути корисною різним категоріям читачів — від старшокласників і студентів до викладачів, колег–архітектурознавців, пам'яткоохоронців і краєзнавців. Проте той, хто дуже має знайти тут остаточні відповіді на питання, означені в змісті книги і в цій передмові, той може далі не читати. Бо остаточних відповідей нема й не може бути. Неспроста за епіграф узято Шевченкове: «І дурень, і мудрий нічого не знає». Тож якщо у когось виникне незгода з авторовою позицією, якщо когось ця книжечка зачепить і спонукає до власних пошуків, досліджень і міркувань — ми вважатимемо своє завдання виконаним.

Автор має приємний обов'язок висловити вдячність за суттєву допомогу кандидату архітектури Ользі Сіткарьовій,
а також своїй сестрі Оксані Женжері та дружині Аллі Поліщук, котрі допомогли підготувати книжку до друку.

ХРАМИ УКРАЇНИ

Модерна українська держава існує трохи більше, ніж десять років. Проте український нарід вже понад 1000 років сповідує християнство. Ми — молода держава, але — стародавня нація з глибокими духовними традиціями.

Землі теперішньої України впродовж кількох тисячоліть були своєрідним мостом між Сходом і Заходом. По ньому йшло Велике переселення народів. До того ж Україна лежала на євразійському торгівельному шляху з півночі на південь, «із Варяг в Греки». Тому країна і нарід зазнавали впливу численних сусідніх і далеких цивілізацій. Ці впливи, як і автохтонна творчість, відображені, зокрема, в церковному зодчестві України. За багатством і різноманітністю форм воно не має собі рівних у Європі.

Храм — це не лише осередок духовного спілкування людини з Богом. Це також центр громадського життя. Завдяки йому в хаос навколишнього світу вносилися лад і духовна дисципліна. Сучасні світові нації сформувалися довкола своїх храмів. Це повною мірою стосується й України.

Вибір

Понад тисячоліття тому наші предки, які, за словами візантійців, «не терпіли над собою ніякої влади і були схильні до міжусобиць і чвар», звернулися до сусідів, шукаючи того, чого їм бракувало. «Літопис руський» раз у раз підкреслює, що і нормани, і християнство з'явилися на Русі не випадково,

«Вознесіння» (Вознесенська церква в містечку Березні на Чернігівщині). Малюнок автора

не тому, що так складалися обставини, а тому, що так захотіли самі русичі. Не вміючи створити свою владу і об'єднатися добровільно, вони потребували військової організації ззовні, яка увела б у їхнє життя римські засади дисципліни й правопорядку. Саме це і принесли до нас норманські дружини на чолі з першими князями династії Рюриковичів. А східне православ'я дало військово–політичній організації належні ідейні підвалини, без яких державна влада в Київській Русі розпалася б одразу після того, як нечисленна норманська еліта розчинилася в слов'янському морі.

Вибір віри князем Володимиром Святославичем. Офорт Георгія Якутовича

Легенда про Красу

Ідея православ'я, як і всяка інша світова ідея, — багатогранна. З якого ж боку підійшли до неї русичі? Наш літопис дає цілком однозначну відповідь, описуючи так званий вибір віри Великим князем Київським Володимиром Святославичем. Князеві посли відвідали навколишні країни, запізналися з ісламом, юдаїзмом, латинським і східним християнством. «І прийшли ми до Німців, і бачили службу в їх храмі, А КРАСИ НЕ БАЧИЛИ НІЯКОЇ... Прийшли до Греків і повели нас туди, де служать Богу своєму: і не знали ми, чи на небесах були, чи на землі; нема бо на землі такої несказанної краси. Знаємо лише, що тільки там Бог перебуває з людьми. Ми досі не можемо забути тієї краси».

І не має значення, чи справді Володимирові посли промовляли саме ці слова, а чи, може, то — пізніша книжна легенда. Хай там як, але цей епізод найкраще засвідчує, кажучи

сучасними словами, ментальність народу, який естетичний критерій — поняття краси кладе в основу геополітичних рішень, що на багато століть визначають долю реґіону Центрально–Східної Європи.

Далі літопис подає: «Потім же, коли Володимир жив у законі християнському, надумав він спорудити камінну церкву Святої Богородиці. І, пославши послів, привів майстрів із греків». Йдеться про Десятинну церкву, рештки якої бачимо на подвір'ї Національного музею історії України в київському середмісті. Цей найдавніший мурований храм на Русі освячено 996 року. Зруйнували його монголо–татари 1240 року. Ніхто достеменно не знає, який він мав вигляд. Кожен

Західний фасад Десятинної церкви за Ю.Асєєвим

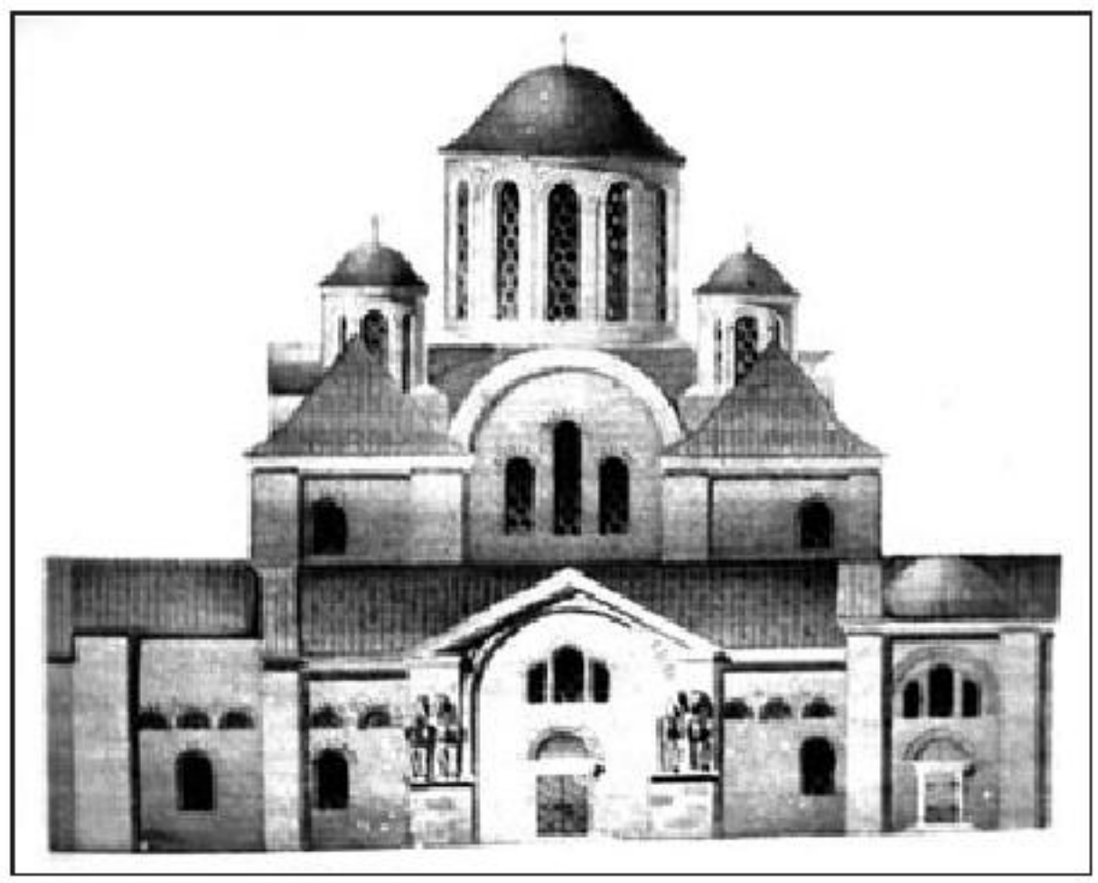

Руїни Десятинної церкви. Гравюра 1884 р. за малюнком початку XIX ст.

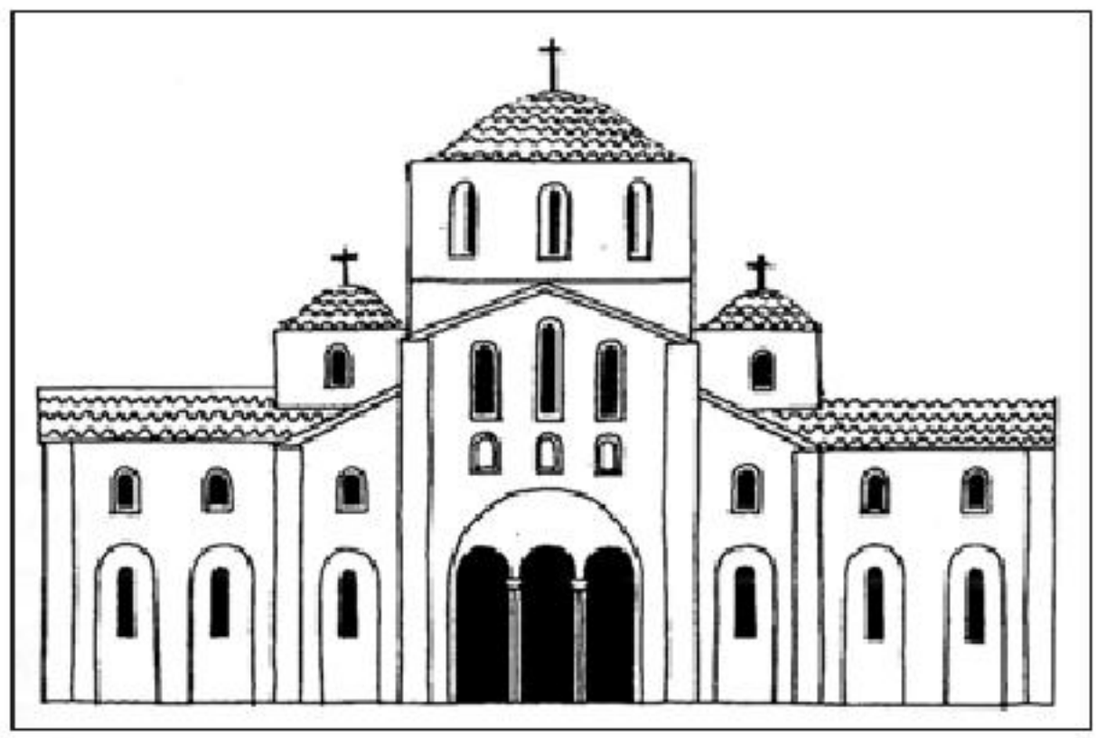

Західний фасад Десятинної церкви за К.Конантом

з дослідників уявляє по-своєму. Це — найбільша архітектурна загадка Київської Русі. Ми безперечно знаємо лише одне — то був непересічний витвір найпередовішої на той час візантійської архітектури.

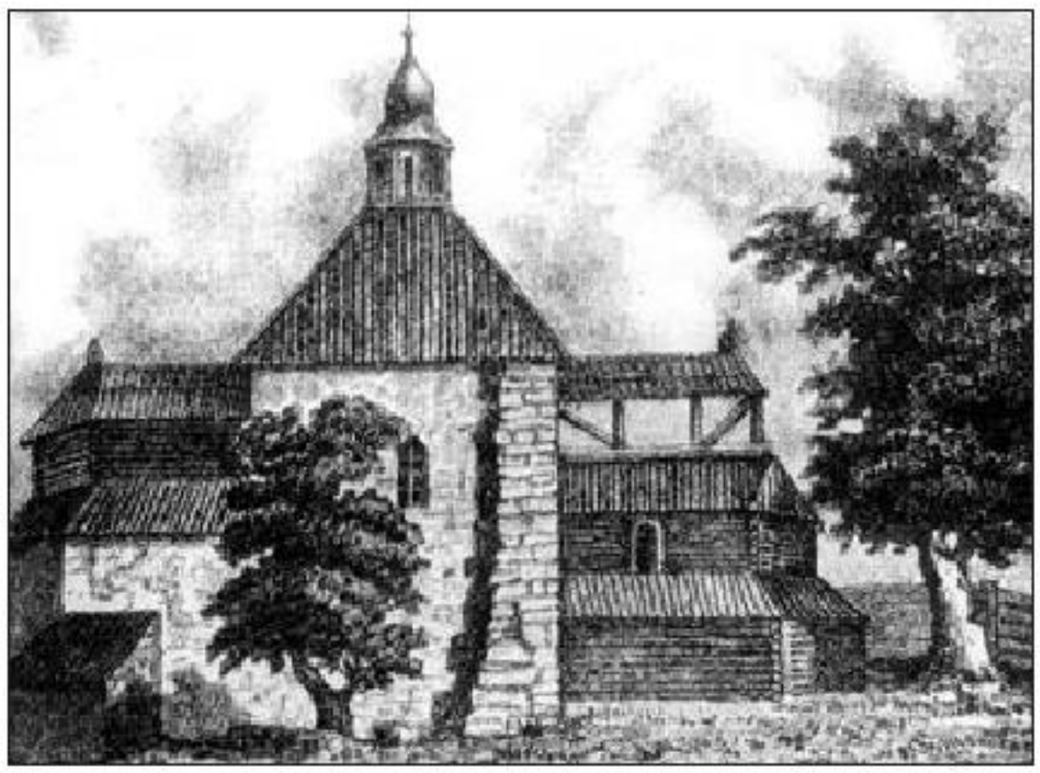

Десятинна церква, відбудована Петром Могилою як церква Св. Миколи. Літографія середини XIX ст.

Третій Рим

Син Володимира, Ярослав Мудрий, продовжив батькову справу. Даємо слово літопису: «Заложив Ярослав город великий — Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву Святої Софії, Премудрості Божої. Після цього — монастир святого Георгія і монастир святої Ірини». І ось що вражає: посвячення і назви цих головних київських споруд цілком тотожні ідеологічно панівним спорудам Константинополя. А Константинополь, як відомо, мав іншу офіційну назву — Новий Рим. Отож, можливо, Ярослав уявляв свою столицю як Третій Рим. За це промовляють і такі слова літописця, котрий славить князя Володимира: «Він є новим Константином Великого Риму, який охрестився сам і

Західний фасад Десятинної церкви за М.Холостенком

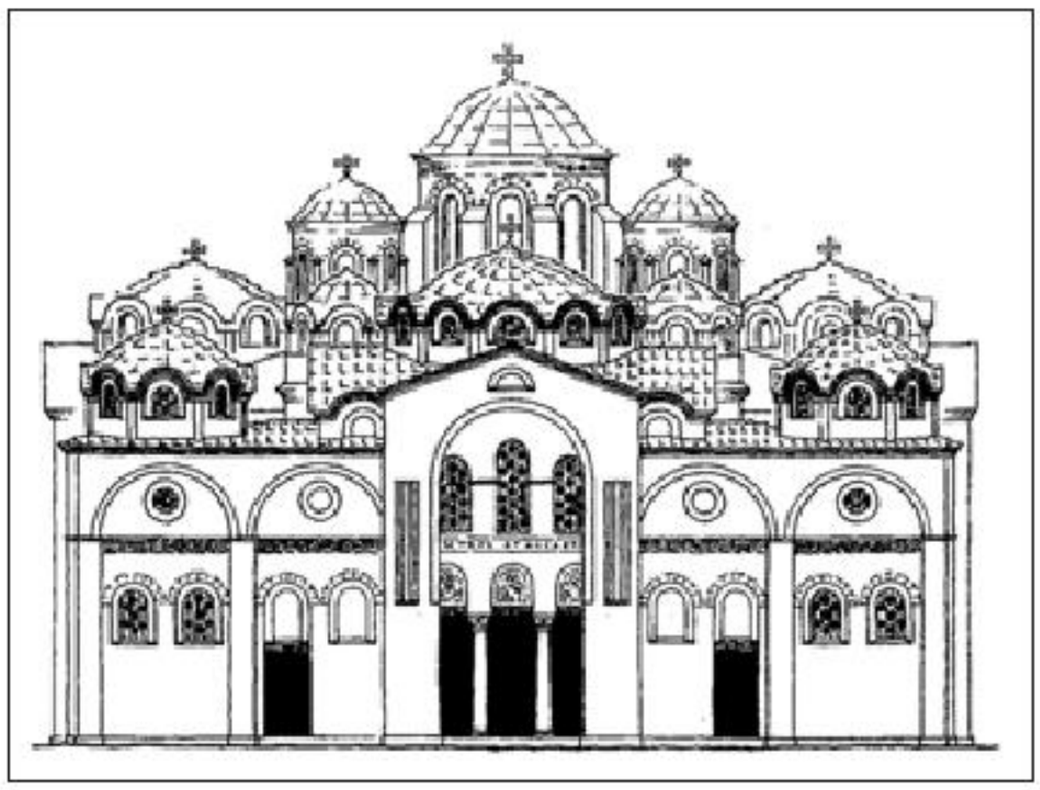

Західний фасад Десятинної церкви за А.Реутовим

охрестив люди свої». Очевидно, джерела імперської концепції «Москва — Третій Рим» зовсім не в писаннях псковського ченця Філофея початку XVI століття. Насправді то був тільки пізній відгомін грандіозної ідеї про «Київ — Третій Рим», якою керувався у своїй державотворчій діяльності Ярослав Мудрий. Саме це засвідчує наш кам'яний літопис — найдавніші собори Русі–України...

Свята Софія

Найшанованішу святиню Русі–України — Софію Київську закладено 1017 року. В її архітектурі закодовано християнську символіку. Інтер'єр поділено на п'ять нефів — кораблів. А корабель нагадує вірним, що крізь житейське море до небесної пристані людину може доправити лише Церква Христова. Коло центрального підбанника означає вічне тривання церкви. Перехрестя головних склепінь виявляє найглибший символ — хрест як основу Вселенської Церкви. Первісно Софію вінчали 13 бань, символізуючи 12 апостолів навколо Ісуса Христа. Мозаїчний образ Пантократора (Христа–Вседержителя) уособлює головну ролю центральної сфери.

Софія Київська як головний храм держави була не лише духовним центром, а й громадсько–політичним: тут відбувалися найважливіші державні церемонії, прийоми пос-

Софія Київська

лів, переговори, укладання міжнародних договорів і династичних шлюбів; тут ухвалювалися й урочисто проголошувалися найважливіші державні рішення. Десь тут містилися перші на Русі школа, бібліотека, скрипторій, де переписувалися й оздоблювалися книги. Саме для цих практичних потреб у соборі влаштовано такі обширні хори, яких не має жоден інший храм Русі–України.

Підкреслимо, що Київська Софія ні в чому, крім назви, не подібна до Софії Константинопольської. Вчені вже близько двох століть шукають прямих її аналогій, та знайти не можуть. А розгадка тут проста: візантійські майстри виконували волю замовника — «самодержця Руського», що втілював у камені власну імперську концепцію зверхності Києва.

Стіни Святої Софії — то неформальний кам'яний літопис. За 900 ро-

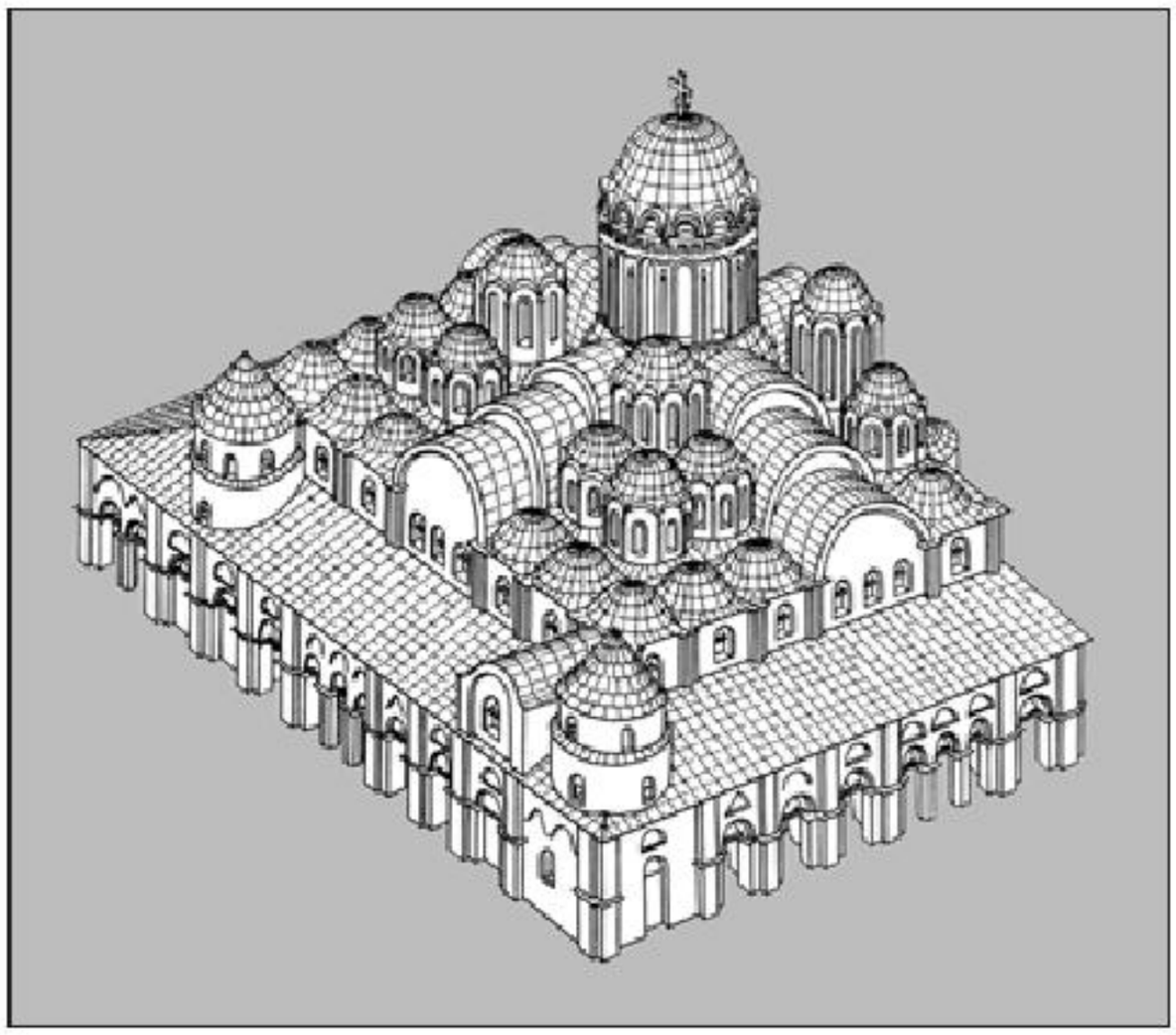

Реконструкція первісного вигляду Софійського собору. За Н.Логвин

Пантократор (Христос-Вседержитель). Мозаїка в центральній бані Софії Київської

Іванівський собор у Пскові.
Малюнок автора

«Янгол, що згортає небо».
Фреска в Кирилівській церкві у Києві

ків на них, особливо в інтер'єрі, з'явилося кілька тисяч графіті — продряпаних написів про різні події — і про побутові дрібниці, і про переломні моменти нашої історії. Донині зберігся тогочасний запис про смерть князя Ярослава Мудрого, котрого поховали в мармуровому саркофазі тут же в соборі, який він спорудив.

Після смерті Ярослава посилилося суперництво між князями. Кожен місцевий центр намагався своїми церквами якщо не затьмарити Київ, то принаймні позмагатися з ним. Змагання розпочав брат Ярослава Мудрого Мстислав, заклавши у Чернігові 1034 року Спасо–Преображенський собор. Після цього муровані храми з'явилися в усіх великих містах — Переяславі, Володимирі-Волинському, Каневі, Галичі, Овручі, Новгороді й Пскові, започаткувавши розвиток місцевих шкіл церковного будівництва.

Проте це суперництво згодом призвело до руйнування держави: «Перестали князі з невірними воювати, стали один одному казати: «Се моє, а се теж моє, брате!» І стали князі про мале «Се велике» мовити, а самі на себе крамолу кувати. А невірні з усіх сторін приходили з перемогами на землю Руську» — так сказано у «Слові о полку Ігоревім». Цю трагедію символізує апокаліптичний образ янгола, що згортає небо, з Кирилівської церкви у Києві.

Доля Храму

Як і люди, храми мають свою долю. В Україні вона складалася здебільшого драматично. Київській церкві Спаса на Берестові майже 900 років. Її життя розпочалося вельми шляхетно. Збудована й оздоблена князем Володимиром Мономахом, вона була княжою усипальнею. До речі, саме тут поховано славетного київського князя Юрія Долгорукого, засновника Москви.

1240 року доля відвернулася від храму: монголо–татари сливе вщент зруйнували його, і відтоді майже 400 років життя тут ледь жевріло.

Нове життя в старе румовище вдихнув митрополит Київський Петро Могила, який у 40–х роках XVII століття взявся за відбудову храмів княжої доби. Оскільки руїн було забагато, а коштів замало, то Петро Могила обмежився лише добудовою вівтаря. І все–таки грецькі майстри які тоді розмальовували храм,

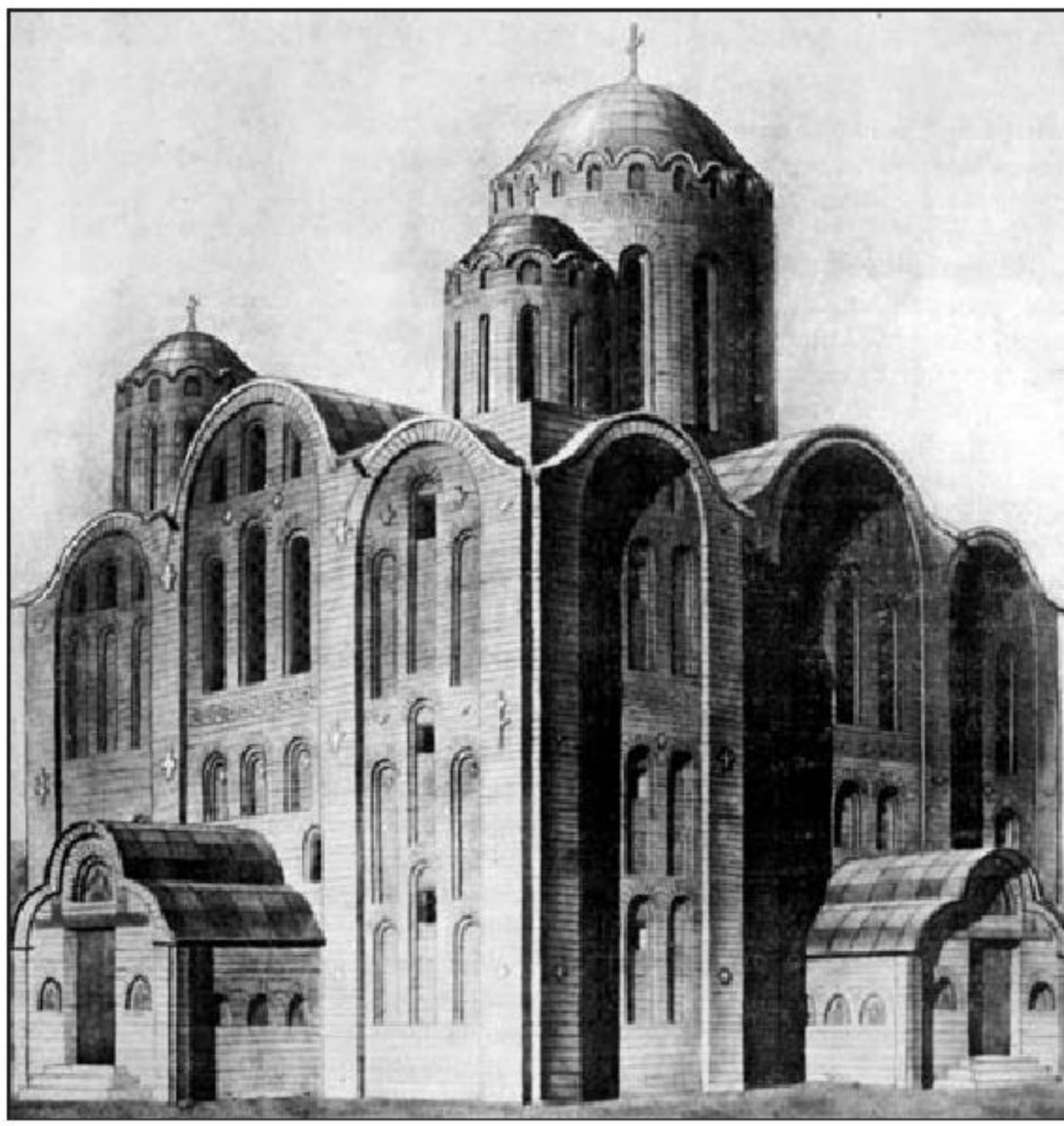

Церква Спаса на Берестові. Реконструкція первісного вигляду Ю.Асєєва та В.Харламова. Малюнок автора

Інтер'єр вівтаря церкви Спаса на Берестові

помістили портрет митрополита на найпочеснішому місці. На той час уже всі забули, що під тиньком, на якому писалися нові сюжети, збереглися фрески княжої доби. Їх випадково відкрили реставратори аж у 1970 році.

А саму церкву добудовували ще впродовж двох століть. Так, її дзвіниця, прибудована з заходу, є витвором славетного київського архітекта першої половини XIX століття Андрія Меленського. Водночас церква дуже терпіла від будівництва Печерської фортеці, від передачі різним релігійним громадам. І тепер боротьба довкола храму не припиняється: це боротьба між Києво-Печерським заповідником і церковною громадою, а також між різними конфесіями за те, хто володітиме храмом. А сама пам'ятка у цей час настільки занепала, що довелося просити міжнародної допомоги для її врятування.

У жовтні 2001 року Всесвітній фонд пам'яток у рамках Всесвітнього огляду пам'яток видав Список 100 найбільш загрожених пам'яток світу на 2002 рік. У нього від України внесено церкву Спаса на Берестові як пам'ятку, що входить до складу Києво–Печерського національного історико-культурного заповідника. І тут ми стикаємося зі справді ганебним для нації парадоксом: на створення сумнівних і нікому не потрібних новобудів під виглядом відтворення пам'яток у Києві грошей не бракує (рахунок іде на десятки мільйонів!)

А коли треба врятувати справді унікальну автентичну пам'ятку Київської архітектурної школи домонгольської доби — жебраємо допомогу у закордонних доброчинців…

Шлях на небо

Для перших українських святих шлях на небо починався, хоч як це парадоксально, з підземель, а саме — з печер Київської Свято–Успенської лаври, які простягалися майже на півкілометра. Тут благочестиві християни — перший руський митрополит Іларіон, зачинателі чернецтва Антоній і Феодосій шукали молитовного зосередження, уникаючи мирських спокус.

Підземний монастир заснував 1051 року перший святий Київської Русі — преподобний Антоній. Завжди самозаглиблений — чоловік явно не від світу цього — скрізь, і в рідному Любечі, і в Чернігові, Києві, і на Святій горі Афон він шукав усамітнення і через нього — свого власного шляху до Бога. Чернеча громада жила за суворим студійським статутом, принесеним з Афону, проводячи час у молитвах, постах і праці. Найвідданіші серед монастирської братії замуровувалися назавжди в підземних келіях і навіть закопували себе по пояс у землю. Це була їхня безкровна жертва Ісусові Христу, що приносилася щоденно і щохвилинно.

Скоро тут зібралося чимало благочестивих людей. Між ними був і майбутній преподобний Феодосій — «alter ego» Антонія, котрий був набагато практичнішим за свого вчителя. Саме він, ставши ігуменом, вивів братію з підземель і почав розбудовувати чудовий архітектур-

Преподобні Антоній і Феодосій. Малюнок XVIII ст.

Преподобні Антоній і Феодосій перед Богородицею. Гравюра XVII ст.

ний ансамбль, який уже в XII столітті набув статусу лаври — набільшого і найавторитетнішого монастиря, що мав десятки храмів і зосереджував могутню суспільну силу, здатну спрямувати не лише духовне, а й політичне та економічне життя країни.

У другій половині XVIII століття Лавра перетворилася на окреме велике місто з потужною, як на ті часи, промисловістю й величезними земельними маєтностями: в її власності було близько одного мільйона гектарів землі, 10 гут (склоробних заводів), 12 рудень, 35 винокурень, багато десятків млинів, декілька цегельних і свічкових заводів.

Ансамбль Верхньої лаври. Гравюра середини XVII ст.

Центральний ансамбль Лаври після відтворення Успенського собору

Святі місця

Давно завважено, що для будівництва храмів обирали ОСОБЛИВІ місця. І це були не просто панівні точки ландшафту чи краєвиди несказанної краси. Це були СВЯТІ місця — зони сприятливої геоенергетики.

За давніх часів, коли людина була більше пов'язана з природою, вона сама відчувала такі урочища. Згодом ці здатності затратилися, тож, шукаючи сприятливі місця, люди стали придивлятися до поведінки тварин. А за християнської доби

Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському

Глухівсько-Петропавлівський монастир

Святогірський Успенський монастир на Сіверському Дінці

Чудотворна ікона Почаївської Богородиці

Почаївський монастир. Гравюра кінця XVII ст.

Загальний вигляд
Почаївського монастиря

Мовчанський монастир у Путивлі.
Фото Г.Логвина

для найпевнішого виявлення найкорисніших для людини енерго–інформаційних зон стало в пригоді нове явище: на сприятливі місця вказувало об'явлення чудотворних ікон з надзвичайними лікувальними властивостями.

Відтак утрадиційнилося в таких випадках закладати монастирі чи храми: на місці відкриття чудотворної ікони Охтирської Божої Матері збудовано Покровський собор в Охтирці. Так само засновано Почаївський монастир на Волині, Єлецький монастир у Чернігові, Крупицько–Батуринський, Пустинно–Рихлівський, Глухівсько–Петропавлівський тощо.

З чудотворною іконою Мовчанської Богородиці пов'язане виникнення двох монастирів — Софроніївського біля села Нова Слобода та Мовчанського в Путивлі.

Правильно збудований храм не лише концентрував й оберігав позитивну геоенергетику, а й завдяки сферичній бані чи високому верху — космічну енергію. Для оптимального сприймання цієї енергії чоловіки мали стояти в храмі з непокритою головою, а жінки, як створіння тендітніші, — обов'язково з покритою головою, щоб енергетичний потік не був для них надмірним.

Під цим оглядом цікаво проаналізувати життєві «нелогічності» деяких відомих діячів, котрі проголошували атеїстичні гасла, приміром, Івана Франка з його «розумом владним, без віри основ». Час від часу він відчував нездоланну потребу відвідати храм. Пояснював він її суто раціоналістично — чи то дощем на вулиці, чи холодом, чи бажанням послухати гарний церковний хор. Справжня ж причина була іншою — чоловікові слід було відновити свій порушений енерго–інформаційний баланс...

Шедеври, створені сокирою

Дерев'яне церковне будівництво в Україні розпочалося ще до офіційного запровадження християнства. З часом воно стало найбільш масовим і справді народним. Саме в дерев'яному будівництві майстри зберігали композиції та архітектурні форми, заповідані предками. Водночас це була робітня нових форм для всієї архітектури.

Потужний злет мистецтва мурованих храмів доби українського відродження й бароко неможливий без архітектурного досвіду, нагромадженого за попередні століття в дерев'яному церковному будівництві.

На відміну від дерев'яної архітектури інших народів Європи у нас церкви будували в техніці зрубу, коли всі частини будівлі складали з поземих колод або брусів, добре припасованих один до одного.

Найхарактерніша особливість, що вирізняє українські дерев'яні храми серед будівництва всіх інших народів — це перекриття головного церковного приміщення не пласкою стелею, а баштоподібним зрубом великої висоти. Завдяки цьому принцип висотного розкриття внутрішнього простору в українському дерев'яному зодчестві доведено до найвищої досконалості. У цих будівлях завжди бачимо цілковиту відповідність внутрішнього простору і зовнішньої форми. Вони не мають головних і другорядних фасадів, а зроблені так, як скульптор творить статую, розраховуючи, що її оглядатимуть зусібіч.

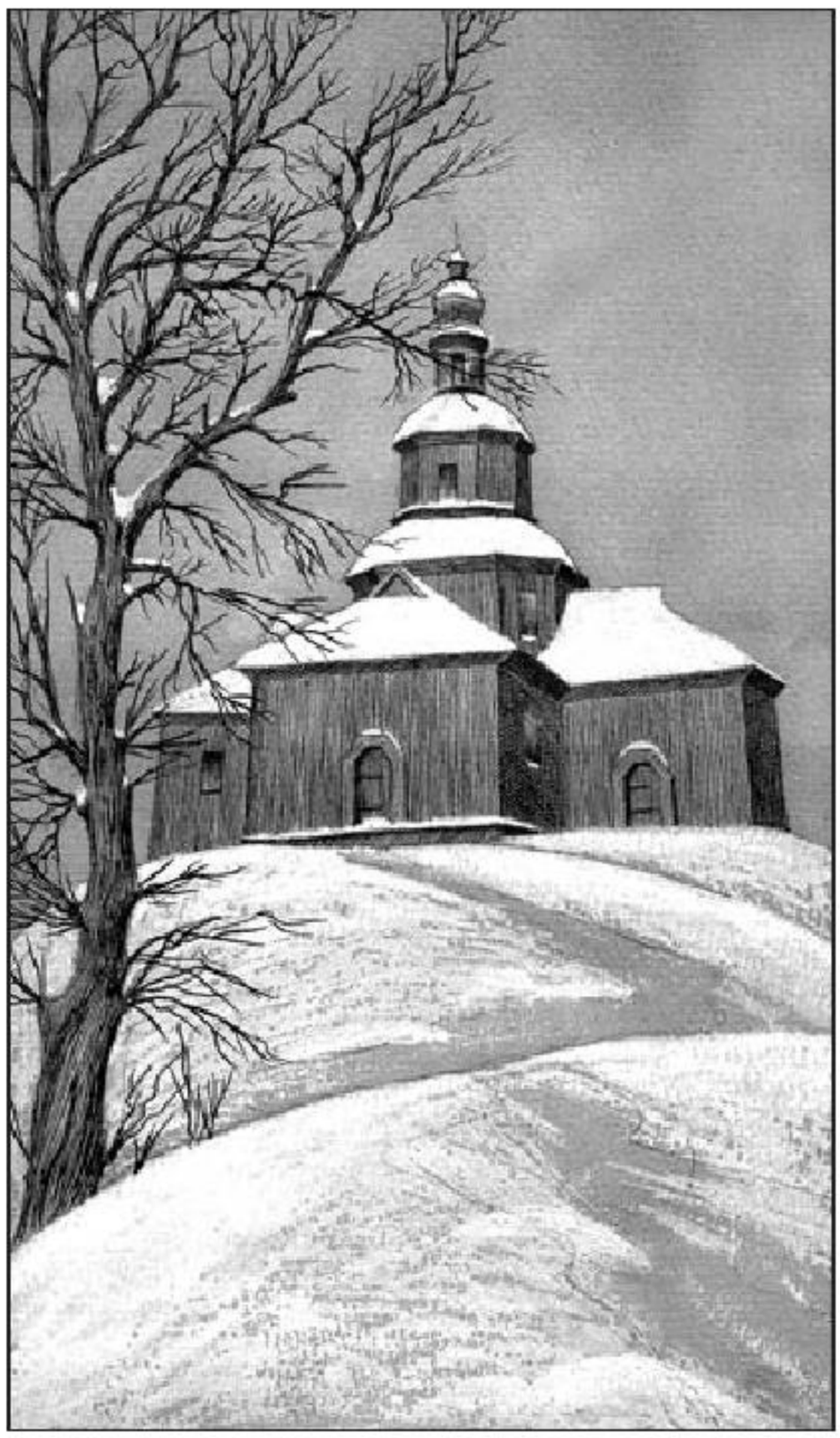

Миколаївська дерев'яна церква у Новгороді-Сіверському. Малюнок автора

Представлені на цих сторінках архітектурні дива створено за допомогою самої лише сокири та інших найпростіших інструментів. Саме тому вони дають враження рукотворної, майже скульптурної роботи і ніби бережуть тепло рук давніх майстрів.

Серед дерев'яних церков знаходимо і найпростіші типи, подібні до хат чи навіть

комор, і водночас — найрозвиненіші, такі як собор Медведівського монастиря під Чигирином чи Троїцький собор у Новомосковську, що не має аналогів у мурованому зодчестві. Дерев'яна церковна архітектура так само різноманітна, як і природа України: високі, неначе смереки, бойківські церкви, витончені лемківські, винятково гармонійні подільські, присадкуваті галицькі й волинські, а також найвищі, багатозаломні — у східних реґіонах, де вони височать, немов маяки серед степу.

Серед фахівців і досі немає одностайності в питанні про кількість реґіональних шкіл в українській дерев'яній церковній архітектурі. Проте мистецький аналіз цих храмів дозволяє нам стверджувати, що відмінності між усіма реґіональними школами менш суттєві, ніж риси спільності, що пояснюється єдністю українського етносу та його архітектурно–будівельної практики.

Виразні реґіональні риси в дерев'яному храмобудуванні спостерігаються з кінця XVII століття. З давніших часів просто не збереглося надійних свідчень і дійшло до нашого часу надто мало пам'яток.

В силу геополітичних умов найконсервативнішими реґіональними архітектурними школами були гуцульська і поліська (особливо на Волині), а найпрогресивнішими — Наддніпрянська, Лівобережна й Слобожанська.

Підсумком розвитку монументальної дерев'яної архітектури України став Троїцький собор у Новоселиці (нині м.Новомосковськ Дніпропетровської області). Його спорудив майстер зі Слобожанщини (з Нової Водолаги) Яким Погребняк у 1773–1781 роках на замовлення старшин і всього козацького товариства Запорозької Січі. Ця грандіозна будівля близька за формами до монументальної дерев'яної архітектури Слобожанщини. Собор хрещатий, дев'ятизрубний, дев'ятиверхий. Тризаломні верхи сягають у висоту 45 метрів.

Троїцький собор у Новомосковську, як і інші дерев'яні храми межі XVIII–XIX ст. наочно демонструють, що національні форми церковної архітектури на підросійській Україні до початку XIX ст. не вичерпали своїх потенцій і можливос-

Покровська церква у с.Кожанка на Київщині

Троїцька церква у Коропі

Покровська церква в Ромнах.
Рисунок Опанаса Сластіона

Інтер'єр вівтарного верху Троїцької церкви у с.Пустовійтівці

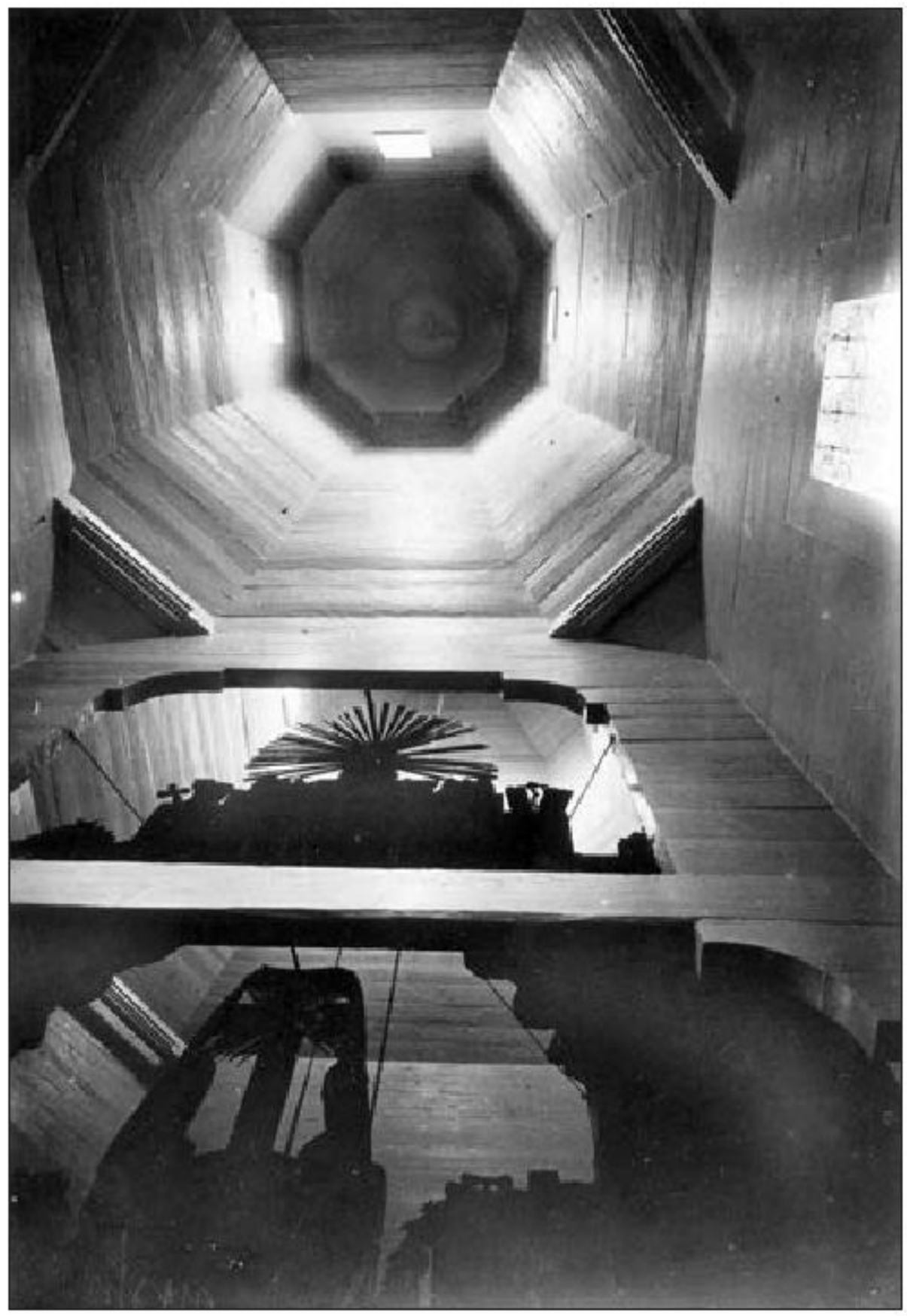

Дерев'яна церква хатнього типу у Чернівцях на передмісті Клокучка (Буковина). Рисунок П.Юрченка

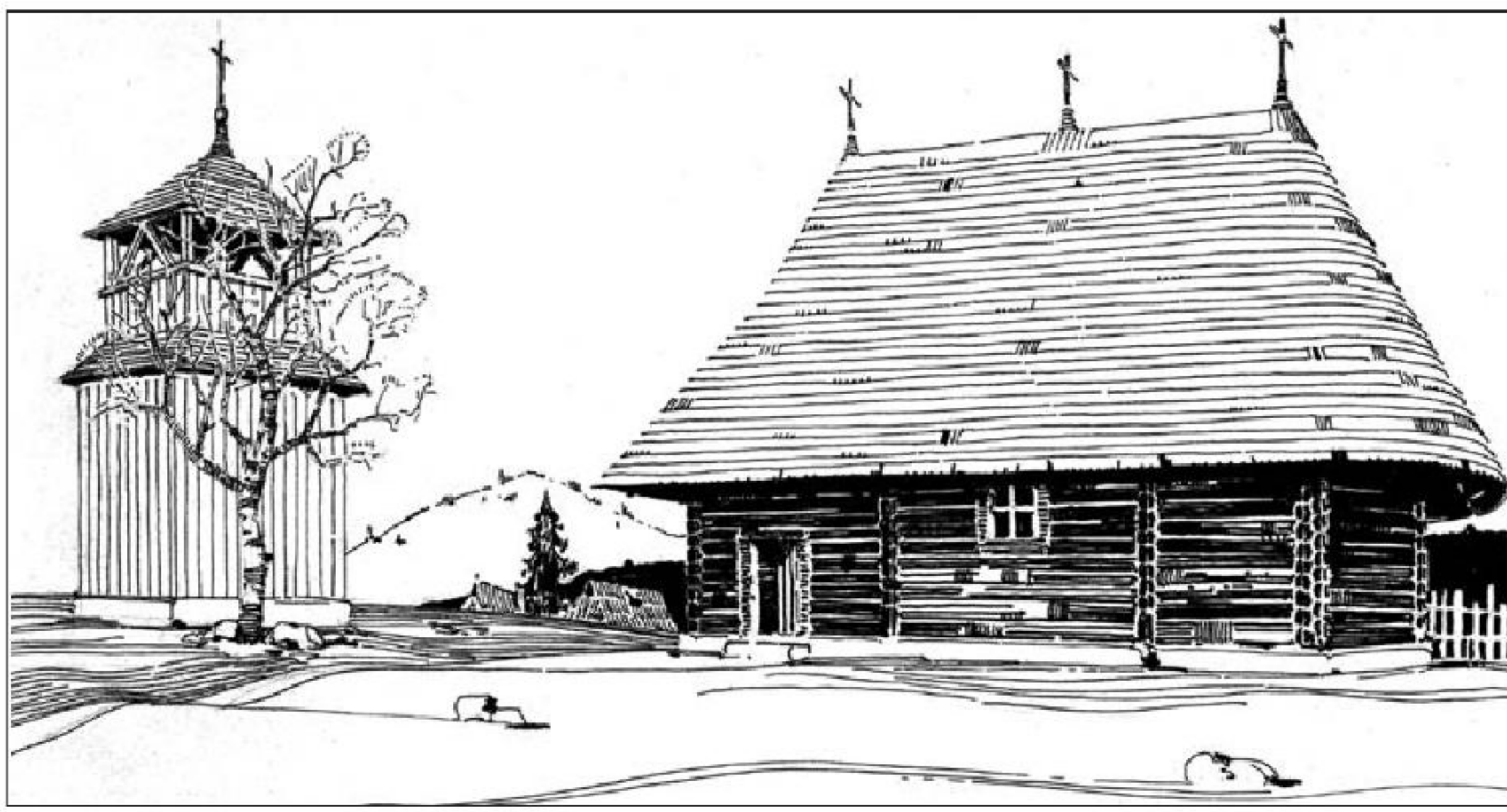

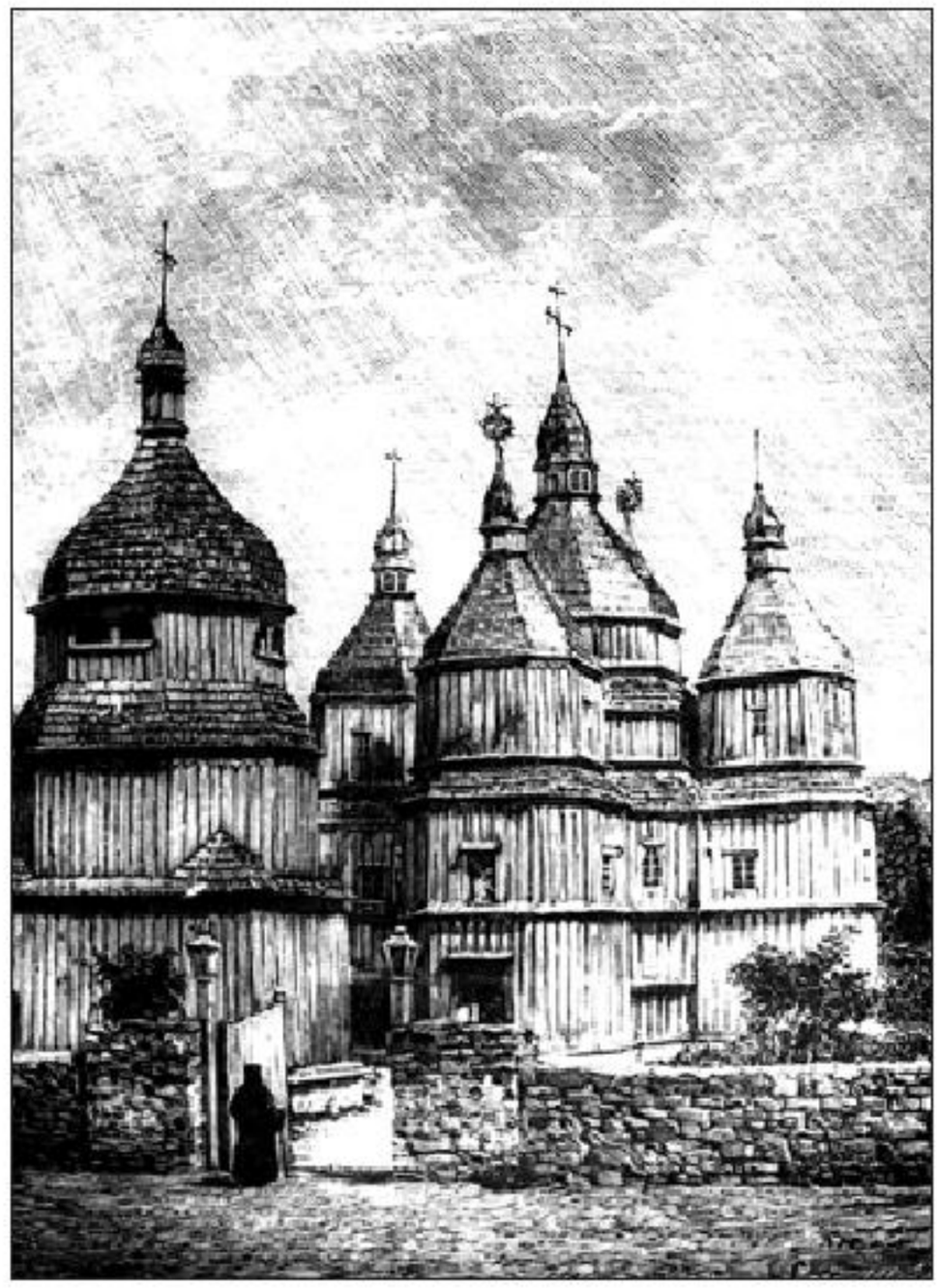

Успенська церква з дзвіницею у с.Яришів на Поділлі. Гравюра кінця XIX ст.

Миколаївська церква із с.Кривка (Бойківщина). Рисунок В.Січинського

Дерев'яний собор Медведівського монастиря під Чигирином. Рисунок автора

Лемківська Михайлівська церква із с.Шелестяни. Рисунок В.Самойловича

тей подальшого розвитку. Цей розвиток було зупинено в неприродний, насильницький спосіб. 1801 року петербурзький Синод заборонив будувати церкви «в малоросійском вкусє». Після того як муровані, так і дерев'яні храми в підросійській Україні дозволялося споруджувати тільки за офіційно схваленими у Петербурзі проектами в загальноімперській стилістиці.

Троїцька церква у Жовкві (Галичина)

Гуцульська церква Різдва Богородиці у Варохті. Рисунок В.Самойловича

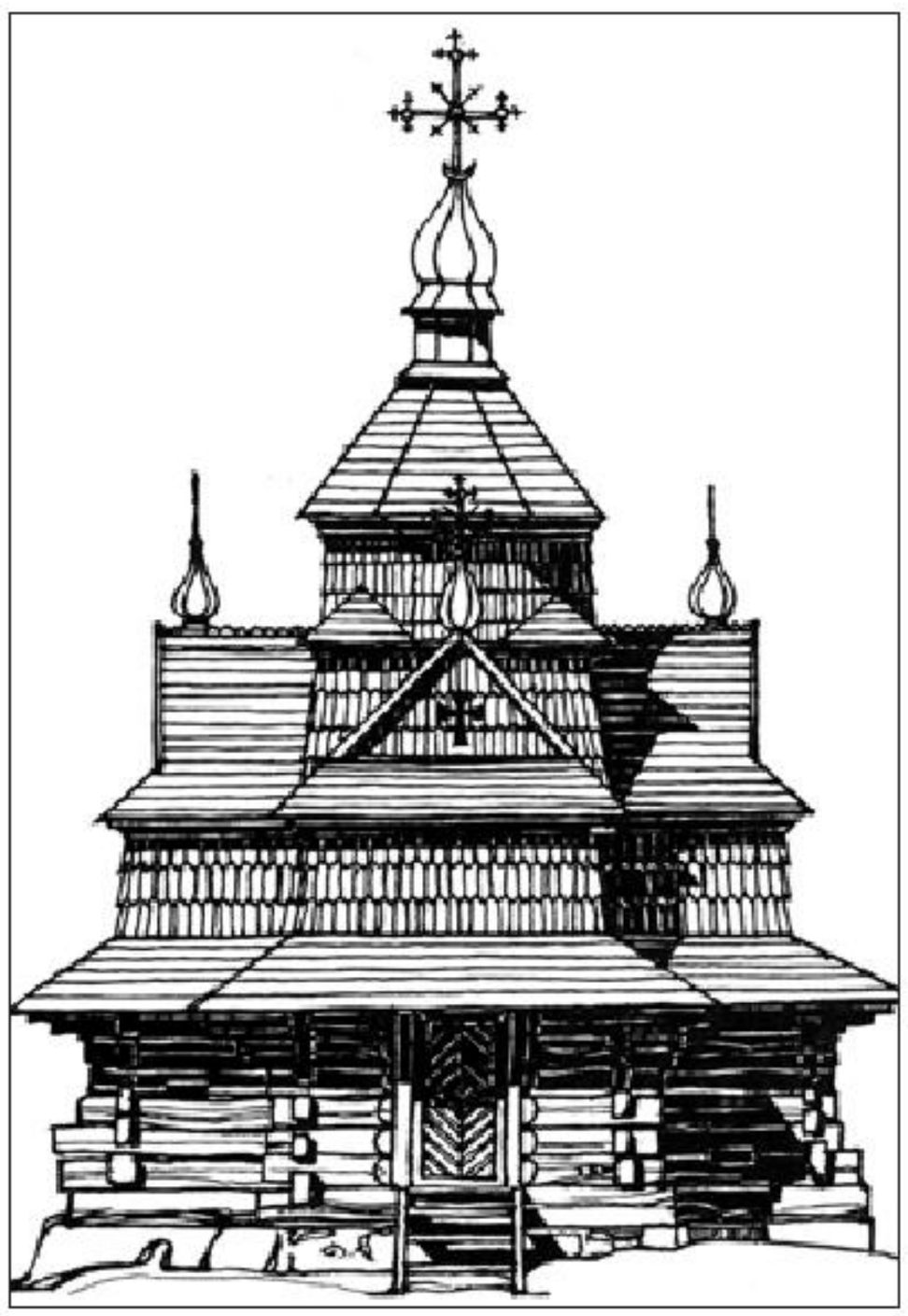

Троїцький собор у Новомосковську

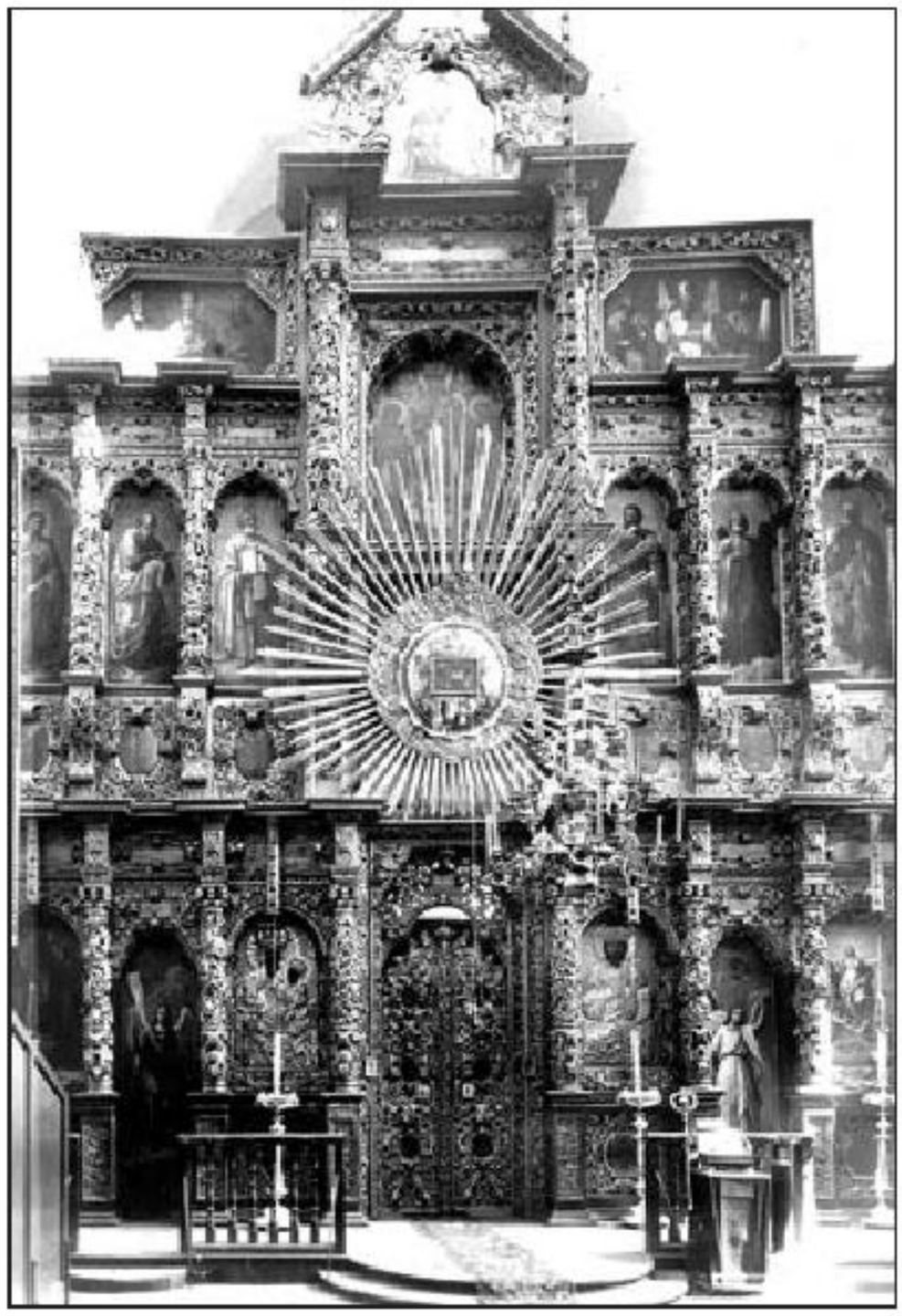

Іконостас Успенського собору Єлецького монастиря в Чернігові

Іконостас Спасо-Преображенського собору в Путивлі. Фото Г.Логвина

Фрагмент центральної частини іконостасу Спасо-Преображенської церви в с.Великі Сорочинці

Вікно у небо

У давні часи, як і тепер, церковні інтер'єри відігравали найважливішу просвітницьку роль. Завдяки каннічним церковним розписам це були своєрідні «книги для неграмотних». Тут наочно зображувалася християнська модель світобудови та основні віхи священної історії.

У кожному храмі духовною домінантою є іконостас, що розвинувся в пізньому середньовіччі з одноярусної передвівтарної перегорожі й став завісою, що відділила святая святих від решти святині. Вівтар належить невидимому світові. Його відокремлення від решти храму необхідне задля того, щоб святая святих не втратила для вірних свого містичного значення. Проте це відокремлення не глухим муром, а за посередництвом чогось реального, що людина сприймає подвійно: фізично — тілесними очима і метафізично — очима душі. Таку подвійну, матеріальну й ідеальну сутність має іконостас, що на землі уособлює небо. Тут бачимо святих, які існують одразу в двох світах, поєднуючи їх.

Іконостас — це вікна в інший, неземний світ, це видима ілюстрація невидимого Царства небесного, дана нам для того, щоб допомогти подолати духовну млявість і сліпоту.

Оборона

За середньовіччя церкви призначалися не лише для захисту від сил світового зла, а й для порятунку довколишньої людності від ворожих нападів. У XIV–XV століттях у містах і селах України постали храми–твердині, уфортифіковані проти татарських

Церква-твердиня у с.Сутківці на Поділлі. Літографія Наполеона Орди 1860-х рр.

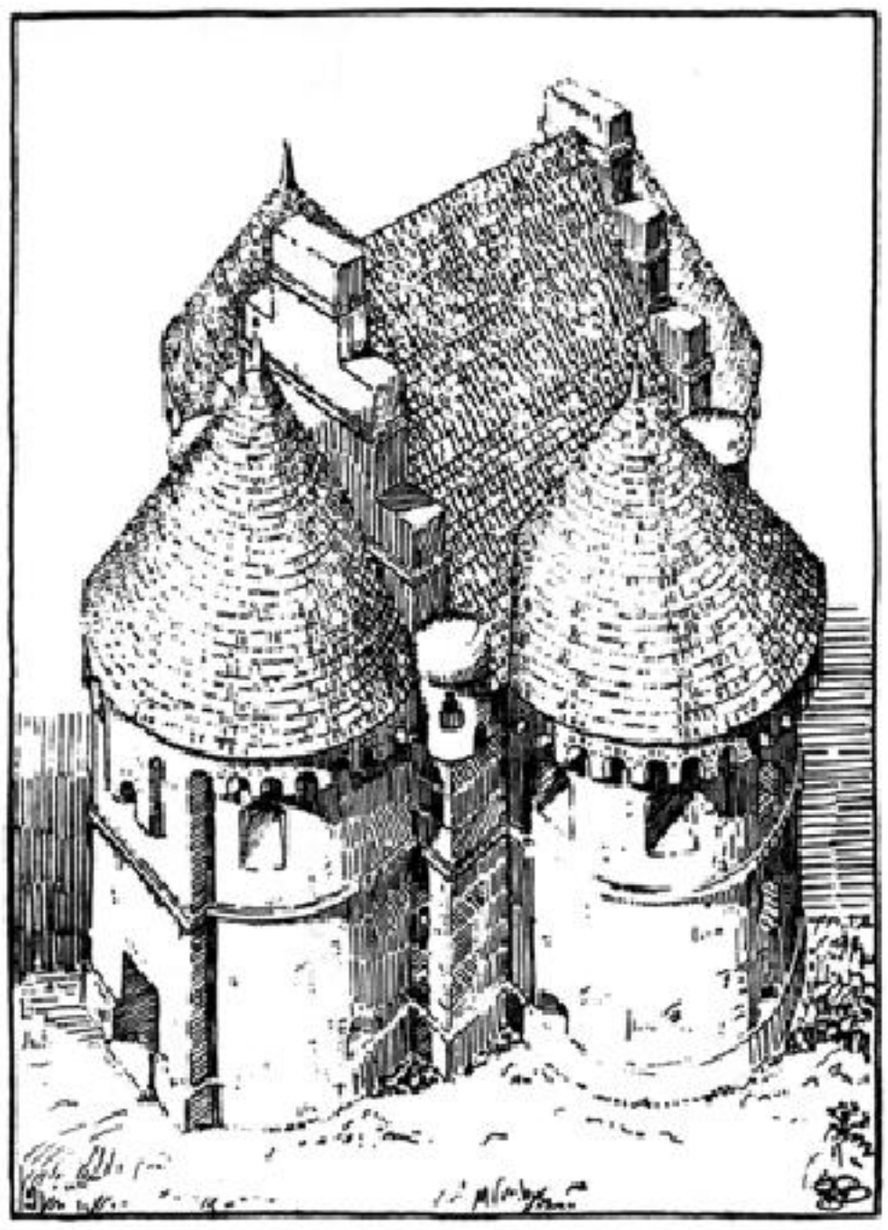

Покровська церква у Сутківцях.
Рисунок-реконструкція
В.Січинського

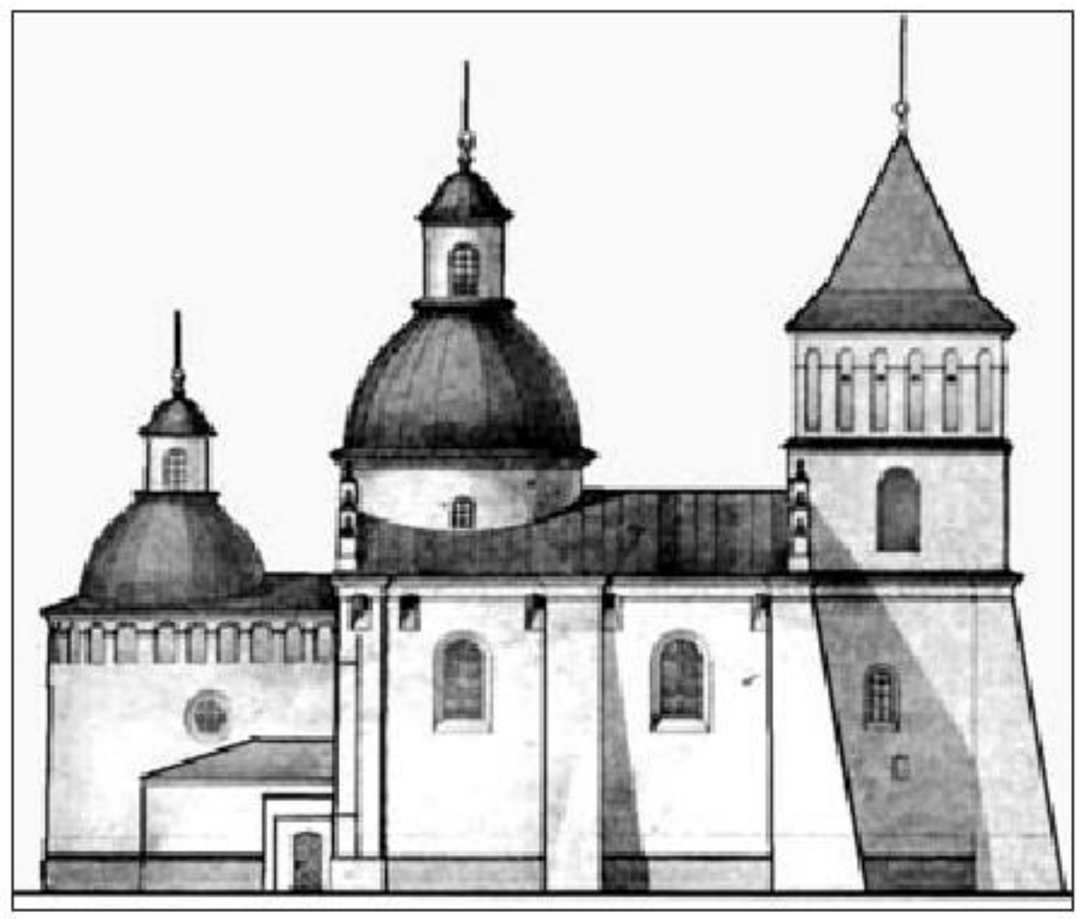

Хрестоздвиженська церква в Луцьку.
Реконструкція Є.Осадчого

Святогірський монастир-фортеця у с.Зимно на Волині.
Реконструкція Є.Осадчого

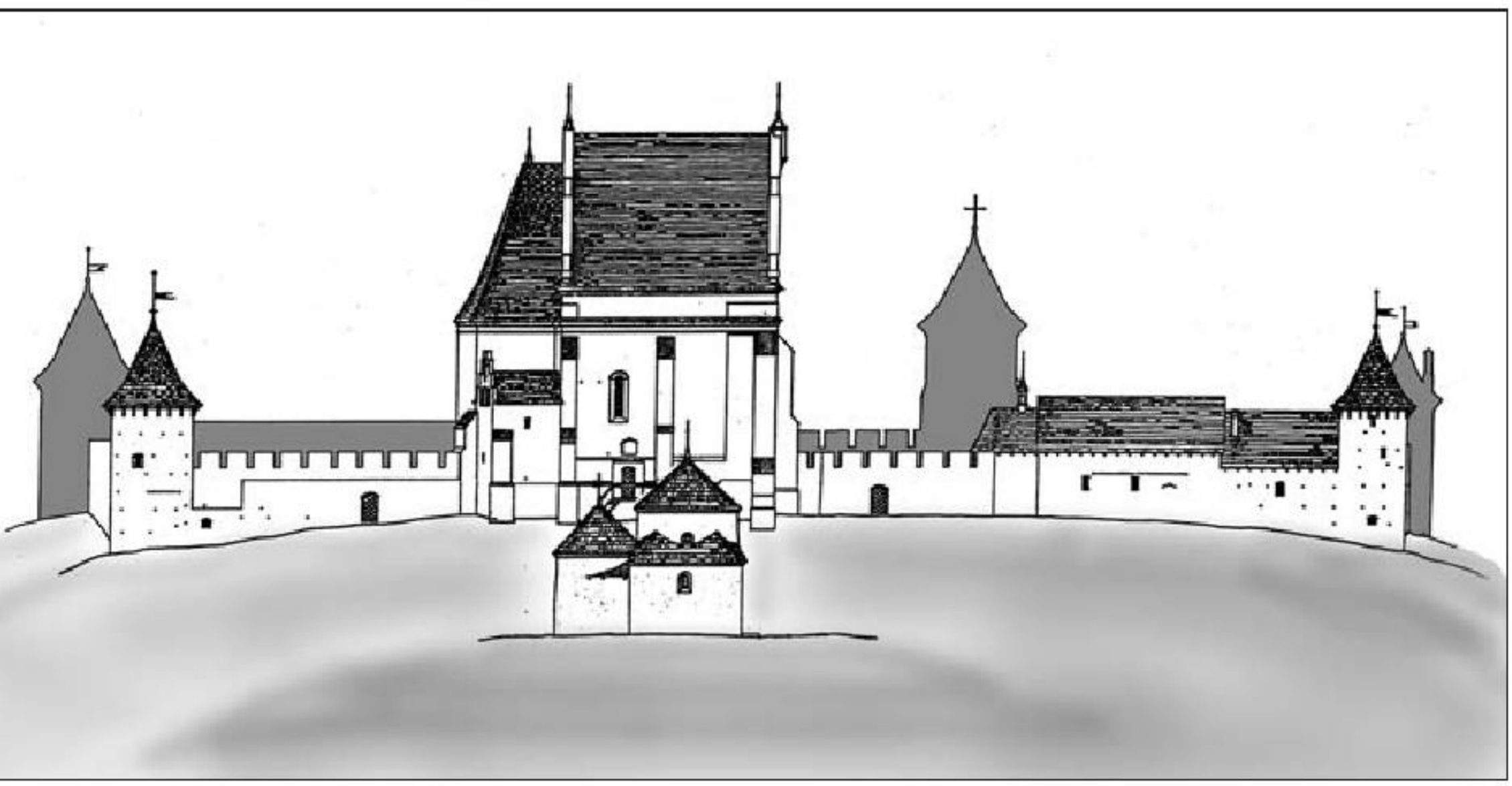

наскоків. Нечисленні мобільні загони татар не мали ні часу, ані вміння штурмувати укріплення. Тож оборонна церква часто рятувала життя парафіян до підходу сил територіальної оборони.

Найвідоміший з оборонних храмів — Покровська церква 1476 року в селі Сутківцях на Поділлі. Тут бачимо стрільниці підошовного, середнього і верхнього бою. В інших церквах робили спеціальні оборонні галереї, як у Підгайцях чи Луцьку, або добудовували справжні фортечні вежі, як у Межирічі. Більшість монастирів України середньовічної доби також були справжніми фортецями й могли витримувати тривалі облоги й штурми.

Парадокси віротерпимості

Зазнаючи повсякчас чужинських нападів, давні українці не слабували, однак, на ворожість до іноземців та інородців. А свідченням цього з давніх часів лишилися на нашій землі численні єврейські синагоги, караїмські кенаси, католицькі

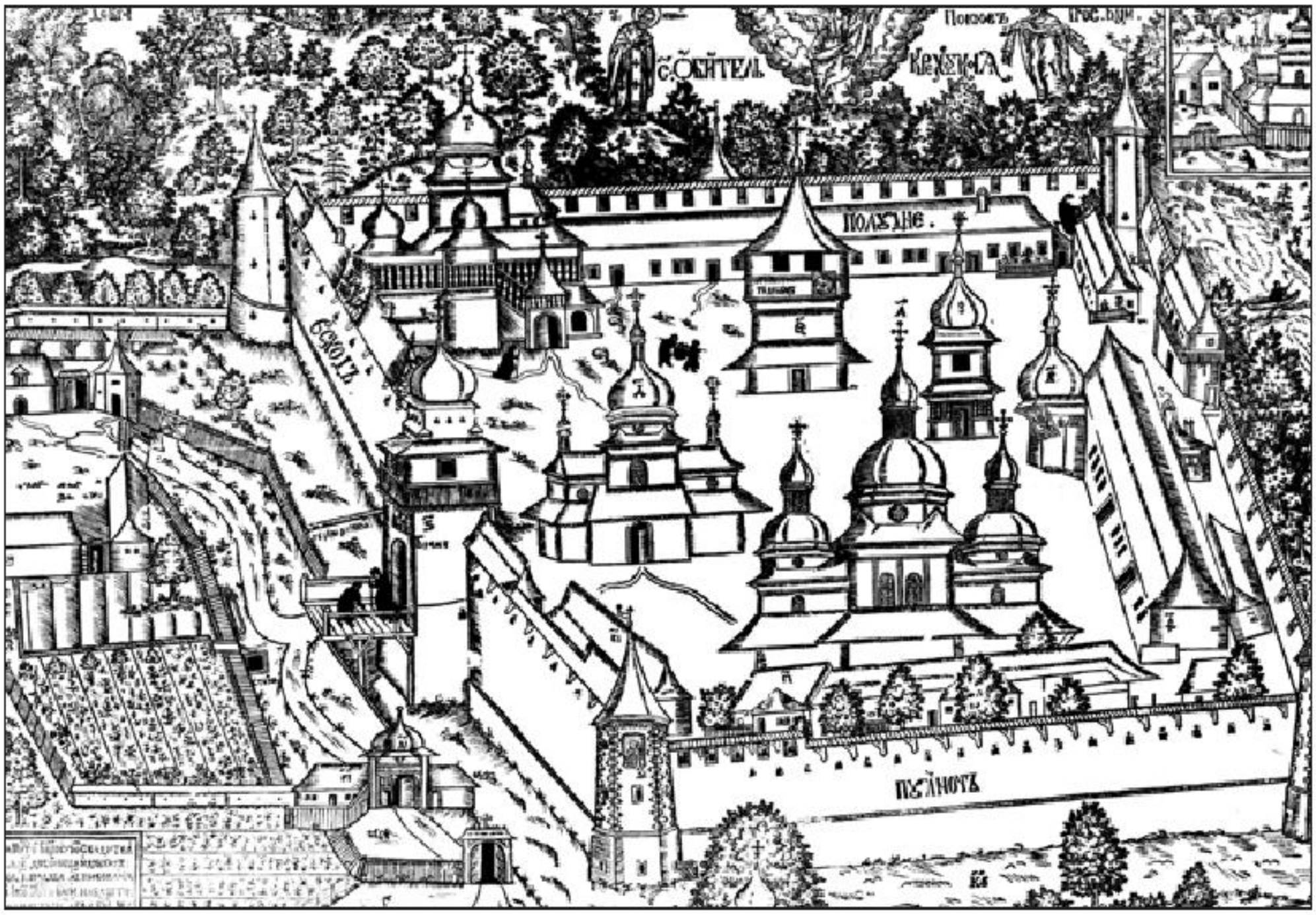

Крехівський монастир-фортеця.
Гравюра ченця Діонісія (Сінкевича) 1699 р.

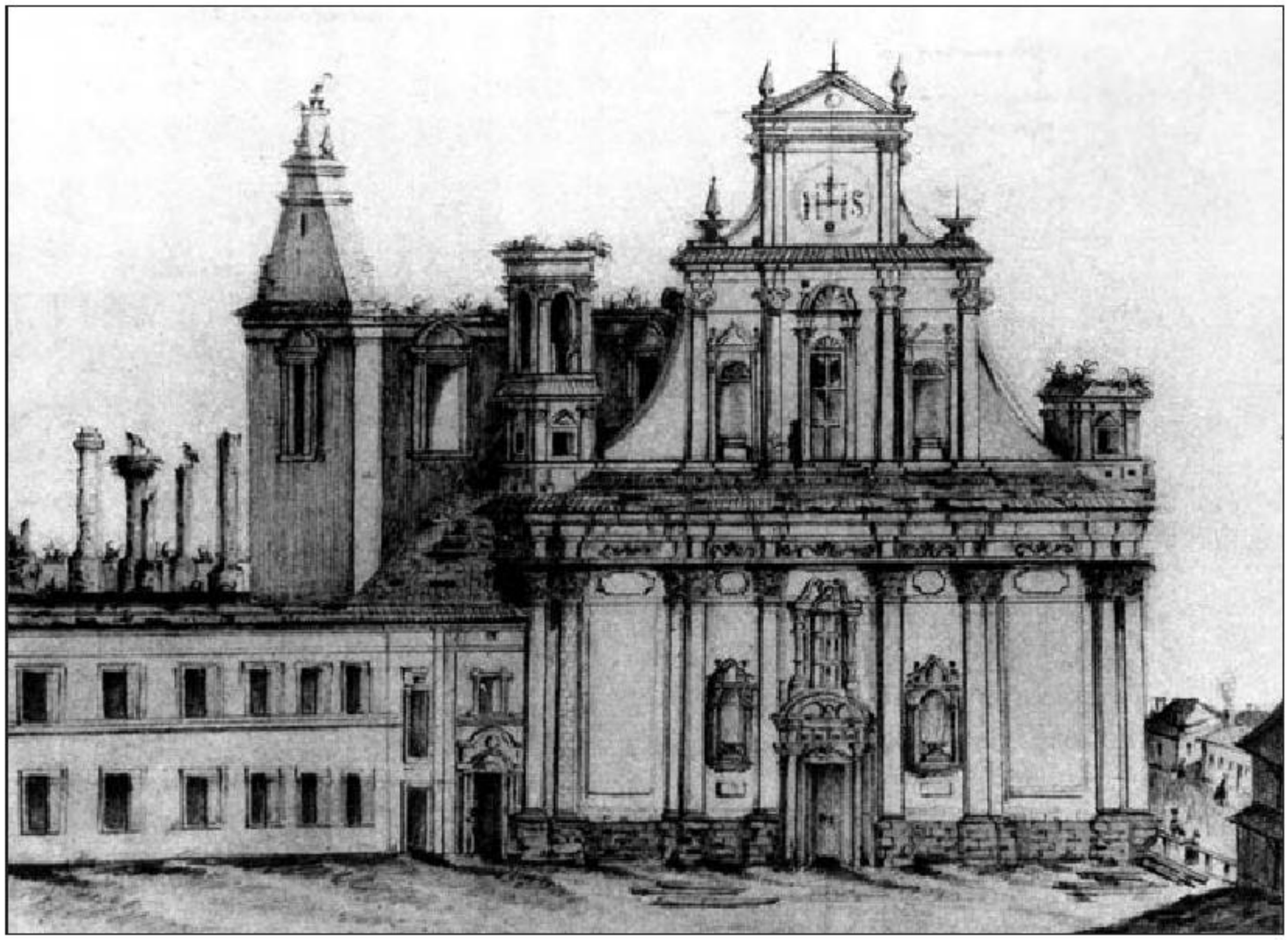

Єзуїтський костел в Острозі.
Рисунок середини XIX ст.

костели, лютеранські кірхи й мусульманські мечеті. Цікаво, що храми різних конфесій нерідко будували ті самі архітекти. Паоло Домінічі Романус, якого у нас називали Павлом Римлянином, є автором знаменитої львівської синагоги «Золота Роза», а водночас Успенської церкви Львівського православного братства, а також костелу бенедиктинок і бернардинського монастиря у Львові.

Традиції віротерпимості парадоксально відбилися в Кам'янці–Подільському. Турки, захопивши місто 1672 року, перетворили католицький катедральний костел на мечеть, прибудувавши мінарет. Через 27 років місто повернулося під владу Польщі. Місцеві католики не стали руйнувати мінарет, а лише увінчали його позолоченою скульптурою Богородиці, підкресливши таким чином остаточну перемогу над магометанством на українських теренах.

Віротерпимість в Україні протривала до середини XVI століття.

Аж поки іменем Христа
Прийшли ксьондзи і запалили
Наш тихий рай. І розлили
Широке море сльоз і крові...
(Тарас Шевченко)

З віротерпимості скористалися отці–єзуїти, які запропонували тодішній нашій аристократії найвищий рівень європейської освіти у своїх колегіях. І небавом єзуїтські костели, монастирі та школи постали в усіх найважливіших містах України. Своєю величністю вони ніби демонстрували — хто став господарем країни. А діти князів Острозьких, Вишневецьких, Збаразьких та багатьох інших православних родин, вивчившись у єзуїтів, ставали католиками й байдужіли до тих святинь, які розбудовували колись їхні предки.

«Поєднати Русь із Руссю...»

Реакцією на експансію католицизму стала поява в Україні братств. Члени Київського братства у листі московському цареві 1625 року так роз'яснювали суть цієї організації: «Братством називаємо, коли православні християни, живучи серед іновірців — серед ляхів, уніатів і проклятих єретиків, збираються між собою і, щоб відлучитися від тих і не мати з ними нічого спільного, списують в одно свої імена і називаються братами, і все для того, щоб вірніше і скоріше оборонитися від противних вірі». У цьому самоозначенні бачимо вже не тільки начала національно–релігійної солідарності, а й згубний подих нетерпимості до іновірців.

Видавничий герб Львівського братства

Братства діяли у Києві, Львові, Луцьку, Острозі, Володимирі, Перемишлі, Бересті, Ро-

Петро Могила

Мелетій Смотрицький

гатині, Тернополі, інших містах. Вони будували храми, засновували школи, друкарні, притулки для бідних, шпиталі. Водночас братчики — ремісники, крамарі й хлібороби — намагалися контролювати своїх священиків і навіть єпископів, підозрюючи їх у симпатіях до папського Риму. А насправді у першій третині XVII століття найкращі з церковних ієрархів, зокрема Петро Могила і Мелетій Смотрицький, пробували розв'язати болючу проблему: як «поєднати Русь із Руссю», себто порозумітися, подолати безглузді міжконфесійні суперечності, що розривали, різнили нарід. Проте цих змагань не підтримали ані вкрай непримиренно настроєні братства, ані їхні захисники — запорозьке козацтво. Наслідком стала запекла громадянська війна, що ввійшла до народної пам'яті під назвою Хмельниччини. Ватажок і символ цієї війни — Богдан Хмельницький — виявився найсвоєріднішим серед талановитих учнів отців–єзуїтів, розваливши за кілька років усе те, що вони створювали протягом кількох попередніх десятиліть

Для поляків Хмельниччина означає початок занепаду польської держави, яка тоді простягалася «од можа до можа» —

Богдан Хмельницький. Портрет роботи Віталія Кравченка

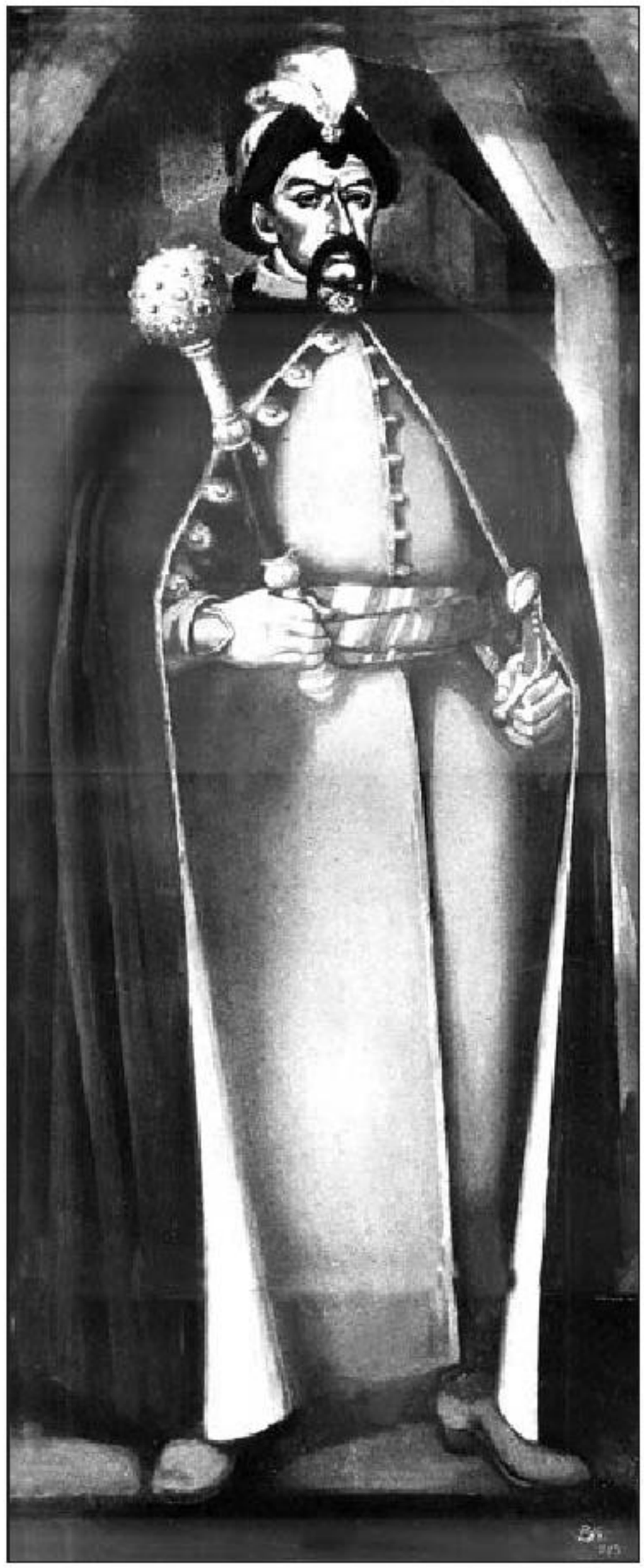

від Чорного моря до Балтійського. Євреям Хмельниччина закарбувалася в пам'ять страшною різаниною і вигнанням з України. Для українців Хмельниччина стала початком віродження державності.

Козацькі Могили

Чи не кожен нарід має святі місця, пов'язані з жертвами, принесеними на вівтар свободи і незалежності. Для українців священними є Козацькі могили під Берестечком, на полі нещасливої для нас битви з поляками 1651 року.

Ой чого ти почорніло,
Зеленеє поле?
Почорніло я од крові
За вольную волю.
Круг містечка Берестечка
На чотири милі
Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили.

Неповторний меморіал просто неба з Георгіївською церквою в центрі створено на початку XX століття на місці, де загинули останні 300 козаків–смертників, які прикривали відступ головних сил українського війська. У підземній крипті зібрано їхні останки. Перед цими постріляними й порубаними черепами згадується Шевченкове:

Нас тут триста, як скло,
Товариства лягло!
І земля не приймає.

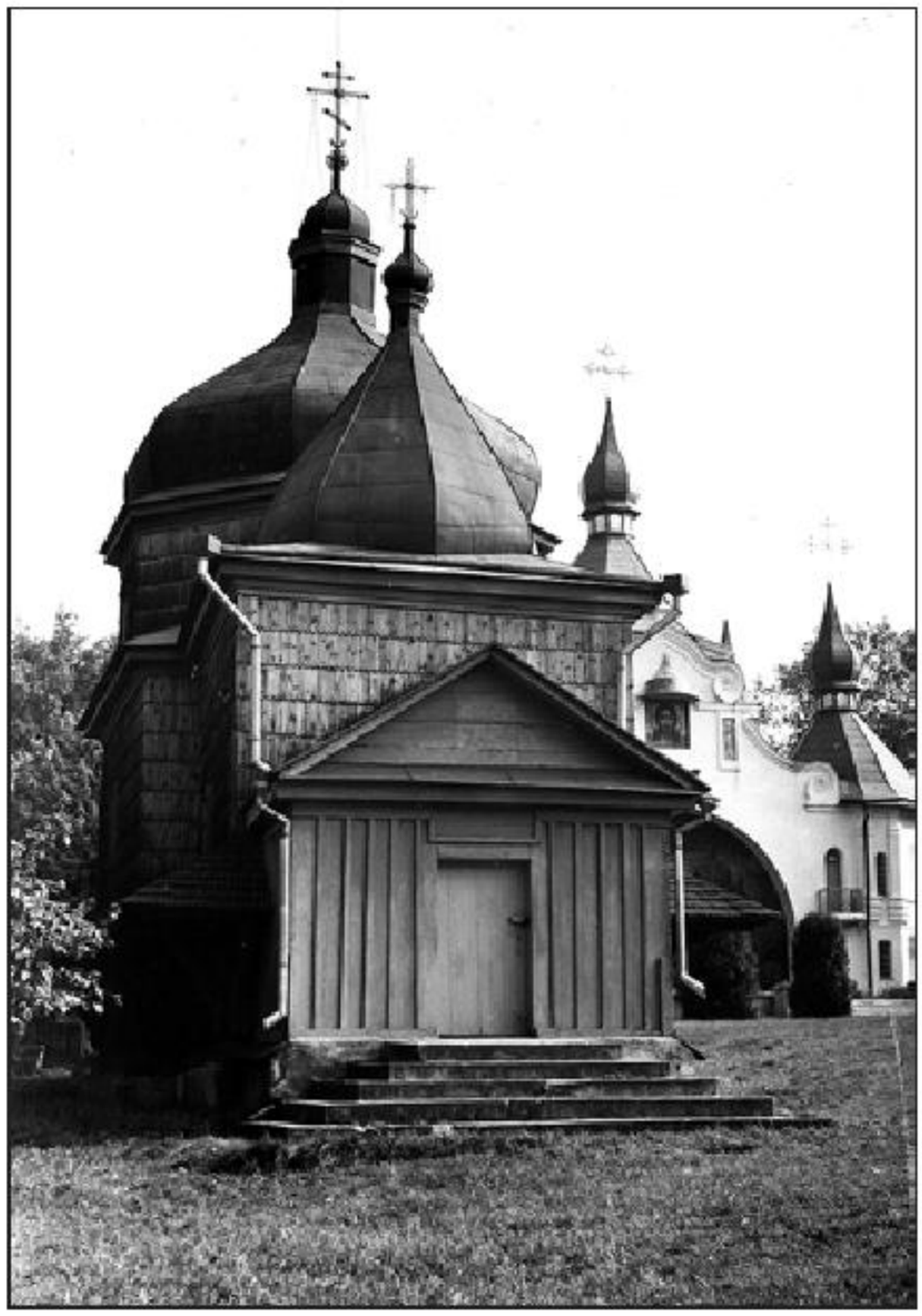

Церкви на Козацьких могилах під Берестечком

Спробуймо осягнути Шевченків парадокс: чому це земля не приймає останки героїв? Чи не тому, що

По своїй землі
Свою кров розлили
І зарізали брата —

а Русь із Руссю так і не спромоглися поєднати?

Український Ренесанс

Від часів Хмельниччини церковне зодчество відображало мистецькі уподобання козацтва — наймогутнішої тоді суспільної сили, що не лише створила українську державу, а й стала головним захисником православ'я у Східній Європі. Людям вільним, належним до лицарського стану, подобалися храми високі, урочисті, вільно розташовані в довкіллі.

На відміну од католицької еліти, козацькі гетьмани й полковники не будували собі пишних гробниць. Пам'ятниками по них мали лишитися храми, у яких вірні щодня молитимуться «за зиждителя храму сього». Так, приміром, полковник Герасим Кондратьєв уславився як тим, що заснував місто Суми — найбагатше на Слобожанщині, так і тим, що збудував найкрасивіший у ньому мурований храм — Воскресенську церкву. Місцева легенда повідає, що у благочестивого полковника була нечестива сестра — отаманша банди розбійників, що

промишляла в лісах і на шляхах довкола Сум. Зрештою, Герасим Кондратьєв, ніби-то, спіймав сестру-розбійницю і замурував її в стінах цієї церкви. Під час ґрунтовної реставрації Воскресенської церкви, проведеної в 1970–х роках, у стіні й справді знайшли людський кістяк...

З–поміж української еліти гетьман Мазепа був найщедрішим меценатом церковного будівництва, витративши на нього астрономічну суму, що перевищувала десять річних бюджетів тодішньої Української держави. Його коштом зведено Військово–Микільський і Богоявленський собори в Києві, Всіхсвятську церкву Києво–Печерської лаври, Троїцький собор у Чернігові, Вознесенський — у Переяславі, добудовано собори Мгарського й Полтавського Хрестоздвиженського монастирів та безліч інших храмів, що до наших часів не збереглися.

З провінційних Мазепиних будов найзагадковіша — Покровська церква в селі Дігтярівці над Десною, де восени 1708 року був осідок шведського короля

Воскресенська церква в Сумах

Військово-Микільський собор у Києві

Церкви Мазепиної фундації за гравюрою початку XVIII ст.

Карла XII і гетьмана Мазепи. Церкву спіткала та сама доля, що й державу, яку 21 рік розбудовував великий гетьман: і від одної і від другої лишилися руїни. До речі, більшовицький режим в Україні руйнував передусім Мазепині собори — як втілення українського стилю, осередки українського національного духу й державницької традиції. Заодно нещадно руйнувалися інші церковні споруди й цілі ансамблі, особливо якщо вони мали визначну мистецьку цінність і тому, на думку комуністичних ідеологів, «свідчили про живучість релігійного дурману». Жалюгідна обдерта церква в стилі єлизаветинського бароко — це все, що зосталося від Софроніївського монастиря поблизу Путивля — колись одного з найбільших в Україні.

У своїх храмобудівних трудах Іван Мазепа продовжував традиції попередників, передусім гетьмана Самойловича.

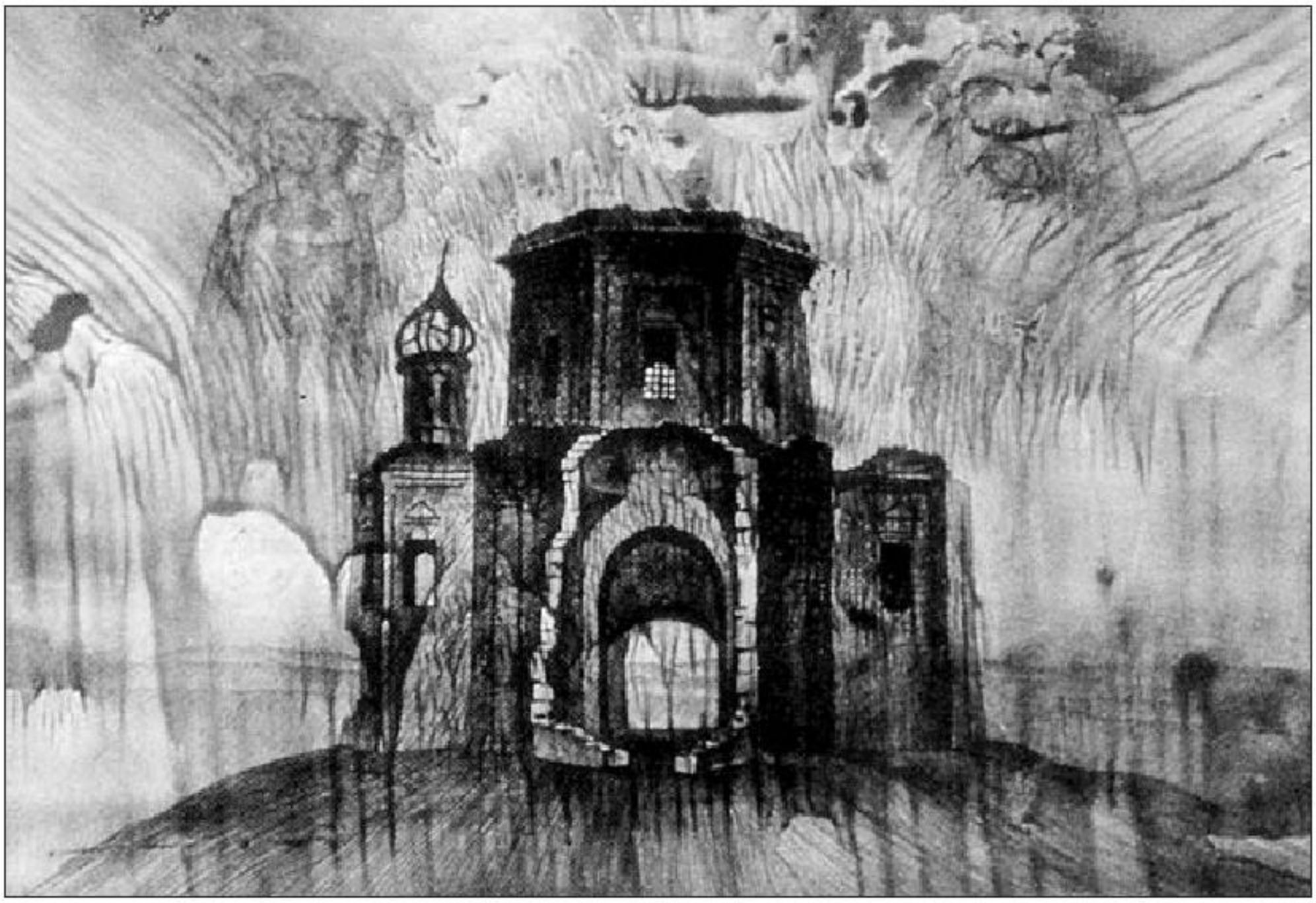

Руїни Мазепиної церкви у с.Дігтярівка на Чернігівщині. Рисунок автора

Руїни Покровської церкви в Дігтярівці

Руйнування Військово-Микільського собору в Києві. Фото 1934 р.

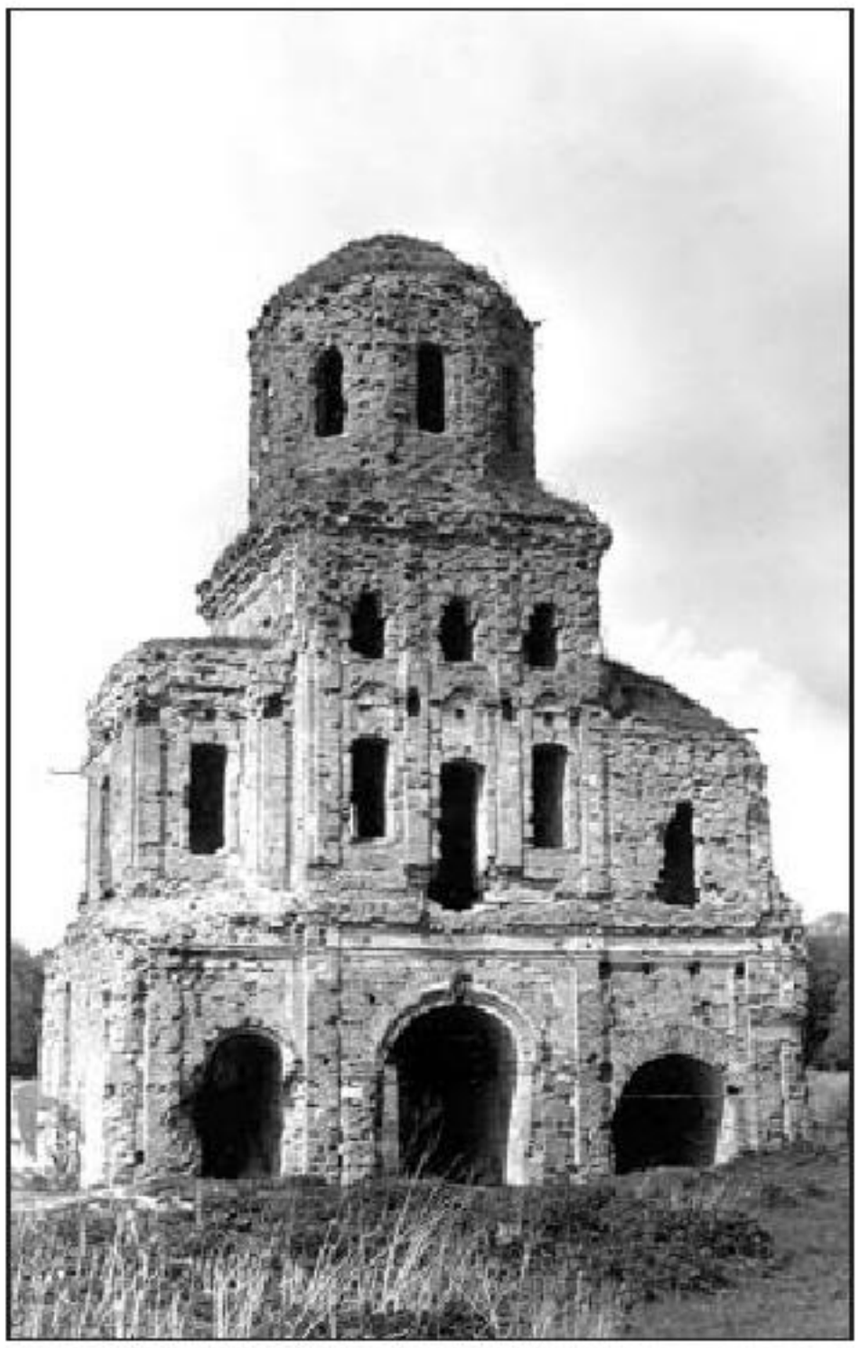

Руїни Покровської надбрамної церкви Софроніївського монастиря під Путивлем

Східний фасад собору Мгарського монастиря. Фото початку XX ст.

Миколаївська церква в Глухові. Фото О.Ранчукова

Миколаївський собор Крупицько-Батуринського монастиря

Взагалі тодішня українська еліта добре розумілася на архітектурі. Іван Самойлович як фундатор собору Мгарського монастиря вказав будівничим зразок — Троїцький собор у Чернігові, але застеріг, що споруда розмірів Троїцького собору буде «завеликою махиною для місця Мгарського». Відтак гетьман дав точні розміри нового собору: довжина 57 ліктів, ширина 37 ліктів, висота 63 лікті. За висновками видатних мистецтвознавців, Мгарський собор ідеально вписався в ландшафт.

При будівництві церков із майстрами укладалися докладні писані контракти, в яких замовники обумовлювали все — від загальної композиції будівлі до найдрібніших архітектурних подробиць. Так, глухівський сотник Василь Ялоцький, укладаючи з майстром Матвієм Єфимовим 8 лютого 1693 року контракт на будівництво Миколаївської церкви в Глухові, запропонував йому конкретний архітектурний взірець і зажадав, щоб вівтар «квадрувався до копули». Цей храм, збудований усього за два роки, є справжнім шедевром стилю козацького відродження.

Цей стиль ми пов'язуємо з церковною архітектурою Гетьманщини XVII–XVIII століть, коли розвивалися, взаємно збагачуючись, дві тенденції: перша — підтримуване гетьманами відродження архітектурних композицій соборів князівської доби з урахуванням досвіду західноєвропейської барокової архітектури; друга — переведення в камінь улюблених у дерев'яному народному будівництві типів тридільної триверхої і хрещатої п'ятиверхої церкви. Ця архітектура є найвищим осягом українського творчого генія і нашим оригінальним внеском до скарбниці світового зодчества.

Храми братів Розумовських

Стильовий перехід від козацького відродження до бароко пов'язаний з будівничого діяльністю родини Розумовських. 280 років тому малий син козака Грицька Розума з села Лемешів потрапив до Придворної хорової капели в Петербург.

Далі все відбулося, як у різдвяній казці: менший брат того пастушка в 16 років став графом, у 18 років — президентом

Граф Кирило Розумовський – останній гетьман України

Граф Олексій Розумовський – чоловік імператриці Єлизавети Петрівни

Петербурзької Академії наук, у 22 роки — генерал–фельдмаршалом російської армії та останнім гетьманом України. А колишній пастух Олексій теж став і графом, і генерал-фельдмаршалом, а головне — законним чоловіком російської імператриці Єлизавети Петрівни.

Починаючи з князя Володимира Святого, можновладці стали відзначати видатні події в громадському та особистому житті спорудженням церков. Тож і ця фантастична історія увічнена кількома храмами. Трьохсвятительську церкву в Лемешах збудувала 1755 року мати братів Розумовських, знаменита «Розумиха» над могилою свого непутящого чоловіка. Собор Різдва Богородиці в Козельці споруджено в 1752–1763 роках на знак вдячності Всевишньому за його прихильність до роду Розумовських.

А неподалік стоїть Миколаївська церква 1784 року, збудована священиком Кирилом Тарловським на прізвисько Дикий Піп. Саме він обвінчав колись у Козельці імператрицю Єлизавету з Олексієм Розумовським. Цей слуга Божий був

Собор Різдва Богородиці в Козельці

справжній козак і орудував шаблею так само вправно, як і кадилом. Такі персонажі були типовими для України XVII–XVIII століть, коли наша церква була войовничою, як в Іспанії доби Реконкісти.

Меценати

Традиції козацького меценатства в церковному будівництві продовжила українська еліта наступних часів. Наприкінці XIX століття в Україні з'явилося кілька королівських династій. Проте вони не мали генеалогічних зв'язків ні з Рюриковичами, ані з Ґедиміновичами. Це були цукрові королі, які тяжкою працею вибилися в люди з простих козаків і селян. Яхненки, Симиренки, Терещенки, Харитоненки, Суханови суперничали не лише в підприємництві, а й у витратах на доброчинні цілі.

Сумчанин Дмитро Суханов фінансував перебудову головного міського собору, який став окрасою міста і найдовер-

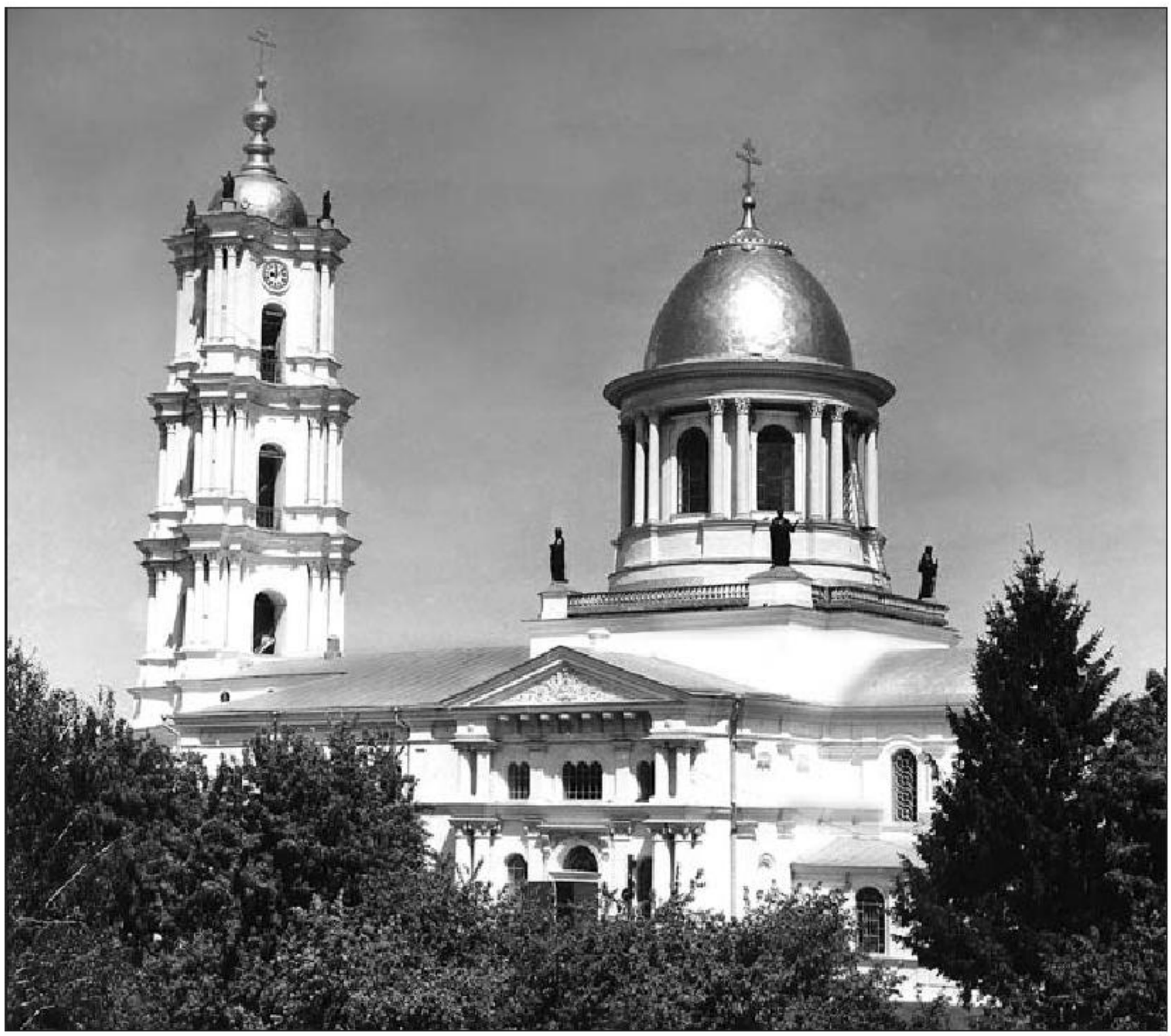

Спасо-Преображенський собор у Сумах.
Фото О.Ранчукова

Троїцька церква в Сумах.
Фото О.Ранчукова

Анастасіївська церква
в Глухові.
Фото1894 р.

шенішим зразком церковного інтер'єру кінця XIX століття. Чого варті хоча б три іконостаси з різнобарвного мармуру! Інші сумські цукрозаводчики вважали обов'язком теж прилучитися до святої справи, що засвідчує меморіальна таблиця при вході до собору. Але найамбіційнішому серед них цього здалося замало. І Павло Харитоненко в 1901 році починає будувати на другому березі річки Троїцьку церкву — за зразком Ісаакіївського собору в Петербурзі. І хоча в ці часи цукрова імперія Харитоненка мало не розвалилася, і російський уряд вжив надзвичайних фінансових заходів, щоб її врятувати, церква в 1914 році все–таки була закінчена й перевершила собор Суханова!

Інший цукровий король Микола Терещенко спорудив 1886 року в рідному Глухові Анастасіївську церкву з наміром затьмарити найвеличніший з новозбудованих у ті часи Володимирський собор у Києві. Для розмалювання інтер'єру запросили майстрів Володимирського собору: Миколу Пимоненка, братів Сведомських та інших. Результатом співпраці художників з меценатом став визначний ансамбль монументального малярства.

На вигнанні

Розійшовшись по світах, українці намагалися не втратити свою національну тотожність і культуру, нищену різними займанцями на Батьківщині. Передумовою до цього стало збереження прабатьківської віри і Церкви. Вже на початку нашого століття в Північній Америці з'являються перші українські храми. Зведені коштом небагатих емігрантських громад, вони здебільшого не заціліли до нашого часу. Аж у 1940–х роках українці спромоглися засвідчити свою присутність і релігійно–культурну самобутність такими монументальними будівлями, як греко–католицька катедра в канадському Едмонтоні.

У повоєнні десятиріччя постали українські собори в Торонто, Оттаві, Вінніпезі (Канада), в Мельбурні, Сиднеї та Аделаїді (Австралія), в Буенос–Айресі, Мюнхені, у багатьох містах США. Переважну більшість їх вирішено досить стандартно, в архітектурних традиціях країн поселення. У їхніх

образах приявні лише певні знаки «українськості», як–от грушоподібної форми бані на світлових восьмериках. Подекуди ці знаки виглядають архаїчно і навіть недоладно. Українці діаспори віддали також занадто велику данину неовізантійщині, помпезними взірцями якої стали собор Святої Софії в Римі та церква Святих Володимира і Ольги в Чикаго.

Власне наблизитися до автентичної, живої української архітектури не вдалося нікому. Попри найкращі наміри творців такого дерев'яного дива, як архітектурний комплекс української католицької церкви Святого Івана Хрестителя неподалік містечка Гантера в штаті Нью–Йорк (США), він виглядає таким собі етнографічним міні–диснейлендом, де сучасна синтетична Америка закамуфльована під неіснуючу, казкову Україну.

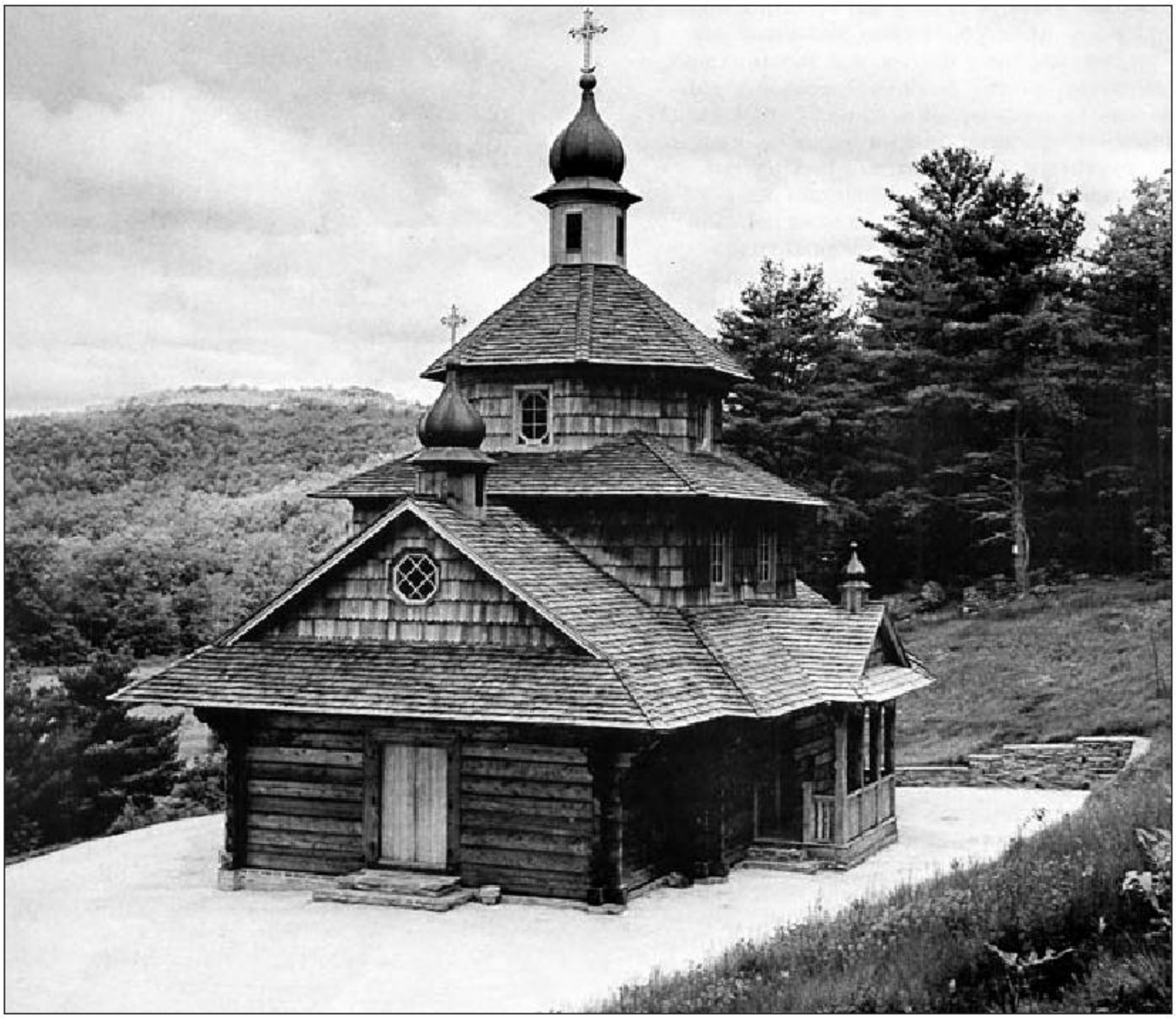

Церква Св. Івана Хрестителя поблизу Гантера, штат Нью-Йорк (США), збудована 1964 р. за проектом архітектора І.Жуковського

Троїцька церква у Кергонксоні, штат Нью-Йорк (США), збудована 1976 р. за проектом архітектора Радослава Жука

Серйозний, справді революційний злам стався завдяки діяльності однієї людини наприкінці 1960–х років. На той час кількість збудованого перейшла в якість, українські громади стали заможнішими й культурнішими, і замовці архітектурних творів зреклися всіляких імітацій та стилізацій. Йдеться про українські церкви (їх близько десятка), збудовані в 60–70–х роках XX століття у США й Канаді за проектами архітекта Радослава Жука. Усі вони різні. Жодна з них не копіює іншу чи історичні прототипи. У них досконало втілено персональне кредо цього видатного Майстра: «Справжня чинна архітектура свіжо, винахідливо і влучно трансформує суть традиції».

Руйнація

Тим часом в Україні доба від 1920–х років аж до горбачовської «пєрєстройкі» минула під знаком свідомого, методичного нищення пам'яток церковної архітектури. Відповідно до основоположних засад функціонування комуністичного режиму централізовано встановлювалися і «спускалися на місця» плани закриття і нищення храмів. Виконання цих планів суворо

пильнували компартійні органи. Тому їх належало не лише виконувати, а й перевиконувати. Різні області України були учасниками «соціалістичного змагання» — хто більше знищить «культових будівель». Лагодити чи, боронь Боже, реставрувати поруйновану церковну пам'ятку — це була зухвалість на межі державного злочину. Видатний російський реставратор Петро Барановський реставрував П'ятницьку церкву в Чернігові з дозволу самого Сталіна — і, незважаючи на це, плоди його самовідданої праці кількаразово нищили. Дивом заціліла фантастичної краси Катерининська церква в Чернігові — адже на її місці мав би стояти пам'ятник Сталінові...

Готуючись до 1000–ліття хрещення Русі, центральний комітет комуністичної партії України «заопікувався» долею покинутих і понівечених храмів. На місця пішла директива: або «загосподарювати безгосподарні колишні культові будівлі», або... знести їх до ювілею. На місцях знову, як завжди, запопадливо кинулись виконувати наказ: у Сумській області 1986 року зруйновано близько десятка храмів (це — інформація на увагу тим, хто вважає, що за Горбачова не було масштабних протирелігійних акцій). А в Івано–Франківській області підготували список «колишніх уніатських церков, що не використовуються» з метою їх позносити. Відкривала той список... церква Святого Пантелеймона в селі Шевченковому під Галичем, збудована 1200 року — єдиний заціліли витвір Галицької архітектурної школи княжої доби! Це — найпромовистіший доказ

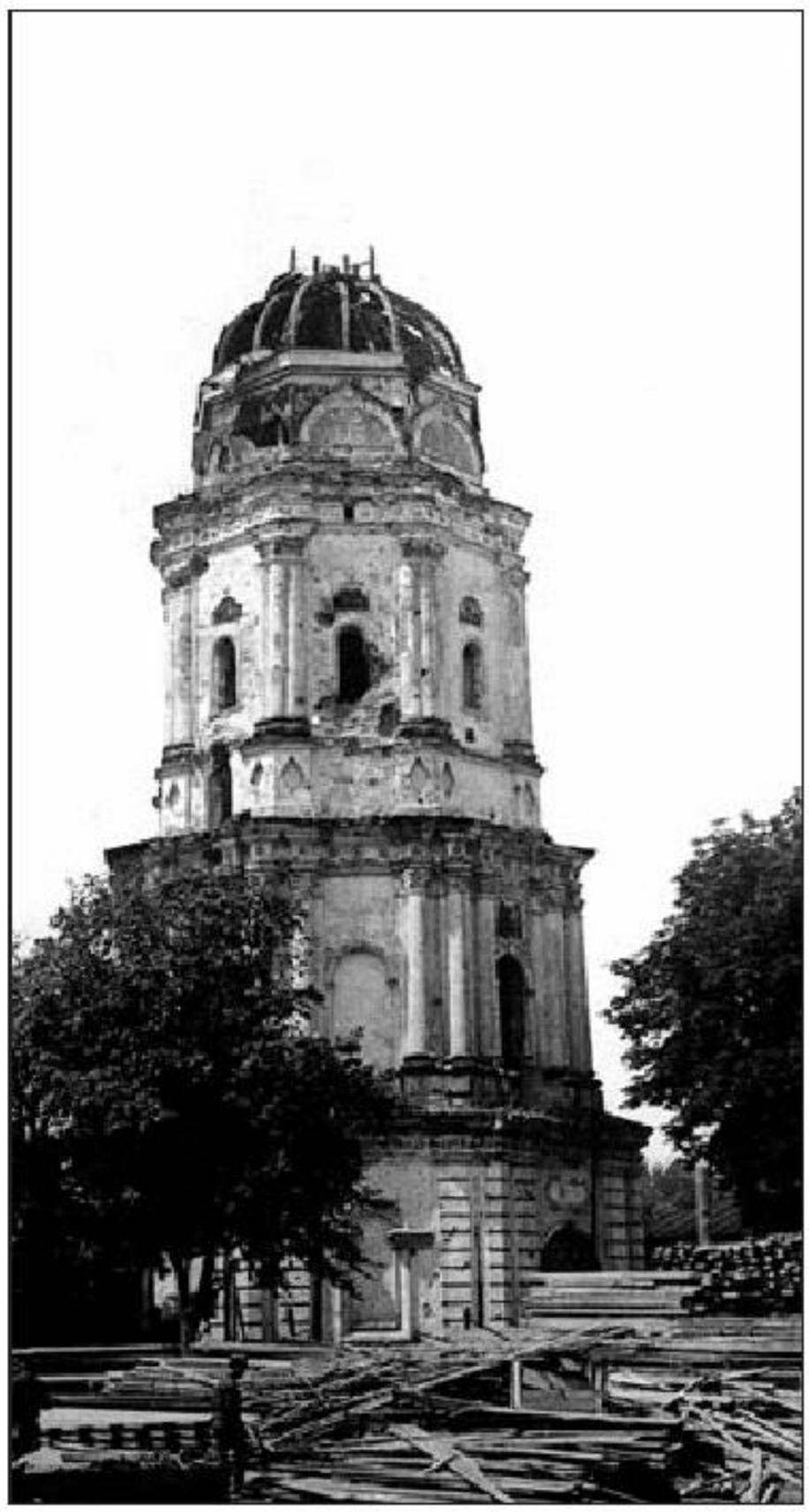

Руйнування дзвіниці Військово-Микільського монастиря в Києві. Фото 1934 р.

Руйнування фонтану «Самсон» у Києві як об'єкта церковної архітектури. Фото 1934 р.

того, що для комуністичного режиму жодні цінності й жодні святині не мали ніякого значення.

Ми й досі не знаємо, скільки церков знищено в Україні за тоталітарної доби. Точні підрахунки зробити неможливо, бо разом із храмами нищилися і їх зображення та різноманітна документація. Поки що можемо твердити одне — рахунок іде на тисячі!

Сьогочасні шукання

Тепер в Україні споруджують багато церков. Будують, хто на що зугарен: іноді зовсім без архітектурного проекту, іноді — використовуючи проекти сторічної давності, а часом коло проектів заходжуються архітекти, що досі будували лише корівники або райкоми КПРС, а тому не мають аніякісінького уявлення про те, що то є Дім Божий. За 70 років комуністичного панування традиція церковного будівництва в Україні втрачена. Усвідомити це вкрай потрібно — аби традицію цілеспрямовано відроджувати й творити нове на національному ґрунті, не нехтуючи здобутків модерної архітектури.

Зразки такої творчої практики вже почали з'являтися в Україні. Це, зокрема, церква, збудована за проектом Радослава Жука у житловому районі Сихів у Львові, церква Святого Вознесіння у Брошневі на Івано–Франківщині (архітект Микола Яковина), а також цілком модерні греко-католицька церква на вулиці Вознесенській у Києві та університетська православна церква в Черкасах, збудовані за проектами Лариси Скорик. На жаль, це ще поодинокі приклади, які не створюють тенденції.

А поки що скрізь подибуємо нові церкви у формах псевдовізантійщини — на заході, сході, півночі й півдні. Чимало й новозбудованих храмів офіційного московського стилю кінця XIX сторіччя, так званого єпархіального. І це вже справжня біда. Парафіяни стягуються з останнього задля омріяної церкви, і гадки не маючи, що мимохіть продовжують колоні-

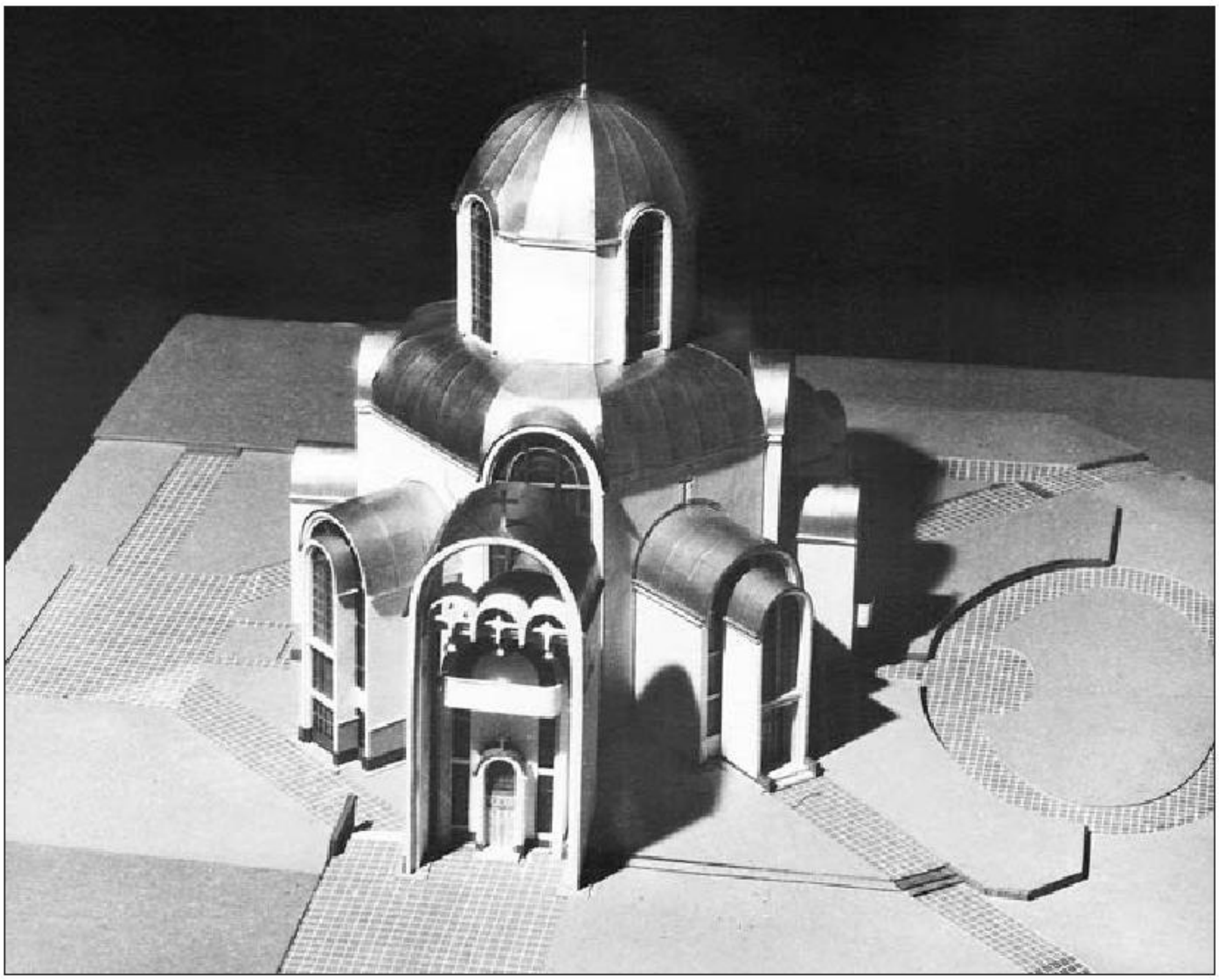

Вознесенська церква у Брошневі на Івано-Франківщині.
Проект архітектора Миколи Яковини 1993 р.

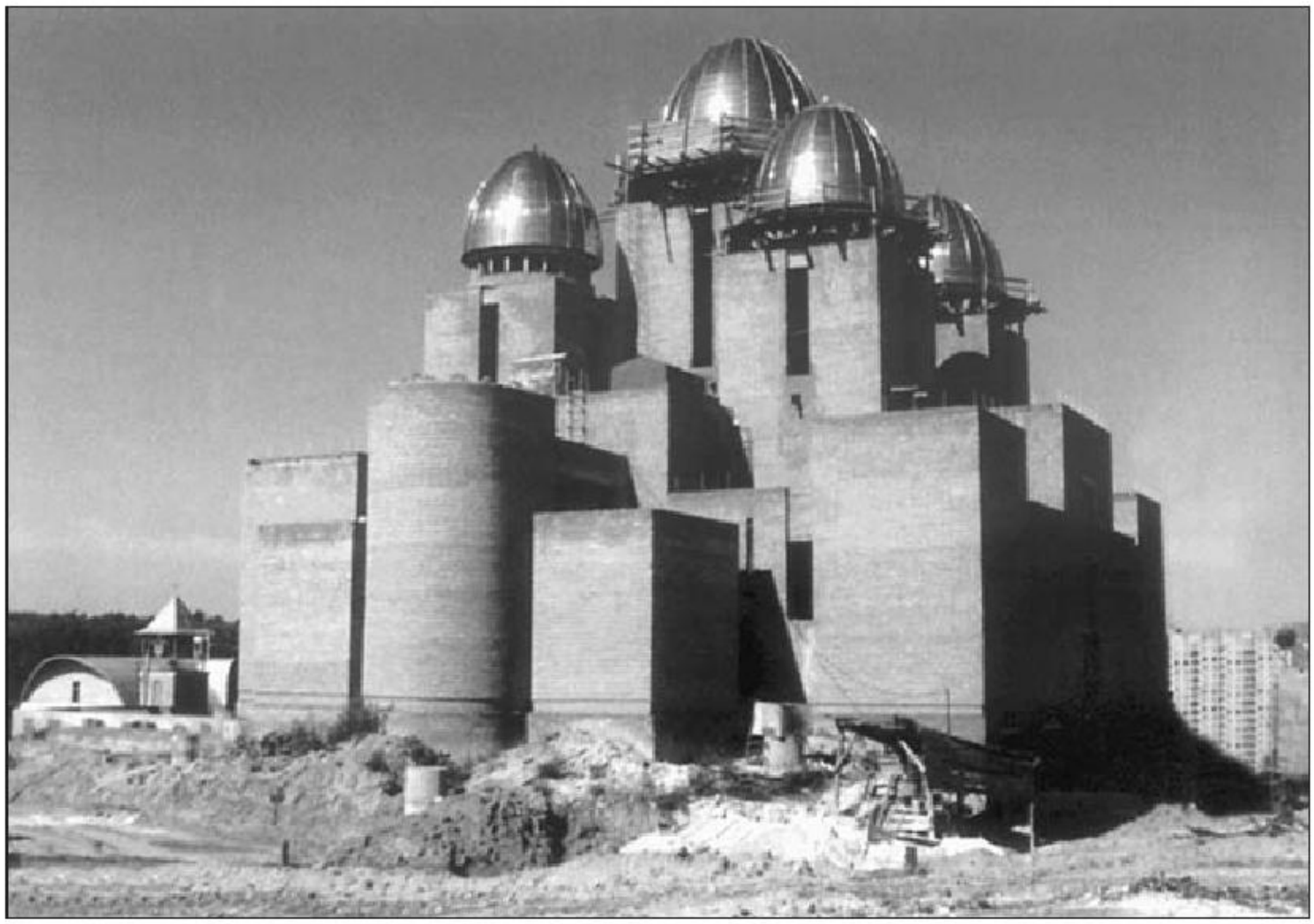

Будівництво церкви Різдва Богородиці за проектом архітектора Радослава Жука на житловому масиві Сихів у Львові. Фото 1998 р.

заторсько–обрусительну справу приснопам'ятного петербурзького «святєйшева сінода», який ще 1801 року категорично заборонив будувати храми «в малоросійском вкусє».

Попри фантастичне багатство української сакральної архітектури, Україна — єдина держава в Європі, що 2003 року не мала фундаментально написаної історії своєї архітектури. І тому нині так нелегко

Університетська церква святих Кирила і Мефодія в Черкасах, збудована в 2003 році за проектом Лариси Скорик

Троїцька церква у с.Нові Млини на Чернігівщині. Малюнок автора

визначити суть і ознаки національного стилю в церковному будівництві — як на рівні теоретичних засад, так і на рівні практичних приписів. А проте надією сповнюють найкращі сучасні проекти, в яких виявляються осмислені шукання національної самобутності.

Древні казали: якщо хочеш дізнатися про людину найсокровенніше — подивися, де і як вона спілкується з Богом. Українці протягом багатьох століть спілкуються із Всевишнім у своїх храмах, до яких, зрештою, і ведуть усі шляхи. Храм присутній у нашому житті завжди і скрізь — від колиски до домовини. Це й відрізняє життя людини від простого тваринного існування.

Кожна доба надає храмові свій образ. Образ храму нашої доби ще не усталився. Його створюємо всі ми — український народ. Теперішня ситуація України нагадує відомий у літературі образ «собору в риштованні». Доки йде будівництво і риштовання не знято, ніхто не може — ні автори проекту, ані будівничі — достеменно уявити собі: яким саме буде цей собор? Та ми віримо, що, знявши врешті риштовання, побачимо не балаган або супермаркет, а саме собор, який стане тривкою основою нашого подальшого буття.

Примітки:

1. Вечерський В.В. Храми України // Пам'ятки України: історія та культура. — 1997 — № 4. — С. 1–32.

2. Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. — К.: НДІТІАМ, 2002. — 592 С.

3. Вечерський В.В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона. — К.: Головкиївархітектура, 2001. — 350 С.

4. Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання / В.В.Вечерський, О.М.Годованюк, Є.В.Тиманович та ін.; За ред. А.П.Мардера та В.В.Вечерського. — К.: Техніка, 2000. — 664 С.: іл.

5. Вечерський В.В. До питання типології української церковної архітектури доби Гетьманщини // Українська академія мистецтва: Дослідницькі та науково–методичні праці. — Вип. 8. — К., 2001. — С. 129–136.

6. Вечерський В.В. Церковна архітектура України доби Гетьманщини // Українська культова архітектура у світовому контексті: Матеріали міжнародної наукової конференції. — К., 2001. — С. 58–64.

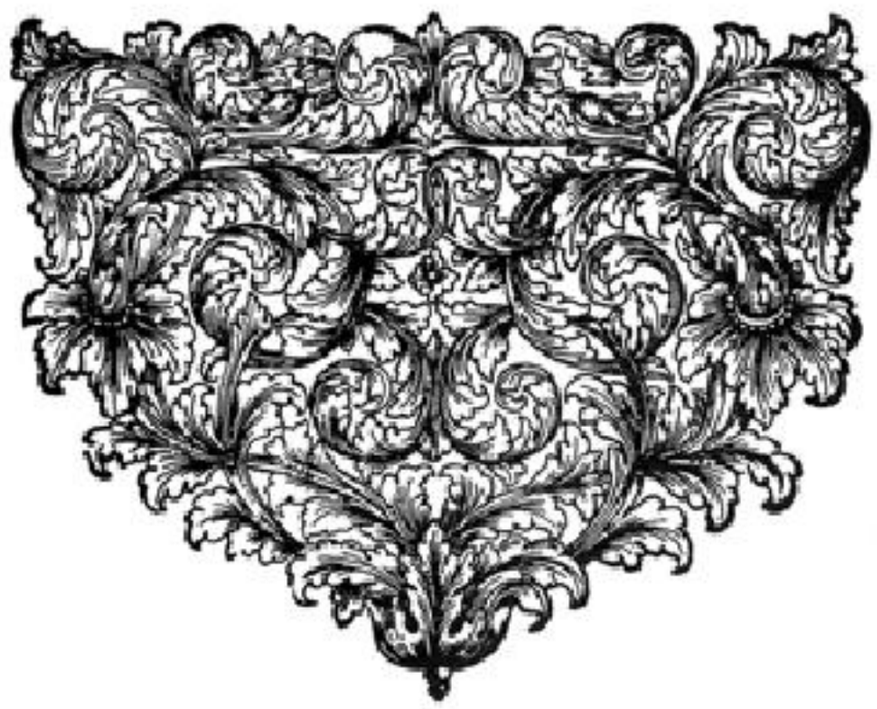

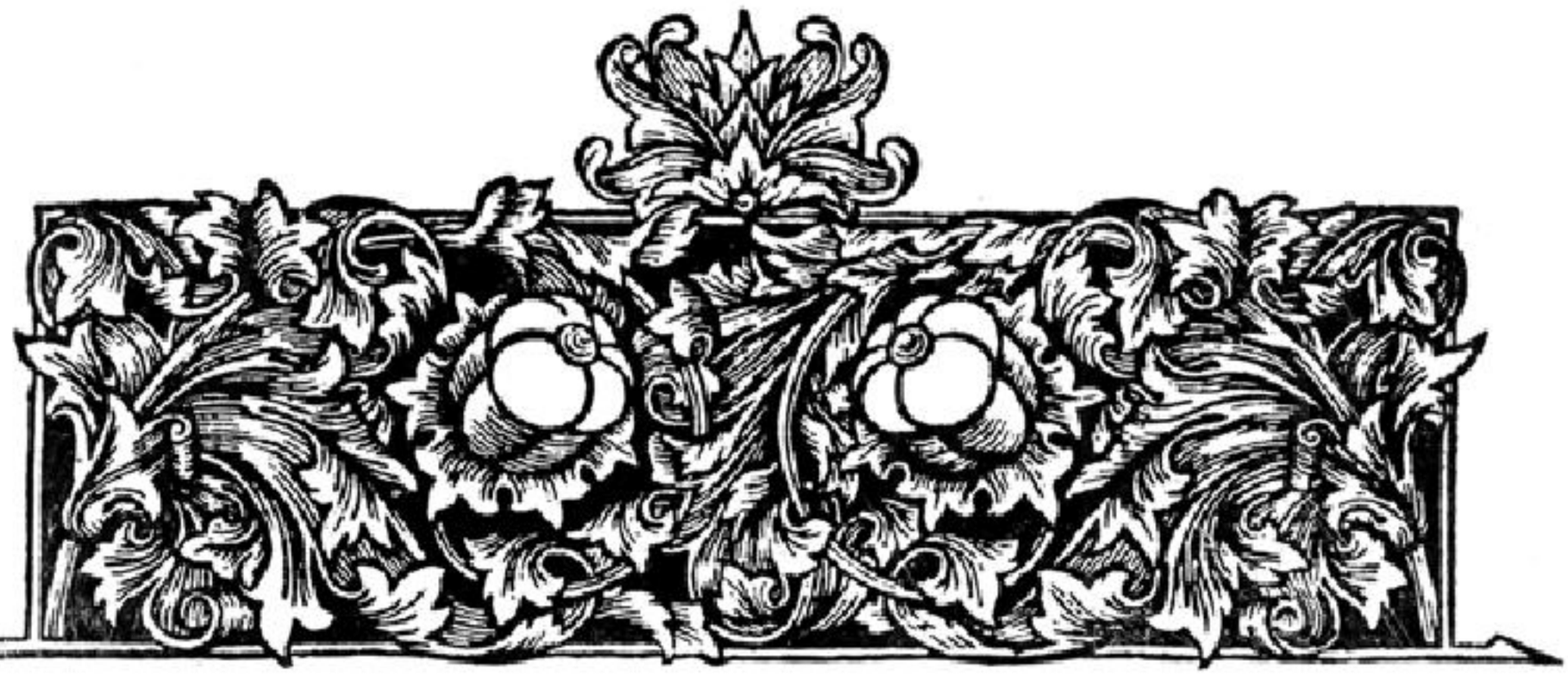

УКРАЇНСЬКА ЕЛІТА

Від часів найдавніших, яких ледве сягає світло історичних джерел, кожен народ, який лишив бодай найменший слід в історії, мав своїх правителів, законодавців і вчителів. Вони були активною меншістю, що організовувала суспільне життя. У старій Україні їх називали «луччими», тобто кращими людьми.

Давні мудреці знали, що благополуччя країни й народу прямо залежать від того, яких правителів вони мають: «Аще бо князі праведні, то многі прощаються согрішенія; аще бо злі і лукаві бувають, тоді велике зло Бог наводить на землю, понеже князь — то глава єсть землі». Справедливість цієї сентенції підтверджують і наша історія останніх 20 років, і мало не щодня — теперішнє наше життя. Один мудрий чоловік написав про це майже 200 років тому, а читається так, неначе списано з нас, сьогочасних:

Були златії дні Астреї,
І славний був тоді народ:
Міняйлів брали в казначеї,
А фіглярі писали щот,
Вожатими були каліки,
Ораторами — недоріки
І все робили назворот:
Що строїть треба — то ламали,

Князь Святослав Завойовник.
Офорт Георгія Якутовича

Що треба кинуть — то ховали,
Що класть в кишеню — клали в рот.
(Іван Котляревський)

Метаморфози нашої еліти — безпрецедентні в європейській історії. Вони, звичайно, мають поважні причини. Це й розташування країни нашої на незахищеному геостратегічному перехресті Євразії, і колізії й перерви в державотворенні. Протягом останнього тисячоліття наша еліта періодично переходила у ворожий стан, розбудовувала чужі імперії, зникала, а тоді знову відроджувалася. Започаткували її варяги — мандрівні лицарі, розбійники з далекої Півночі. Продовжили — великі князі, а після їх занепаду — запорозьке козацтво. І зрештою, з безодні, яка здавалася смертельною, врятували її ... поети. Справді: «Як в нації вождів нема, тоді вожді її — поети».

Два Святослава.

У кінці першого тисячоліття по Різдві Христовім норманські вікінги не тільки добралися до берегів Америки, а й завоювали чимало країв у Європі від Британії до Сіцилії, створивши там свої держави. Але завойовувати Русь у них не було потреби. Їх сюди наші предки запросили самі: «Земля наша багата — тільки порядку в ній нема...» І справді: відважні крамольники і забіяки, пострах цілої Європи — швидко зуміли зібрати докупи примітивні анархічні спільноти. За кілька років постала могутня держава — «Імперія Рюриковичів». Князі цієї династії правили на наших землях аж до XVI століття. Бували вони різними: благовірними й окаянними, воїнами і книжниками, добрими й лихими.

Князь — це передусім суворий воїн, котрий усе життя не злазить із коня і з однаковим завзяттям воює як із хозарами, візантійцями, печенігами, половцями, литвою, так і зі своїми родичами, які зазіхають на його володіння.

Максимальний діапазон князівських типів представляють два Святослава з одного роду: Святослав Ігоревич, котрий доводився прапрадідом Володимиру Мономаху, і Святослав

Давидович — племінник Мономаха. Перший — ходив, як леопард; не цінував нічого матеріального, окрім зброї; до самозабуття любив війну й небезпеку; шукав чужої землі, занедбавши власну; не прийняв християнства, щоб дружина з нього не сміялася. Він загинув на дніпрових порогах у битві з печенігами, переконаний, що «мертві сорому не мають». Святослав Завойовник яскраво втілив дві психологічні домінанти норманської вдачі: безмежну свободу і прагнення безмежної експансії. Його образ і подвиги надали героїчного масштабу нашій країні й народу.

Його нащадок Святослав, охрещений Миколою, лишився в історії і в святцях із прізвиськом Святоші. Це був перший князь, який так зганьбив свою родину: замість того, щоб різати собі подібних, як це робили більшість Рюриковичів, він покинув своє князівство і постригся в ченці Києво–Печерського монастиря. Тут він виконував найчорнішу працю: рубав дрова для кухні, стеріг браму, копав город... При цьому був великим книжником — його особиста книгозбірня стала основою великої монастирської бібліотеки. Його ж коштом тут споруджено Троїцьку надбрамну церкву. За життя Микола Святоша мав славу великого подвижника, а після смерті був канонізований серед перших руських святих.

Володимир Мономах

Та найцікавішою людиною серед Рюриковичів був, безумовно, Володимир Мономах. Він теж вийшов за рамки свого середовища і навіть переріс епоху. Але при цьому лишився напрочуд гармонійною особистістю і не впадав в екстравагантність, на відміну від племінника.

Перш ніж стати Великим князем Київським, Володимир багато років княжив у Переяславі. Це було найнебезпечніше місце на Русі. Щороку доводилося відбивати напади степовиків. Князь «труждався, походи діючи і лови, з тринадцяти літ», та так вправно, що іменем його половчанки лякали своїх дітей. Вояцьке життя витворило своєрідний фаталістичний світогляд: «Хіба дивно, що муж помер на війні? — Так померли

ліпші в роду нашому!» У заповіті нащадкам князь пише: «Смерті, діти, не боячись ні на раті, ні од звіра, діло мужеське робіте, як вам Бог дасть. Бо коли я од війни, од звіра і од води, і з коня падаючи не вмер, то і з вас ніхто не зможе покалічитися і вбитися, допоки Бог не звелить. А якщо од Бога буде смерть, то ні отець, ні мати, ні брати не зможуть від неї уберегти. Боже оберігання — ліпше від людського».

Князь Володимир Мономах. Офорт Георгія Якутовича

Взагалі, князеві личили тільки дві справи: війна і полювання. Тож Володимир Мономах руками ловив і в'язав диких коней, перемагав у двобої диких звірів: «два тури на рогах підкидали мене з конем; олень мене бив рогами, лось ногами топтав, вепр мені на бедрі меча одірвав, ведмідь мене біля коліна укусив, лютий звір скочив до мене на бедра і коня зі мною кинув на землю, та Бог мене зберіг».

Широчінь його поглядів бачимо в своєрідному моральному кодексі, який він перед смертю уклав для своїх дітей: «вшануйте гостя, звідки б він до вас не прийшов — чи простий, чи знатний, чи посол. Вони бо, мимоходячи, прославляють чоловіка по всіх землях — або добрим, або злим. Хворого провідайте, мерця проведіть. І чоловіка не минайте, не привітавши його, добре слово йому подайте. Подайте сироті, за вдовицю вступайтесь

самі. Не давайте сильним погубити людину. Лжі бережіться, і п'янства, і блуду, бо в цьому душа погибає і тіло».

І зовсім несподіване для середньовіччя — ставлення Мономаха до людського життя: «Ні правого, ні винного не вбивайте: навіть якщо хтось буде достоїн смерті — все одно не погубляйте душі християнської». Зазначимо: це писав не єпископ чи кабінетний філософ, а великий володар і войовник. І писалося це в ті часи, коли кияни вимагали від князів крові: «Аще бо ти, княже, не казниши злих, знай, яко добрим зло дієш, понеже за твоїм нерадінням умножаться злі на пакость добрим. Но погуби злих, да добрі в мирі живуть!»

Мабуть княже людинолюбство ішло від мудрого серця, а не від життєвих обставин. Бо у тому ж таки «Поученії дітям» Володимир Мономах між іншим з явним задоволенням згадує кілька ратних епізодів: «Захопили ми город Мінськ зненацька, і не залишили в ньому нікого живим — ні чоловіка, ні скотини». Або інше — захопили в полон половців: «Витязів молодих п'ятнадцять, живих привівши і порубавши, повкидав я в річку. Тоді ж по черзі перебито зо двісті ліпших мужів половецьких...»

На відміну від своїх родичів, Володимир Мономах прагнув не стільки володарювати, скільки надійно захистити країну від зовнішніх ворогів. Літопис Руський зберіг нам цікавий діалог між князем і дружиною з приводу весняного походу на половців. Дружина не хотіла воювати: «Не час нині відривати смердів від ріллі: погубимо їхніх коней». Тоді мовив Володимир: «Дивно мені, що коня дехто жаліє... А сього чому не розглянете: стане смерд орати, а половчин, приїхавши, ударить смерда стрілою, і забере коня його, і жону його, і дітей, і стодолу його запалить. То коня його ви жалієте, а самого чому не пожалієте?»

Сам же князь Володимир завжди жалів і смердів, і всю землю Руську, поступаючись навіть володарськими амбіціями. Одного разу він добровільно уступив Чернігівське князівство своєму нікчемному родичеві «пожалівши християнські душі, і села, що горіли, і монастирі». Та й Великим князем Київським він згодився стати тільки на вимогу повсталих киян, які погрожували: «Якщо ти не підеш, то знай, що багато

зла підніметься: і тоді будуть жидів грабувати, а далі підуть на бояр і на монастирі. І будеш ти відповідати, княже!»

Цей великий воїн, що здійснив 83 великі походи, а менших — без ліку, став єдиним, про кого в Літописі сказано: «Він був сповнений любові». Володимир Мономах своїм життям і писаннями увиразнив головну вимогу, яку потім українці ставитимуть до всіх своїх провідників: вождь має бути, насамперед, справедливим і морально вищим від усіх. Саме незаперечний моральний авторитет надалі стане головною прикметою належності до еліти.

Страх.

У «Поученії» безстрашного Мономаха на диво часто трапляється слово «страх». Щоправда, страх цей не людський, а Божий. Але що він має означати в устах людини нецерковної? «А се вам основа всього: страх Божий майте вище над усе».

Пізніше, в XVII столітті, козацькі гетьмани теж відчували страх. Це був страх кари за гріхи — свої і свого народу; страх перед історичною Немезідою. Він наказував провідникам вічно оглядатися на себе і свої вчинки, спонукав до жорсткого самоконтролю. Бо справді страшною була відповідальність перед Вищою силою того, хто взяв на себе роль правителя. Як писав Іван Котляревський:

Еней один не роздягався,
Еней один за всіх не спав:
Він думав, мислив, умудрявся,
Бо сам за всіх і одвічав.

Сучасник Богдана Хмельницького, англійський філософ Томас Ґоббс не вважав страх синонімом жаху: страх — це передбачення майбутнього лиха і моральна готовність його зустріти. Страх не завжди викликає втечу: просту людину він примушує братися до зброї; правителя страх спонукає будувати фортеці і посилювати військо для оборони краю. Цей страх завжди наказує еліті стерегтися всіляких проявів зневіри, слабкості чи розпачу.

Гетьман Іван Виговський

Водночас наша стара мудрість засвідчила: володар повинен вселити страх серед підданих. І страх цей — теж специфічний. Нам тепер важко уявити собі, чого могли боятися загартовані в боях воїни, які вважали за щастя дивитися смерті у вічі. Але про гетьмана Хмельницького вони згадували: «При ньому страх у війську був!» Найближчі сподвижники зізнавалися: «Всупереч гетьманові говорити ми не сміли. А хто і казав — той живий не був». Наступник Богдана, Іван Виговський, переймаючи владу над десятками тисяч озброєних до зубів індивідуалістів, мовив: «Ця булава — доброму на ласку, лихому на кару. Потурати ж у Війську Запорозькому я нікому не буду, бо Військо Запорозьке без страху пребути не може».

Отже, страх як турбота володаря і страх як дисципліна підданих були земними втіленнями того «Страху Божого», який вважався основою суспільного порядку ще від часів Володимира Мономаха.

Князь Костянтин Острозький

У XV–XVI століттях Україною правили дев'ять старовинних княжих родів. Першими серед них були Острозькі. Вони походили з турово–пинської гілки Рюриковичів. Влада литовських великих князів і польських королів була тоді номінальною. Тому князі володарювали самовладно — Божою милістю. Тільки в особистому володінні Острозьких був край, що за

Герб князів Острозьких

Князь Костянтин Острозький

площею перевищував сучасну Тернопільську область. Іноземці називали його «Країною князя Острозького». Тут було сто міст і півтори тисячі сіл.

Князь Костянтин Костянтинович був кандидатом на два європейські престоли: 1572 року, після згасання династії Ягеллонів, — на польський престол; а через 26 років — на московський престол, після смерті сина Івана Грозного царя Федора — останнього з московських Рюриковичів.

Князь Костянтин був прямим нащадком преподобного Федора Острозького, нетлінні мощі якого спочивають у печерах Київської Свято–Успенської лаври. Цей праведник боровся за незалежність Русі від Польщі, був учасником Грюнвальдської битви. Батько князя Костянтина, Костянтин Іванович, був для сучасників ніби другим Олександром Македонським: багато разів громив кримських татар, воював із Москвою, завдавши їй нищівної поразки 1515 року: «Дай, Боже, здоров'я і щастя вперед ліпше, як нині побив великую силу московськую» — писали сучасники.

Польський король Сігізмунд III

Ні військові заслуги, ні багатство не давали доступу до лав родової аристократії: князем міг бути тільки син князя. При цьому він мав бути гідним того становища, що йому визначив сам Бог, як вірилося аристократам. Незаперечний моральний авторитет — ось найважливіша прикмета правителя, за словами князя Костянтина Костянтиновича: «Достойними достойная созидатися, і чесними чесная совершитися обиче, і через годних людей годниє речі бувають справовані».

Цей князь примушував навіть короля польського і папу римського рахуватися зі своєю думкою. Це наочно продемонструвала історія Унії, тобто спроби об'єднати Православну церкву з Католицькою в 1596 році. Православний князь задовго перед тим схилявся до об'єднання з Римом — але на засадах рівноправності й легітимності. Організатори ж Унії провели свою акцію таємно. Їх підтримав польський король Сіґізмунд III. Дізнавшись про все це, князь обурився й оголосив тотальну війну всім прихильникам Унії. Даремно володимирський єпископ Іпатій Потій, давній і близький приятель князя, навколішки слізно благав його або пристати до Унії,

або хоча б не протидіяти їй. Навпаки, на вимогу князя Костянтина православний собор у Бересті прокляв і відлучив від Церкви «вовків в овечій шкурі» — уніатських єпископів. Князь Острозький ніби хотів довести дієвість середньовічного принципу: «Чия влада, того й віра». Відкинувши тоді Унію, Україна недвозначно засвідчила, що вважає своїм повелителем не короля у Варшаві, а князя в Острозі.

Тож військова конфронтація здавалася неминучою. Щоб уникнути «домової війни» князь Острозький попередив в одному з листів: «Його королівська милість не схоче допустити нападу на нас. Тому що в нас самих може явитися двадцять тисяч озброєних людей. А панове католики можуть взяти верх над нами хіба що числом кухарок, котрих ксьондзи тримають у себе замість жінок». Ця погроза, а особливо натяк на спеціальну роль кухарок при безшлюбних ксьондзах, смертельно образили короля. Проте вдіяти він нічого не зміг.

Розв'язка цієї драми великих амбіцій настала в перших десятиріччях XVII століття: з містичною раптовістю вимирають роди князів Острозьких, Корецьких і Збаразьких. Зрікаються прабатьківської віри й нації князі Вишневецькі, Заславські й Чорторийські. Це стало катастрофою: народ утратив своїх провідників. Міру відчаю, що охопив тодішнє українське суспільство, передає «Тренос», тобто Плач православної церкви, написаний Мелетієм Смотрицьким: «Де тепер той безцінний камінь–карбункул, блискучий, як світильник — дім князів Острозьких, що світив над усі інші блиском святості старої віри своєї? Де інші, також безцінні камені тої корони — славні доми руських князів: неоціненні сапфіри, безцінні діаманти княжата Слуцькі, Заславські, Збаразькі, Вишневецькі, Сангушки, Чорторийські, Пронські, Ружинські, Масальські, Лукомські та інші незчисленні, яких довго було б вичисляти? Де поруч з ними й інші неоціненні клейноти? Я розумію родовиті, славні, горді, усьому світу доброю славою відомі доми…»

Національна еліта — субстанція тонка. Вона має здатність несподівано зникати — без насильницьких дій і начебто без видимих причин…

Дмитро Вишневецький

Як і Костянтин Острозький, Дмитро Вишневецький теж був українським князем. Мав великі маєтності на Волині і в Наддніпрянщині, але був дуже непосидючим. Бурхливе життя міжнародного авантюриста закономірно скінчилося мученицькою смертю в Стамбулі: з наказу турецького султана його повісили за ребро на залізному гаку. Народ склав про це одну з найкращих балад — «Пісню про Байду». У ній вельможний князь виступає простим козаком на прізвисько Байда.

У середині XVI століття Вишневецький був старостою прикордонного міста Черкаси. Як православний лицар він прагнув оборонити християнський світ від татар і турків. Для цього у нього виник шалений задум — зібрати докупи розрізнені ватаги розбишак, мисливців і просто втікачів, що промишляли на Дніпрі нижче порогів. Завдяки непролазним плавням, порогам і лісам місцевість ця була неприступною для непроханих гостей. І ось у цьому раю для вільних, нікому

Герб князів Вишневецьких

Князь Дмитро Вишневецький

не підлеглих людей, на віддаленому, але стратегічно важливому острові Мала Хортиця посеред Дніпра князь Дмитро збудував замок для захисту від Туреччини і Криму. У такий парадоксальний спосіб було започатковано Запорозьку Січ — колиску українського козацтва.

Князь Ієремія Вишневецький

Вишневецький з козаками здійснив кілька вдалих походів на Крим і Туреччину. Зрештою він закликав європейські держави до хрестового походу проти мусульман. Але Польща його не підтримала. Тоді князь подався у Москву, до Івана Грозного. Спершу вони порозумілися. Проте Вишневецький швидко розчарувався і в цареві, і в московській політичній еліті. Повернувшись в Україну, він раптом згадав, що його дідом по матері був Штефан Великий — найбільший із володарів Молдавії. Війна за молдавський престол і стала для князя фатальною...

Дмитро Вишневенький не тільки згуртував запорозьких сміливців, але й заснував новий, доти небачений у Європі лицарський орден. Він визначив головний напрямок козацької політики на наступні 250 років: служити будь–кому, але мати на увазі лише власні інтереси; використовувати і підігрівати суперництво сусідніх держав для зміцнення спершу Запорозької Січі, а потім — Козацької держави.

Через 50 років після його загибелі нащадки зрадять віру й народ, а один із них навіть стане польським королем. Але це вже не матиме ніякого значення. Бо князь Дмитро встиг пов'язати дві українські еліти — стару й нову. Занепадаюча родова аристократія передала естафету новопосталому

Польський король Михайло Вишневецький

козацтву. Так княжа верства, за якою стояла шістсотлітня володарська традиція, відчувши втрату життєвої енергії, перед самою смертю своєю встигла зорганізувати стихійні народні сили. З них і постала нова національна еліта.

Вченість

Володарі мають бути не тільки мужніми, але й «смисленими». Еліта правляча неминуче має стати елітою духовною. Це добре розуміли перші наші князі: Володимир Святий, запрошуючи вчителів з Візантії «протолкувати святі книги»; Ярослав Мудрий, засновуючи школи; Мономах, заповідаючи дітям вчитися: «А коли добре щось умієте — того не забувайте. А коли чогось не вмієте — того навчіться, як отець мій: дома сидячи, він зумів вивчити п'ять мов — а за це почесть була від інших країн. Лінощі ж — мати всьому лихому: що людина вміє — те забуде, а чого не вміє — того не навчиться».

Митрополит Іларіон та інші київські ідеологи княжої доби висунули концепцію про те, що не військова могутність, а християнська благодать і вченість роблять Русь рівноправною з Візантією та іншими тогочасними великими державами.

Усвідомлення цієї істини примушувало й пізніше українську аристократію до заснування шкіл, освітніх подорожей за

кордон, запрошення звідти учителів і вчених. Костянтин Острозький заснував школи в Турові й Володимирі–Волинському, академію в Острозі. У ній викладали грецьку і слов'янську мови, латинь і сім вільних наук. Вони поділялися на трівіум, до якого входили граматика, риторика й діалектика, та квадривіум, що включав арифметику, геометрію, астрономію і музику. Професори були запрошені з Краківського та інших університетів, з Італії та Греції. Тут викладав славетний Кирило Лукаріс, котрий згодом став Константинопольським патріархом. «І знову як сонце засіяла наша православна віра, освічені мужі повернулися до Божої церкви і множаться друковані книги» — так писав сучасник. І справді, князь прихистив у себе гнаного звідусіль московського першодрукаря Івана Федорова, який 1581 року видав ретельно відредаговану й мистецьки оформлену «Острозьку Біблію». Це був перший повний переклад Святого Письма, надрукований по–слов'янськи.

Тут культура на кілька десятиріч випередила політику: зневажена поляками православна Русь вже не хотіла бути «дурною Руссю». А її просвітителі повстали не лише проти пихатої вченості

Старовинні книги.
Рисунок Миколи Самокиша

Навчання в академії.
Гравюра XVII ст.

Чернець–книжник.
Гравюра кінця XIX ст.

«латинської злоковарної душі», а й проти своїх обскурантів, котрі, як Іван Вишенський, закликали «краще ні аза не знати, аби тільки Христа дотиснутися». Тут маємо унікальний історичний парадокс: якби нація пішла за духовним лідером — афонським ченцем Іваном Вишенським — це було б національним самогубством. Але українці пішли за своїм «некоронованим королем» князем Острозьким — і завдяки запровадженню європейських освітніх новацій не потонули у морі польської культури.

Вже на початку XVII століття естафету просвітництва підхопило наступне покоління — козацький гетьман Петро Сагайдачний і київський митрополит Петро Могила. Вони перенесли осередок учености до Києва, до джерел. Тут постали Печерська і Братська школи, згодом об'єднані в Києво–Моги-

лянську колегію. Тут з'явилася потужна друкарня. Сюди з'їхалася інтелектуальна еліта з Волині й Галичини. Саме в Києві за Петра Могили був викуваний той «Меч духовний», що його нові козацькі провідники взяли в свої руки. А ще через кілька років великий Богдан украяв цим мечем на європейській карті нову державу — Україну.

Богдан Хмельницький

На зламі XVI–XVII століть запорозьке козацтво набрало великої сили. Польські королі намагалися його упокорити. Для цього в часи бунтів козакам заборонялося обирати собі провідника — гетьмана. Натомість із Варшави присилали королівського комісара. Ці комісари пильно стежили за настроями — бо пам'ятали давнє пророцтво: «Ці розбишаки колись створять самостійну республіку».

«Абданк» — шляхетський герб Богдана Хмельницького

Богдан Хмельницький. Портрет роботи В.Гондіуса

Аж раптом, незважаючи на урядову протидію, страшне пророцтво почало збуватися: королівські старости і воєводи з жахом спостерегли у козаків зовсім нове наставлення, яке вони назвали «kupiditas dominandi», що в перекладі з латини означає — прагнення панувати.

І поляки не помилилися. Призвідцем став Богдан Хмельницький — статечний чигиринський сотник. Ображений польським урядовцем, він узявся за зброю для захисту власної честі. Разом з ним несподівано повстала вся Україна.

Спершу повстанців збиралися «розігнати по полю батогами». Адже вони мали справу з Польщею — найпотужнішою мілітарною державою Європи. Та сталося справжнє диво: кілька вдалих для повстанців боїв — і польська армія була знищена разом з командуванням. Король Володислав IV помер. Восени 1648 року гетьман Богдан Хмельницький на чолі величезного війська стояв під Замостям. Шлях на Краків і Варшаву був вільним. Країну без армії і без короля легко можна було «перекинути догори дном», як нахвалялися козаки.

Натомість гетьман несподівано повертає військо назад, в Україну. Дає полякам можливість обрати королем психопата Яна–Казимира (і таємно підтримує саме цю кандидатуру), заводить з ним переговори. Досі історики сперечаються: чому тоді Богдан не добив конаючого ворога?

Найвірогідніше, розгадка полягає в несподіваності цих доленосних подій. Такого успіху Богдан не сподівався і не хотів. Тільки пізніше, не без впливу зовнішніх чинників, гетьман нарешті починає розуміти, що ж він накоїв. У грудні 1648 року Богдан Хмельницький тріумфально в'їхав до Києва через Золоту браму. Весь народ і церковні ієрархи, серед яких був єрусалимський патріарх Паїсій, зустріли його як «нового Мойсея». Ці Різдв'яні свята в Києві стали для Хмельницького переломними: «Я був собі незначним чоловічком, але Бог так мені дав, що я тепер — єдиновладний самодержець Руський... Досить з мене України, Поділля і Волині. Буде наше Руське князівство аж по Холм, Львів і Галич. Стану над Віслою і скажу ляхам: Сидіть, ляхи! Мовчіть, ляхи! А стануть і за

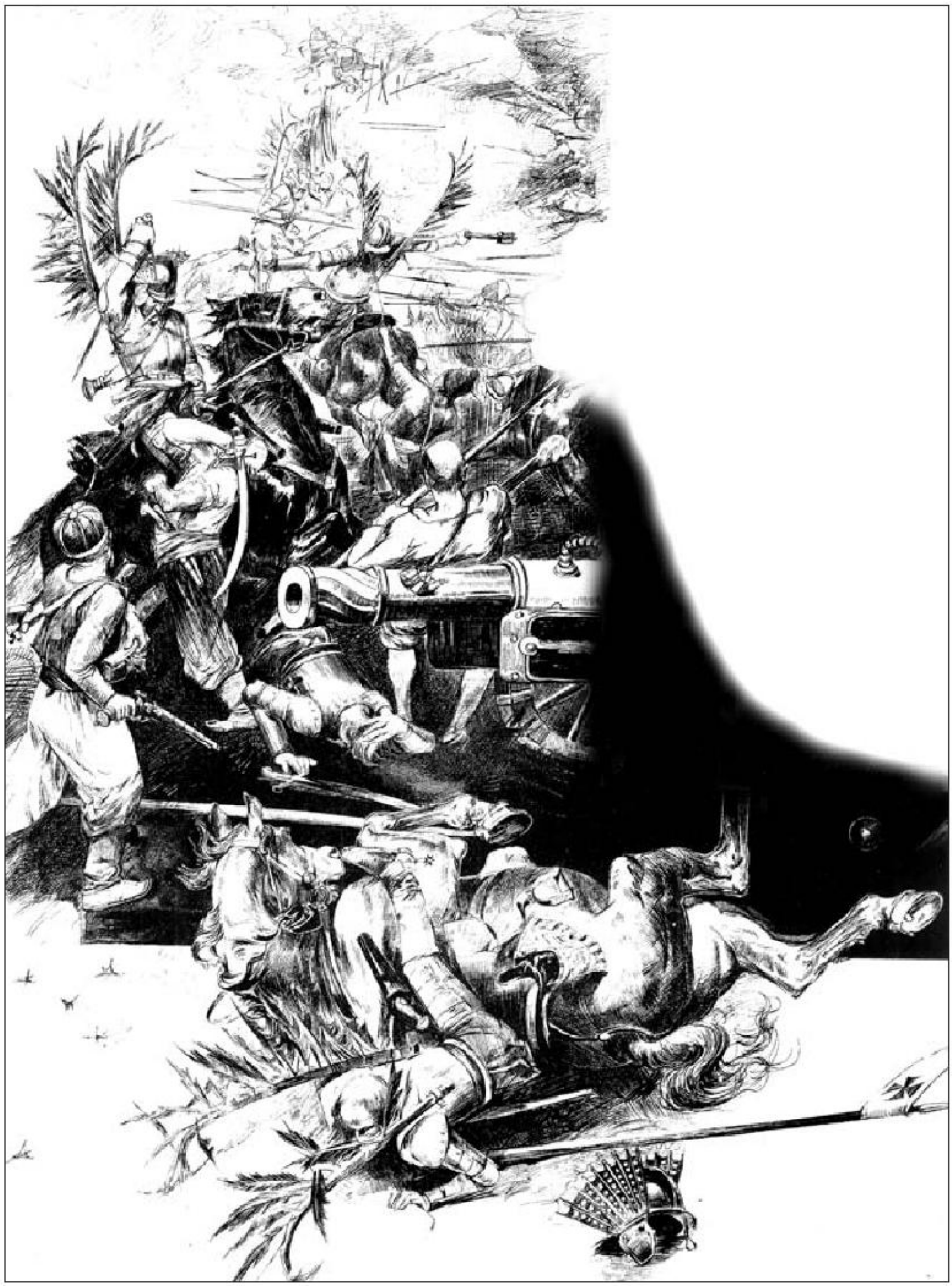

Бій козаків із поляками.
Рисунок Миколи Самокиша

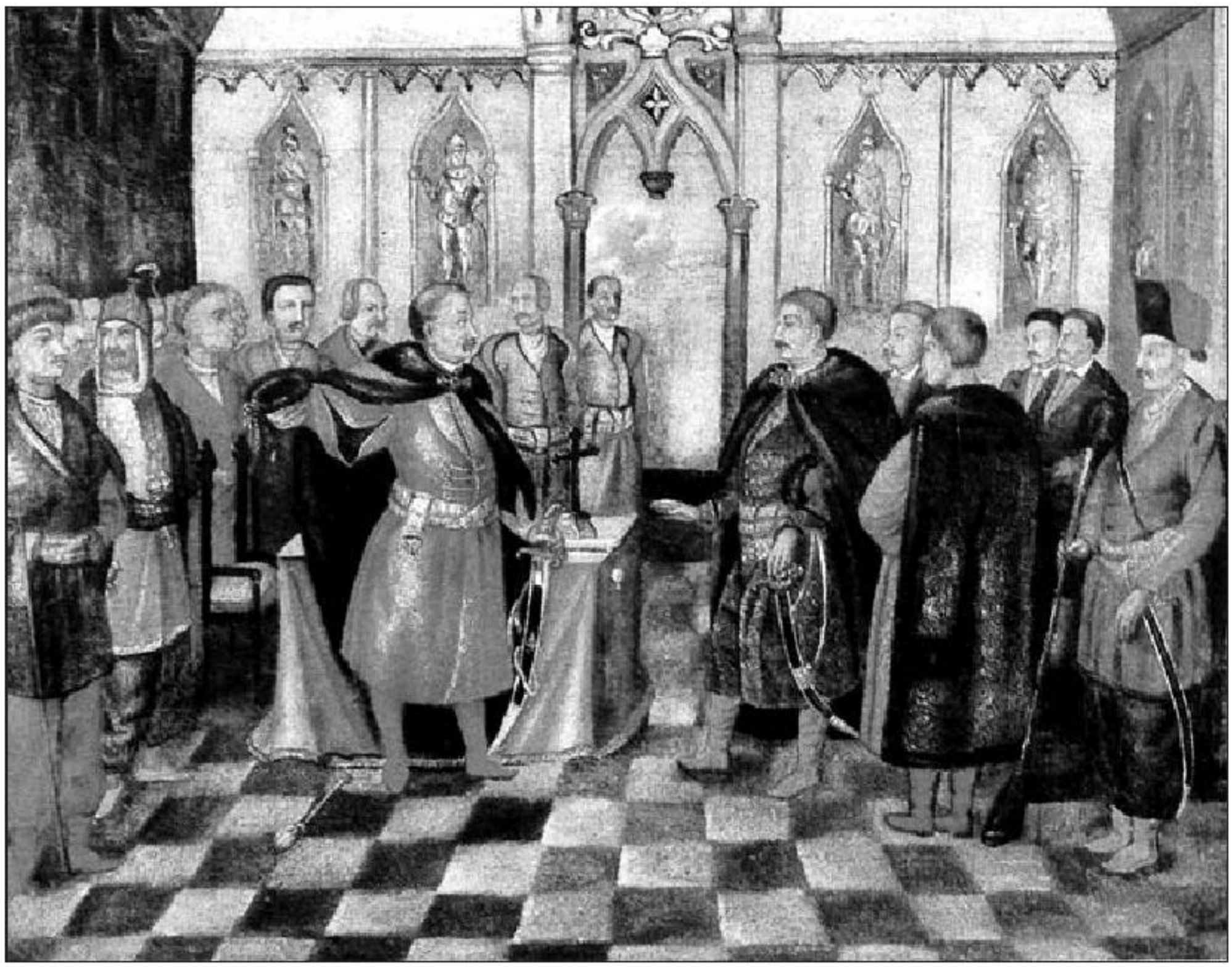

Богдан Хмельницький приймає польських послів. Малюнок XVII ст.

Віслою кричати — я їх і там знайду!» Польські посли, котрі чули цей монолог гетьмана, пізніше розповідали, що вони «подерев'яніли від страху».

Пізніше, 8 листопада 1650 року за дорученням вселенських православних патріархів митрополити Коринфський і Назаретський миропомазали Богдана Хмельницького на «Государя Великої Росії». Так він став «Помазаником Божим», котрий згідно з давньою традицією вселенського православ'я означав те саме, що Учитель Церкви. До речі, під час миропомазання Богданові вручили меч, освячений в Єрусалимі на Гробі Господньому.

Турецький султан титулує його «найславнішим із монархів Ісусової релігії». З ним встановлюють дипломатичні зв'язки лідер англійської революції Олівер Кромвель, Швеція, Венеція, Бранденбург та інші держави. Гетьман наводить лад

Козацький полковник.
Малюнок Сергія Васильківського

Козацький хорунжий.
Малюнок Сергія Васильківського

у країні, перебудовуючи Військо Запорізьке з мандрівної озброєної ватаги на територіальну державу. Це була держава перехідного типу — республіканськo–монархічна. Її верховного правителя, гетьмана, обирали козаки. Але влада його була абсолютною, поєднуючи три гілки: законодавчу, виконавчу і судову.

Поступово відновлюється український політичний організм. І серед шляхти, і серед простого народу, зрадженого колись своєю верхівкою, гетьман знаходить і підносить на вищі щаблі людей, рівних собі талантом. Він не боявся людей розумних і талановитих, навпаки — гуртував їх довкола себе. Це Богун, Нечай, Кричевський, Кривоніс, Зарудний, Золотаренко, Капуста, Гоголь, Виговський та сотні інших. Вони й ут-

Козацький писар.
Малюнок Сергія Васильківського

Писарські причандали та універсал
за підписом Богдана Хмельницького.
Рисунок Миколи Самокиша

ворили нову еліту нової держави. Тогочасний козацький сотник так роз'яснював це польському вельможі: «А що ваша милість писав до нас недавніми часами, що нам, простим людям, не годиться до воєвод грамот писати, то ми за ласкою Божою тепер вже не прості, але лицарі Війська Запорізького».

Таємні знання.

Окрім звичайної, всім відкритої вченості, атрибутом володарської касти були таємні знання і вміння, недоступні простим смертним. Оскільки їх не афішували і передавали тільки спеціально втаємниченим достойникам, то ні в літописах, ані в іншій літературі ми не знайдемо про це жодних певних свідчень: лише глухі натяки, легенди й перекази.

Про родоначальника Київської династії Олега візантійські хроніки пишуть: «У Русів вождь завжди називається віщим, що означає у них мудрий, всезнаючий пророк. У них вождь мусить бути насамперед мудрий, а тоді вже хоробрий». Літопис Руський відкарбував це в блискучу формулу «мудрий паче кріпкого».

Мудрість ця іноді бувала надприродною. Князь Всеслав Полоцький, наприклад, міг перекинутися вовком і за ніч подолати відстань від Києва до Тмутороканя (теперішньої Тамані на Чорному морі). Він міг чути те, що відбувалося за кількасот кілометрів, приміром у Києві — дзвони полоцького Софійського собору. «Віща душа була в його тілі молодецькому» — каже «Слово о полку Ігоревім».

Таємні знання правлячої верстви княжих часів успадкували запорозькі козаки. У них віщі вожді називалися характерниками.

Річка Чортомлик.
Рисунок Миколи Самокиша

Вони могли проходити крізь стіни, ходити по воді, перекидатися на звірів чи птахів, керувати погодою, раптово з'являтися і щезати, на відстані умертвляти і оживляти людей чи обертати їх на вовкулаків. Кулі їх не брали й шаблі не рубали. Характерникові Грицьку Горбатому прислуговували аж три чорти. У церкві характерники тамували дихання — бо інакше попа вітром зіб'є з ніг.

Найвідомішим характерником був кошовий отаман Іван Сірко. Народився він із зубами й одразу ж схопив і з'їв пиріг з начинкою. Був непереможним воїном, якого супротивники–мусульмани вважали шайтаном, себто чортом. Хоча з правдивими чортами у Сірка розмова була короткою. Раз, побачивши одного з них над річкою, він першим же пострілом з пістоля забив нечистого — той тільки мликнув догори ногами. Від того часу річка називається Чортомлик. Після смерті Сірка козаки п'ять років возили за собою його тіло, а потім — правицю, бо вірили, що дух Сірка допомагає їм перемагати.

Потяг до езотеричних знань, до опанування надприродних сил зовсім не був забаганкою знудьгованих панів. То була доконечна життєва потреба, засвідчена історією Богдана Хмельницького. Тверезий господарник, воїн і дипломат, котрий отримав суто раціоналістичну освіту, він різко змінився після того, як несподівано для себе став загальнонаціональним вождем. Оточив себе чарівницями і волхвами, радився з ними по ночах. «Тільки Бог святий знає, що Хмельницький думає-гадає» — співалося в козацькій пісні. Напевно,

«Алхімік». Офорт художника Олександра Данченка

характерником був і гетьман Мазепа зі своїм феноменальним вмінням зачарувати будь–кого.

Тільки виняткові особистості могли витримати тягар таємних знань. Там, де слабла воля і життєва енергія, траплялося те, що не раз описано у Миколи Гоголя: потойбічні сили виходили з–під контролю і від людини лишалася тільки купка попелу. Сам Микола Гоголь, нащадок сподвижника Богдана Хмельницького Остапа Гоголя, майже фізично відчував присутність темних сил у своєму житті. Боротьба з ними, зрештою, і звела його в могилу.

Гетьман Мазепа.

«Від Богдана до Івана не було гетьмана» — така приказка побутувала в Україні. Справді, Хмельницький і Мазепа були найбільшими діячами відродженої в XVII столітті України. І не їхня вина, що держава ця поступово виродилася в «Малоросію».

Печатка Війська Запорозького часів гетьманування І.Мазепи

Іван Мазепа. Портрет роботи художника Левка Воєдила

Київська академія та її студенти за часів І.Мазепи. Гравюра початку XVIII ст.

Мазепа був людиною винятковою навіть для тих виняткових часів. Шляхтич, котрий виріс при дворі польського короля, замолоду об'їздив з освітньою метою всю Європу. Поліглот: знав десять мов, причому найдосконаліше — мову міжнародного спілкування — латину. За свідченнями очевидців, з кожним він міг розмовляти його рідною мовою. Найуважніший читач Ніколо Маккіавелі: його трактат «Князь» був настільною книгою гетьмана. Творець і керівник величезної розвідувальної мережі, що охоплювала мало не всю Європу. Майстер шифрування, знавець цифрових кодів. Мав кілька таємних рези-

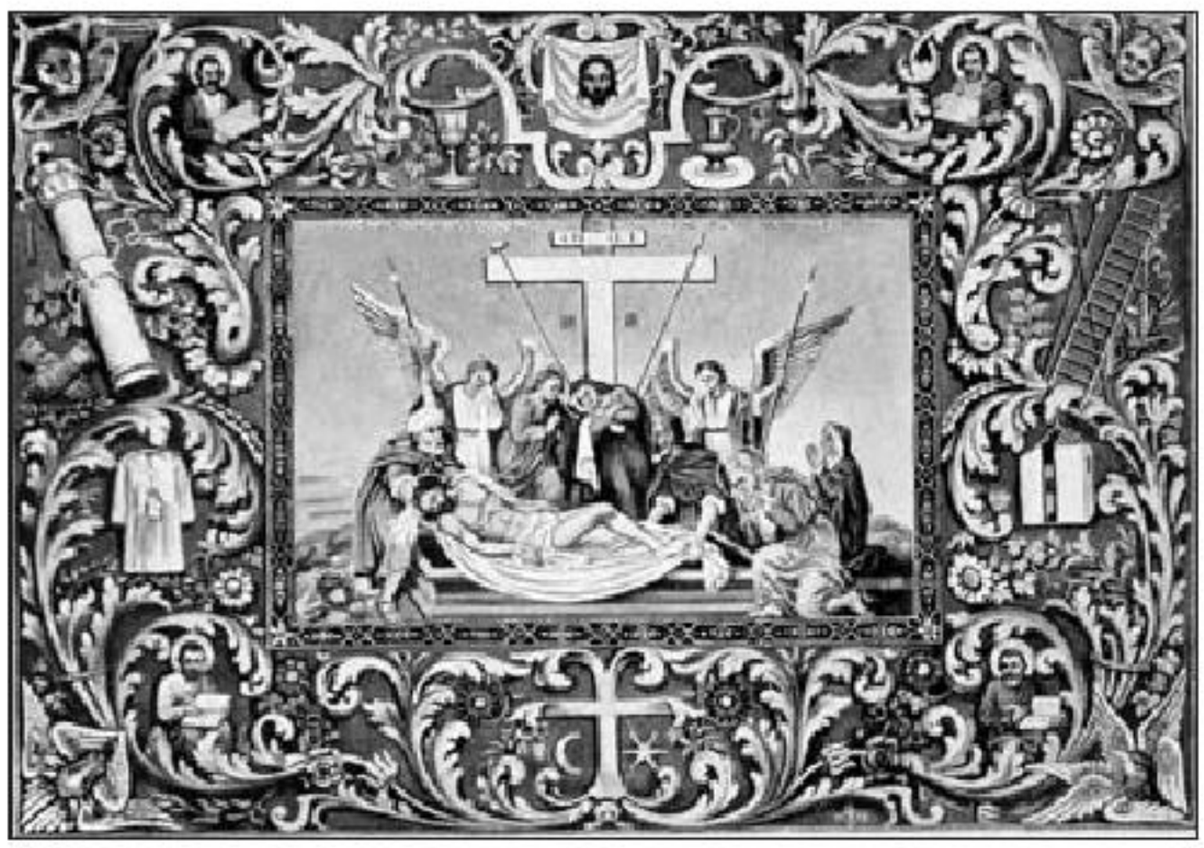

Срібна дошка-плащениця з гербом І.Мазепи, подарована ним до храму Гробу Господнього в Єрусалимі

денцій для особистого спілкування з таємними агентами. Великий полководець — і водночас поет, тонкий лірик, блискучий оратор, колекціонер і бібліофіл. Нарешті — музикант. Французький посол згадував, що ніде більше не бачив такої, як у Мазепи, колекції старовинної зброї та бібліотеки.

Найвідоміший Мазепа як меценат. Він протегував Київській академії, довівши число студентів до двох тисяч. Засновував школи і колегії, будував монастирі й храми, опікувався книгодрукуванням. За словами Феофана Прокоповича, за Мазепи Київ перетворився на «новий Єрусалим».

Меценатська діяльність гетьмана мала міжнародний масштаб й ознаменувалася унікальною акцією: 1708 року в місті Алеппо в Сирії Мазепиним коштом було видано... Євангеліє арабською мовою — для арабів–християн Близького Сходу!

Протягом 21 року свого правління Мазепа наділяє козацьку старшину земельними маєтностями, дбає про її вишкіл, стримує хижацькі амбіції та прискорено формує нову національну аристократію. Без неї годі було сподіватися на самостійну державність. У гетьмана було чітке розуміння принципів побудови держави, структури суспільства і ролі в ній нової еліти. Він це висловив своїй у відомій «Думі»:

Ей, братища, пора знати,
Що не всім нам панувати,
Не всім дано всеє знати
І речами керувати !
На корабель поглядимо,
Много людей полічимо,
Однак стирник сам керует,
Весь корабель управует.
Пчулка бідна матку мает
І оної послухает...

Ревно відстоюючи українські інтереси, Мазепа напрочуд довго зберігав видимість ідилічних стосунків із Москвою. Навіть із таким сатрапом, як цар Петро І. З України до Москви нестримним потоком пливли доноси на гетьмана. І не всі з них були брехливими. Але, як казала генеральна

Цар Петро І та гетьман І.Мазепа.
Ікона «Покров Богородиці» з Переяслава 1706 р.

Київська академія за гравюрою 1760 р.

старшина, «цар скоріше не повірить янголу небесному, ніж Мазепі».

Так звана зрада Мазепи наче б то підтвердила версію донощиків про «комплекс Іуди», на який страждав гетьман. Мовляв, тільки про те й думав, кому б продати Україну — як не Польщі, так Швеції. Але у цій справі ми маємо свідка, на якого можемо покластися. Це Феофан Прокопович, колишній близький співробітник гетьмана. Вже служачи Петру І, він засвідчив: «Мазепа так високо піднісся, що над собою бачив одного лише государя. Та не вдовольнившись всіма тими благами, забажав він добути собі незалежність. І для досягнення мети вирішив використати шведського короля». На наш погляд, Ф.Прокопович настільки точно розставив політичні акценти, що коментувати його немає потреби.

Титул книги І.Максимовича «Алфавіт, рифмами сложений», виданої для вжитку спудеям Чернігівського колегіуму

Планам гетьмана не судилося здійснитися. Але справу продовжили ті, кого він згуртував довкола себе. Після смерті Івана Мазепи на козацькій раді в Бендерах 1710 року було ухвалено «Пакта ет констітуціонес» — щось на кшталт конституційного договору між правителем і його підданими, який юридично обмежував самовладдя. Цей унікальний для української історії документ, так звана Конституція Пилипа Орлика, на 77 років старший за американську конституцію.

Від тих часів і донині українських самостійників стали називати «мазепинцями».

Жінки

В українському суспільстві жінка завжди відігравала самостійну роль: ніколи не була ні рабинею, ані власністю чоловіка. Виходячи заміж, вона приносила в сім'ю своє майно, на яке чоловік не мав ніяких прав. Лише жінка могла ним розпоряджатися.

Як і всі жінки на світі, українки кохалися в прикрасах. Навіть у бідних селянських родинах вони мали дорогі коралі, намиста з венеційського шкла, дукачі й золоті сережки.

Пані полковниця.
Малюнок Сергія Васильківського

Нерідко батько продавав пару волів, аби купити дочці сережки, і це не вважалося марнотратством — адже жінка мала бути гарною.

Серед української еліти всіх часів знаємо немало видатних жінок: Це і княгиня Ольга, і її праправнучка Анна Ярославна, королева Франції. Це і Марія–Магдалина Мазепина, мати й порадниця великого гетьмана. Це і мудра Наталя Розумиха, мати останнього українського гетьмана й грізна свекруха російської імператриці Єлизавети Петрівни.

«Жону свою любіте, але не давайте жінкам над собою власті» — писав Володимир Мономах у своєму «Поученії». У житті великих правителів любовні пристрасті іноді відігравали фатальну роль. Більшість наших гетьманів мали по кілька жінок. І чим старшими вони ставали, тим молодших жінок їм хотілося. Амурні справи Богдана Хмельницького супроводжувалися трагічними розв'язками: його другу дружину Єлену Тиміш Хмельницький застукав із молодим коханцем і повісив на брамі гетьманського замку. Подібна ж історія трапилася і з гетьманом Петром Дорошенком: як тільки йому вдалося об'єднати Україну й вигнати іноземні війська, він змушений був все кинути і стімголов мчати додому, бо його дружина, як сказано в літописі, «через пліт скочила з молодшим». Залагоджуючи родинні справи, Дорошенко–політик утратив час і стратегічну ініціативу. Як потім виявилося — назавжди.

Та справжнім героєм-коханцем був гетьман Мазепа. Рано овдовівши й лишившись бездітним, він звабив безліч жінок. Аж поки на старість його самого не звабила хрещениця, шістнадцятирічна Мотря Кочубеївна, на 50 років молодша від нього. У цій романтичній історії було все: і нічна втеча з батьківського дому; і скандал, влаштований батьками; і домашній арешт юної шукачки пригод; і сповнені жаги любовні листи старого гетьмана. До речі, вони збереглися.

«Моя сердечне кохана Мотрононько! Поклон мій віддаю Вашій милості, моє серденько, а при поклоні посилаю Вашій милості гостинця — книжечку і обручик діамантовий. Прошу теє вдячно прийняти, а мене в любові своїй неодмінно ховати...»

Марія.
Акварель Тараса Шевченка

«Зажурився я, почувши, що Ваша милість зле на мене маєш, бо Вашу милість при собі не затримав, але відіслав додому. Уваж сама, що б з того виросло. Перша причина: щоб твої родичі по всім світі розголосили, що взяв у нас дочку уночі ґвалтом і держить у себе замість наложниці. Друга причина: що, тримавши Вашу милість у себе, я б не міг жодною мірою витримати, та й Ваша милість так само. Мусили б ми з тобою жити так, як подружжя... А потім прийшло б неблагословення від церкви і прокляття».

Як бачимо, і в коханні гетьман лишився все тим же «хитрим Макіавелем», як охрестили його козацькі літописці.

Брати Розумовські.

Жіноче кохання іноді відігравало вирішальну роль в історії. Завдяки коханню дочки російського імператора Петра І Єлизавети до козацького сина Олексія Розума на політичній арені з'явився рід графів Розумовських: Олексій Григорович став чоловіком імператриці Єлизавети Петрівни, а його молодший брат Кирило Григорович став гетьманом України. За його правління козацька старшина остаточно перетворилася на «малоросійське шляхетство», тобто на аристократію. Незважаючи на різне, часто низьке, походження, ментальність цих людей була аристократичною: «Ця невелика купка людей інакше не відзивається, як тільки що вони найперші на цілім світі. І що нема від них нікого сильнішого, нікого хоробрішого, нікого розумнішого. І нема ніде нічого доброго, нічого корисного, нічого дійсно вільного, що могло б їм придатися. І все, що у них — то найкраще... При всіх науках і в чужих краях пробуваннях зосталися козаками і зберегли гарячу любов до своєї нації і «солодкої отчизни» — так скаржився на козацьку старшину імператриці Катерині II фельдмаршал Петро Румянцев–Задунайський.

Завдяки гетьману Розумовському та його оточенню в тогочасній суспільній свідомості домінувала ідея окремішності двох держав — України і Росії, об'єднаних механічно, тільки особою єдиного монарха. Щоб розірвати цей зв'язок, Кирило

Григорович надумав запровадити спадкове гетьманство в родині Розумовських, тобто зробити те, що не вдалося Мазепі — започаткувати правлячу династію. Тоді б Росія мала свого монарха, а Україна — свого. Водночас гетьман реформує українське військо, судову систему, а старшинську раду перетворює на парламент — Генеральне зібрання, що збиралося на сесії двічі на рік .

Герб графів Розумовських

Але в Петербурзі на троні сиділа вже інша жінка — Катерина II. З України їй доповідали «о необыкновенных собраниях и движениях чинов здешних, подозреваемых в неизвестном намерении». Цю жінку брати Розумовські явно недооцінили. Вона діяла швидко й рішуче: російські війська було приведено у повну бойову готовність. Українське військо — роззброєне. Гетьмана викликано до Петербурга

Феєрверк у Батурині за часів Кирила Розумовського. Рисунок Георгія Нарбута

і під загрозою звинувачення в державній зраді запропоновано відмовитися «от столь тяжелой й опасной должности» — він прямо так і написав у зреченні, якого від нього домагалися. 10 листопада 1764 року гетьманство було скасоване — «чтоб век и имя гетманов исчезло, а не токмо бы персона какая была произведена в оное достоинство».

А малоросійському шляхетству імператриця натякнула, що дозволить «прихватизувати» рангові маєтності, тобто ту державну нерухомість, якою користувалися по службі. Й справді, козацька старшина поступово отримала всі права російського дворянства і всі маєтки, які встигла заслужити або захопити. Отак «за шмат гнилої ковбаси» українська еліта знову перейшла на бік сильнішого сусіда.

Григорій Любисток

За часів імператриці Єлизавети Петрівни в Петербурзі була мода на українських музик — співаків, бандуристів і ре-гентів. Один із них відомий нам як «придворный бандурист в бегах» на ймення Григорій Любисток. Він був сліпим. Його доля цікавила багатьох істориків і мемуаристів. За словами сучасного дослідника, «не витримавши знущань при царському дворі, він утік. Проте його повернули силою. У неволі він і вмер…» Ще кілька згадок про цю, здавалося б, трагічну постать знаходимо в хроніках і щоденниках середини XVIII століття. З них довідуємося, наприклад, про неординарні події в Петербурзі 19 жовтня 1747 року: «Сенат стал заседать на сей стороне в доме каменном дворянина Григория Любистка…»

Ось тобі й «сліпий музикант»! Виявляється, що цей «нещасний невільник» не тільки отримав дворянство, а й мав у столиці власний будинок — достатньо просторий, щоб умістити цілий Сенат Російської імперії! До речі, Сенат гостював тут не день, і не два, а майже сім місяців. Гостинний господар дістав за це належну подяку: через три дні після переїзду Сенату від Любистка на Василівський острів імператриця надала бандуристові чин полковника. І це при тому, що сам граф Кирило Розумовський, хоча й був братом Єлиза-

ветиного чоловіка, дістав чин лише підполковника! А 14 листопада 1742 року Яків Маркович занотував: «Во дворце бандурист слепой Григорий Михайлов Любисток женился».

Ким же насправді був цей фантастичний сліпець, якщо міг собі дозволити влаштувати весілля в палаці імператриці? І чому всі, хто потім цей палац відвідували, робили офіційні візити в такій послідовності: «Рано были первей у графа Кирила Григориевича, потом и у графа Алексея Григориевича, а оттоль заходили до Любистка…»

Напевно, у Північній Пальмірі він виконував якусь таємну місію. Інакше важко уявити, що могло об'єднувати сліпого бандуриста з найбільшими аристократами — братами Розумовськими, кумом імператриці Дем'яном Оболонським, першими керівниками Гетьманщини Лизогубом і Марковичем. Мабуть, не тільки музика й спів, у яких Любисток і справді був неперевершеним. Не випадково саме на ці роки припадають переговори у Санкт–Петербурзі про відновлення в Україні гетьманського правління. І не без допомоги Любистка вони увінчалися 1750 року обранням гетьмана Кирила Розумовського. Тож віддаючись мистецтву, набуваючи високих рангів і маєтностей, цей таємний агент із бандурою не забував: хто він, звідки і де та «солодка Вітчизна», в служіння якій — сенс життя шляхетної людини.

Санкт-Петербург. Феофан Прокопович.

Протягом XVIII століття осередком української еліти поступово стає Санкт–Петербург. У розбудову нової імперії та її столиці вкладено безмірно багато: і козацьких кісток, на яких зведено величні палаци, й енергії та інтелекту найкращих серед українців. Петербург вабив їх усіх — від Феофана Прокоповича до Тараса Шевченка. Вони втікали від містечкової провінційності, в якій все більше загрузала Україна. Вони шукали ширших обріїв для своєї діяльності.

Киянин Феофан Прокопович здобував освіту в Києві, Польщі та Римі. Був професором, а згодом — ректором Київської академії. Ще замолоду уславився як великий вчений, філософ і богослов, поет і драматург. Таку людину не міг

Феофан Прокопович

не помітити гетьман Мазепа. Йому Феофан присвятив свій найвидатніший твір — трагікомедію «Владимир».

Феофан умів блискавично орієнтуватися в складних ситуаціях. Тож після переходу Мазепи на бік шведського короля Карла XII Прокопович одним із перших проклинає свого колишнього благодійника і починає служити Петру І. 1716 року переїздить до Петербурга. Обіймає тут архієпископські посади, засновує навчальні заклади, творить нову імперську ідеологію… І водночас виступає заводіякою блюзнірських оргій Петра — «Всепьянейших всешутейших соборов».

Справою життя Прокоповича стала церковна реформа в Російській імперії. Він склав «Духовний регламент» і запровадив замість патріархії «Святейший Правительствующий Синод» До самої смерті він був фактичним керівником Російської православної церкви, перетворивши її за 20 років на «духовну поліцію».

Цей приклад дуже характерний. Слідом за Прокоповичем тисячі українців, так само, як Остермани, Ренненкампфи, Бенкендорфи, Чорторийські, Деволани, Бетанкури, Аракчєєви та інші «інородці», стали «няньками отєчєства чужого», створивши Петербурзьку імперію.

Але українці, як невиправні індивідуалісти, завжди сприймали імперію і її величну столицю по–своєму:

От пішов я город озирати.
Там ніч, як день. Дивлюся:

Палати, палати
Понад тихою рікою;
А берег ушитий
Увесь каменем. Дивуюсь,
Мов несамовитий!
Як то воно зробилося
З калюжі такої
Таке диво... отут крові
Пролито людської –
І без ножа. По тім боці
Твердиня й дзвіниця,
Мов та швайка загострена,
Аж чудно дивиться.
І дзиґарі теленькають.
От я повертаюсь –
Аж кінь летить, копитами
Скелю розбиває!
А на коні сидить охляп,
У свиті – не свиті,
І без шапки. Якимсь листом
Голова повита.
Кінь басує, – от-от річку,
От... от... перескочить.
А він руку простягає,
Мов світ увесь хоче
Загарбати. Хто ж це такий?
От собі й читаю,
Що на скелі наковано:
ПЕРВОМУ ВТОРАЯ
Таке диво наставила.
Тепер же я знаю:
Це той ПЕРВИЙ, що розпинав
Нашу Україну,
А ВТОРАЯ доконала
Вдову сиротину.

Кати! кати! людоїди!
Наїлись обоє,
Накралися; а що взяли
На той світ з собою?
Тяжко, тяжко мені стало,
Так, мов я читаю
Історію України...
(Тарас Шевченко)

Великий герб Російської імперії

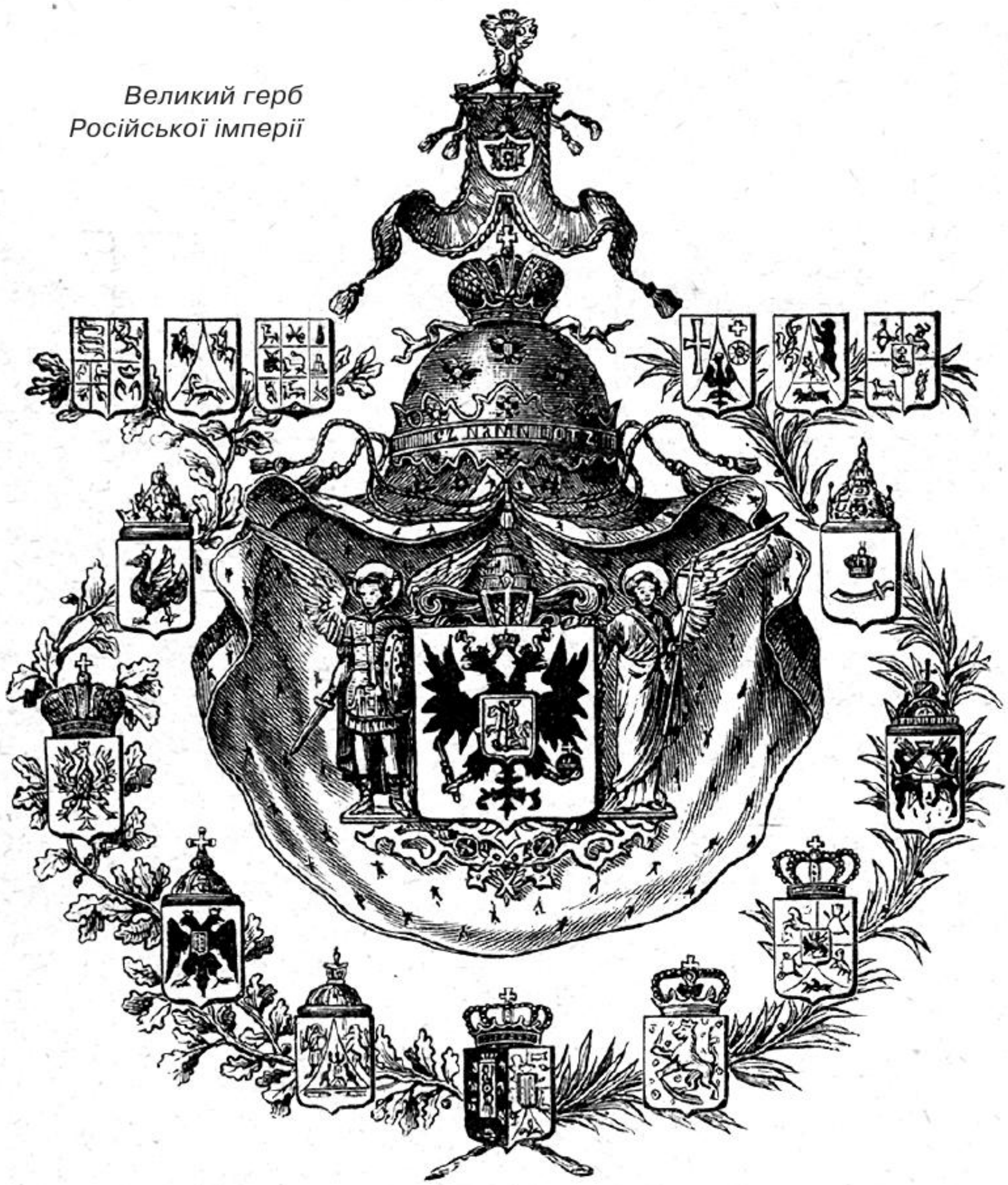

Григорій Сковорода

Духовні провідники нації XVII століття створили напрочуд демократичну й елітарну водночас систему освіти в Україні. На лавах Київської академії чи Чернігівського колегіума поруч сиділи гетьманський син і мужицьке дитя. Завершивши повний курс навчання, кожен міг вибрати духовну чи світську кар'єру і дослужитися до митрополита, як Самуїл Миславський, чи гетьмана, як Данило Апостол, стати Світлішим князем і канцлером Російської імперії, як Олександр Безбородко, чи першою особою Святішого Синоду, як Феофан Прокопович.

Проте один із найблискучіших випускників Київської академії обрав собі інший шлях, заявивши «а мій жребій — з голяками». Це був Григорій, син козака Сави Сковороди із села Чорнухи на Полтавщині. Він став чи не єдиним із тогочасних європейських філософів, хто жив достеменно так, як учив. І навчав він не стільки словесами мудрими, скільки власним прикладом.

Упродовж останніх двох століть образ Григорія Сковороди в Україні набув рис міфологічного, майже казкового персонажа. Фольклор пов'язує з ним безліч легенд, подібних до оповідей про давньогрецького філософа Діогена, котрий жив у бочці. Так, коли Сковороді запропонували увійти до церковної ієрархії, спокушаючи статусом одного із стовпів православ'я, він відповів: «Ах, преподобні! Я стовпотворіння примножувати не хочу. Досить і вас, стовпів неотесаних, у храмі Божому!» Загалом, історія ця вельми правдоподібна, бо й на могилі своїй філософ наказав викарбувати епітафію схожого змісту: «Світ ловив мене, та не спіймав».

Як у відомій народній казці про Колобка, Григорій Сковорода спізнав усі принади світу цього і від усіх них рятувався втечею. У 19 років, не закінчивши курсу Академії, він потрапив співаком до Придворної капели в Петербург. Витримав там тільки два роки: «Цього смороду і поганої лютости не стерпівши, я з жахом, відвертаючи очі, відійшов». Потім була п'ятирічна мандрівка до Угорщини, Австрії та Німеччини, навчання в університеті Галле, завершення студій у Київській академії,

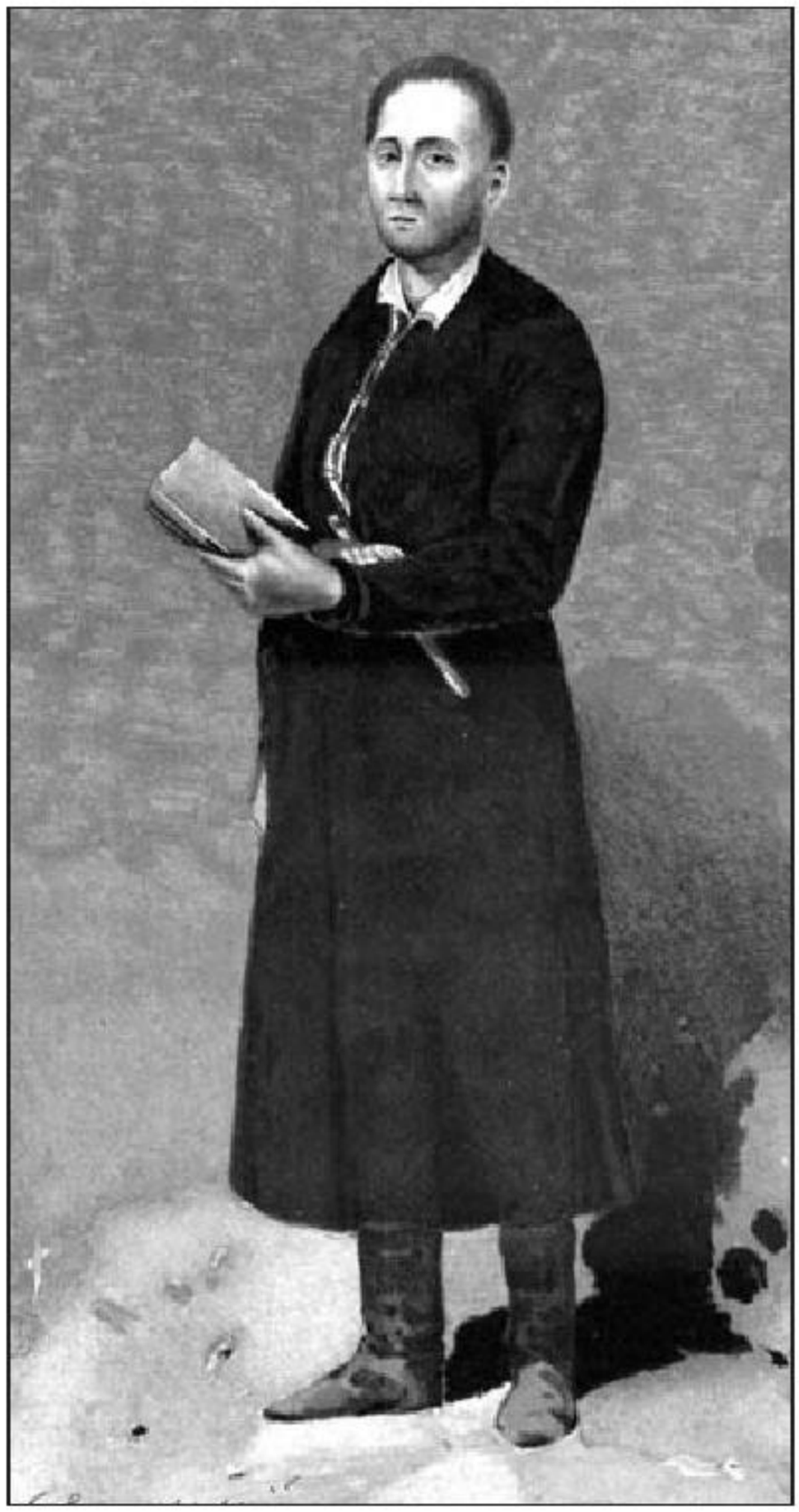

Григорій Сковорода.
Малюнок Сергія Васильківського

Барельєф над входом до навчальних приміщень Переяславського колегіуму

викладання в Переяславському й Харківському колегіумах, вчителювання в родинах кількох магнатів... Він ніде довго не затримувався. Ніколи не мав власного дому. Мандрував від села до села. Любив жити в садах і на пасіках. Ніколи не думав про те, що їстиме і де ночуватиме. Від грошей відмовився і взагалі їх не визнавав. Все його майно становили флейта і торба з книгами.

Незважаючи на такий спосіб життя, а точніше — завдяки йому, вважав себе належним до еліти. З губернаторами й митрополитами спілкувався, як рівний з рівними. Понад те, вважав ієрархічну організацію суспільства єдино можливою: «Что глупєє, як равноє равенство, котороє глупці ввести в мир всує покушаються...»

А прикладом свого життя великий мудрець давав зрозуміти землякам: щастя полягало не в погоні за мундирами, чинами і маєтками, а лише в мудрому житті відповідно до своїх природних нахилів: «Краще бути натуральним котом, ніж з ослячою натурою — львом». Але освічена верства, для якої він писав усіма тодішніми книжними мовами — латиною, грецькою і слов'ян-

ською — лишилася байдужою. Цього дивака шанували, як шанують непідвладні людині стихійні явища, але не розуміли. Парадоксальним чином Сковорода виявився зрозумілішим для народних співців — кобзарів, котрі понесли межи люди його вірші й пісні. Навряд чи сам Сковорода дуже переймався цими колізіями: «Ліпше бути в пошані в одного розумного, ніж у тисячі дурнів» — це його слова.

Масони

«Браття, чи всі двері замкнено?» — цією традиційною формулою розпочиналися таємні зібрання українських масонів. Відбувалися вони у приватних помешканнях, за умов суворої конспірації. Завжди поруч була кімната з накритим столом, аби при появі непроханих гостей удати товариську вечірку. А ще поряд мала бути порожня кімната з кріслом. Тут, на самоті, новонавернений брат повинен був добре обдумати своє рішення.

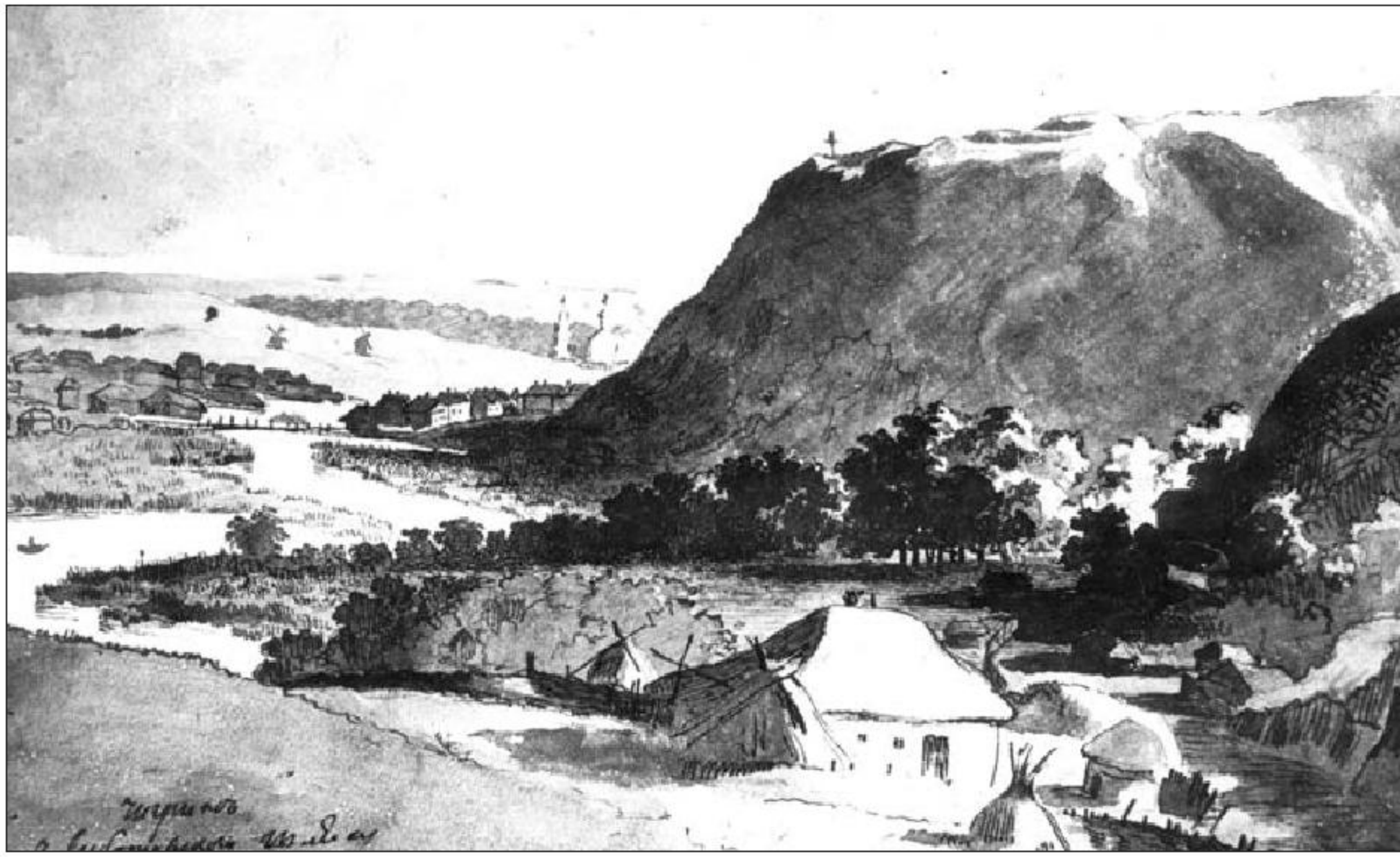

Чигирин із Суботівського шляху.
Малюнок Тараса Шевченка 1845 р.

Ця таємна елітарна організація, метою якої було моральне удосконалення людей, прийшла в Україну в середині XVIII століття через Варшаву і Петербург. Масонами були автор «Енеїди» Іван Котляревський, усі Розумовські, а також Кочубеї, Капністи, Скоропадські, Ханенки, Тарновські, Гамалії — мало не всі визначні представники правлячої еліти. У масонстві їх приваблювала передусім досконала організаційна форма, а вже потім — містика.

Тут, на секретних зустрічах людей, котрі мали реальну політичну й економічну владу, без свідків, протоколів і голосувань, у тихій братерській розмові вирішувалися великі проблеми життя, а заодно розставлялися свої люди на ключові пости в державі і навіть планувалися державні перевороти.

Масони завжди були понад кланами, партіями, національними й релігійними упередженнями. Проте вони лишалися синами своєї землі. Так у «Катехізисі» масонського Таємного малоросійського товариства, що містилося на Лівобережжі, на запитання: «Де сходить сонце?» — відповіддю було: «В Чигирині».

Гоголь і Шевченко

Ніч бездержавності, що зависла над Україною XIX століття, ознаменувалася остаточним занепадом колишньої провідної верстви. Нащадки гетьманів і полковників перетворилися на карикатурних гоголівських персонажів. Нікчемні Івани Івановичі та Івани Никифоровичі лише їли, пили, плодилися та судилися все життя за межу чи за гусака. Гоголівські презирство і пекучий сарказм, його «сміх крізь сльози» свідчать про те, що він сам належав до цього середовища і боляче переживав його виродження.

У селі Василівка (нині — Гоголеве) на Полтавщині відтворено батьківську садибу Миколи Гоголя. Тут минуло його дитинство. Сюди, «з Кацапії — в Гетьманщину», за власним висловом, його завжди вабило. Він походив із заслуженої козацької аристократії. Предок його навіть був правобережним наказним гетьманом. Батько, Василь Гоголь–Яновський,

був кревно порідненний із гетьманською родиною Скоропадських та з відомими полковницькими родами: чернігівських Лизогубів і переяславських Танських.

У бічному флігелі під солом'яною стрісхою Микола Васильович любив працювати. Тут не тільки творилася його «упоительная й раскошная Малороссия»; тут Гоголь–аналітик розкладав і препарував, як паталогоанатом, сучасну йому українську людину, досліджуючи історичний процес розкладу української шляхти. Спалюючи себе самовбивчою творчістю, він безкінечно спалював і її результати — рукописи своїх творів, так і не залишивши нащадкам другого тому грандіозної поеми «Мертві душі», не сказавши того найважливішого слова, на яке всі сподівалися.

Бенкет.
Рисунок Анатолія Базилевича

Микола Гоголь.
Дереворит художника
М.Шевердяєва 1929 р.

Тарас Шевченко.
Автопортрет зі свічкою. Офорт 1860 р.

Санкт–Петербург, збудований на величезному болоті, знаменитий своїми містифікаціями й оманами. Чари Північної Пальміри парадоксально впливали на долі наших земляків. Так Гоголь, ставши тут великим російським письменником, ненавидів це місто і боявся його. Але в цьому ж місті інший молодий українець — Тарас Шевченко — пережив чудо «овідієвих метаморфоз». Тут раб став вільним, маляр — поетом, а поет — національним пророком.

Ти смієшся, а я плачу
Великий мій друже.
А що вродить з того плачу?

Так Шевченко у вірші «Гоголю» сформулював відношення до страшної дійсності синів двох верств одного народу — умираючої шляхти і поневоленого козацтва.

З гоголівського сміху й розпачу, з його «Шинелі» вийшла згодом дегенеративна російська література — всі ці «Ідіоти», «Бєси» і «Мєлкіє бєси», Смєрдякови і Ставроґіни, «нєпротівлєніє злу насілієм»... Російська інтеліґенція, вихована на цій літературі, повалила на початку XX століття російську державність, майже на століття втягнувши всю Євразію у вихор

Тарас Шевченко й герої його творів. Рисунок Опанаса Сластіона

«бєсовства». Може й справді мав рацію Євген Маланюк, коли писав, що провокативно–занепадницька творчість Гоголя в російській літературі — це «страшна помста» України Росії за вікове гноблення?

А з шевченкових сліз виросли «ножі обоюдні» нової, духовної Коліївщини. Тарас Шевченко мав родове прізвище Грушівський. Він був кріпаком тільки в другому поколінні. Його дід, Іван Грушівський — не просто вільний козак, а учасник гайдамацьких повстань. Оцей вогненний козацький дух і відродився в Шевченковій поезії.

Було колись в Україні — ревіли гармати
Було колись — запорожці вміли панувати.
Панували, здобували і славу, і волю.
Минулося — зосталися могили по полю...

Тарас Шевченко. Автопортрет 1843 р.

У кінці 1845 року Шевченко гостював в околицях Переяслава. Тут він тяжко захворів і мало не вмер. Його врятував переяславський лікар Андрій Козачковський. У будинку Козачковського умираючий поет 25 грудня написав свій «Заповіт». А кількома днями раніше, перед лицем смерті, яка здавалася невідворотною, 30–річний Тарас переглянув своє життя і життя свого народу. Побачене сповнило його жахом:

Кругом мене, де не гляну,
Не люди, а змії...
І засохли мої сльози,
Сльози молодії.
І тепер я розбитеє
Серце ядом гою.
І не плачу, й не співаю,
А вию совою.

У поезії Шевченка немає жодного випадкового слова. Тож ця «сова» повинна мати якесь особливе значення. І справді, це — тотемічний, себто священний птах запорозьких козаків і гайдамаків. Крик сови був у них традиційним паролем, сигналом, за яким пізнавали своїх.

Не лише сучасники вжахнули умираючого поета. Не кращою виявилася й національна історія.

Я ридаю, як згадаю
Діла незабуті
Дідів наших. Тяжкі діла!
Якби їх забути,
Я оддав би веселого
Віку половину.
Отака-то наша слава,
Слава України.

Дісталося і національній еліті:

Раби, підніжки, грязь Москви,
Варшавське сміття — ваші пани,
Ясновельможнії гетьмани!

Такого українцям ще ніхто ніколи не казав. Напевно, лише з порога смерті поет міг наважитись звернутися з посланням «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Украйні і не в Украйні»…

Нам зараз навіть важко уявити, наскільки Шевченкова поезія приголомшила сучасників. Який то був шок — навіть для прихильників і друзів — Гребінки, Квітки–Основ'яненка, Куліша й Костомарова: «Волосся настовпужилося у мене на голові… Муза Шевченка роздирала завісу. І страшно, і солодко, і болюче було заглянути туди! Тарасова муза прорвала якийсь підземний заклеп, вже кілька віків замкнений багатьма замками, запечатаний багатьма печатями… Широко він обняв Україну з її могилами кривавими, з її страшною славою. І З ТОГО ЧАСУ ВСІ У НАС ПОДІЛИЛИСЬ НА ЖИВИХ І МЕРТВИХ».

Подивіться на рай тихий,
На свою країну,
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну,
Розкуйтеся, братайтеся!
У чужому краю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тілько
На чужому полі.
В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.

УКРАЇНСЬКИЙ СТЕП

Співає степ, ширяє вітер древній,
Свистить стрілою половецький простір.
Мов тіні, надбігають печеніги,
І в сутінках не видно, хто владає,
Чи князь, чи каган, хан чи базилевс.
(Олег Ольжич)

Вільне суспільство — це спокуса, мрія, найвище досягнення західної цивілізації. Воно виникло не одразу, а стало результатом тривалої запеклої боротьби між індивідуалізмом і деспотією, Заходом і Сходом, Європою і Азією. Головний фронт цього протиборства віддавна проходив землями України.

Нашим степовим коридором переходили численні народу зі Сходу на Захід і назворот. Річки, що перетинають Україну з півночі на південь, стали артеріями Великого торгового шляху. Саме на наших землях, які справіку були «зоною вільного підприємництва», завжди сходилися в двобої протилежні світи й культури. Тут вперше арійці зустрілися

Найдавніше зображення наших степовиків — кіммерійських воїнів. Барельєф з Німруда

з семітами, античний світ — із кочівниками Сходу. Як контактна зона різних континентів і цивілізацій, Україна була приречена на безкінечну боротьбу за свободу. І в цьому полягає фатальність її долі. Бо кого Бог обирає, тому Він посилає великі випробування. Право на індивідуалізм і свободу в Україні часто оплачувалося ціною життя. Тому це право здобували тільки сміливі, рішучі, безстрашні. Для них споконвіку рідним домом був Великий Степ. Тут вони шукали і знаходили найзаповітніше — волю. Запорозькі козаки казали: «Свободу вважаємо найдорожчою річчю, бо бачимо: рибам, птахам, а також звірам і всякій тварі вона наймиліша».

Дух перехоплює, коли з'ясовується близькість, майже тотожність соціального, устрою і звичаїв степових громад, між якими пролягли цілі тисячоліття — скіфів, Княжої України–Руси та Запорозької Січі. Що ж було в основі цієї дивовижної спадкоємності?

Степ — як море

«Степ — як море». Ця метафора — одна з основних в українській ментальності. Як океан, степ роз'єднував осілі хліборобські народи й об'єднував тих, для кого мандрівка, авантюра й ризик ставали сенсом буття. Як і в морі, в степу можна було пропасти безслідно — загубитися і навіть вто-

питися, провалившись у яму з медом диких степових бджіл і знайшовши там «солодку смерть».

Але протягом кількох тисячоліть таємничі й небезпечні степи Північного Причорномор'я вабили до себе всіх, хто шукав двох найцінніших речей: безкрайніх, як море, землі і волі. Наша «Степова Еллада» була для Європи тим, чим пізніше стала відкрита Колумбом Америка — країною, де жила воля.

Степ — це вічне прокляття України і водночас — її неповторний історичний шанс. Степ і вабив, і лякав. Вабив людей мужніх, підприємливих, вільних — або тих, кому вже не було чого втрачати. Лякав — усіх статечних і домовитих.

Хлібороби й воїни

Степ — це вічна мрія хлібороба і воїна. Тільки мріяли вони про різне. Хлібороб — про неозорі поля золотої пшениці під високим синім небом, про ясне сонечко і жайворонка, про свій хутір у долині біля води. Повільний, мов віл, розмріяний гречкосій...

Воїн бачив степ іншим — у барвах сталі і крові. Він не йшов поволі за плугом — він скакав стрімголов, наче сірий вовк у полі, добуваючи собі честі, а князеві — слави. Степ воїна — не сонний і розманіжений, а сповнений небезпек. Він не співає жайворонком, а стогне грозою. В ньому чутно звіриний посвист і вовки виють по яругах; там клекочуть орли, на людські кості звірів скликаючи, там лисиці брешуть на червлені щити, там ріки мутно течуть... Це — зловісний степ, де чорні хмари ідуть з моря, де б'ють блискавиці, а воїни ждуть грому великого від поля половецького. Тут не чумаки чи орачі погейкують на волів — тут вороння кряче, трупи собі ділячи. Цей степ — домівка особливих орачів: у них замість плуга і серпа — шабля і спис. Вони снопи стелють головами, а молотять шаблями; на току кладуть не колосся, а життя...

Зараз про драматизм степової боротьби нагадують хіба що результати археологічних розкопок, представлені у музейних експозиціях. Найкраще це відчув і передав Олег Ольжич — археолог, поет і воїн:

Поважна мова врочистих вітрин.
Уривчасто-скупі її аннали.
«Ми жали хліб». «Ми вигадали млин».
«Ми знали мідь».
«МИ ЗАВЖДИ ВОЮВАЛИ».

Тисячі свідоцтв безперервної степової війни зберегла земля наша. Це, передовсім, стародавні кургани, які в Ук-

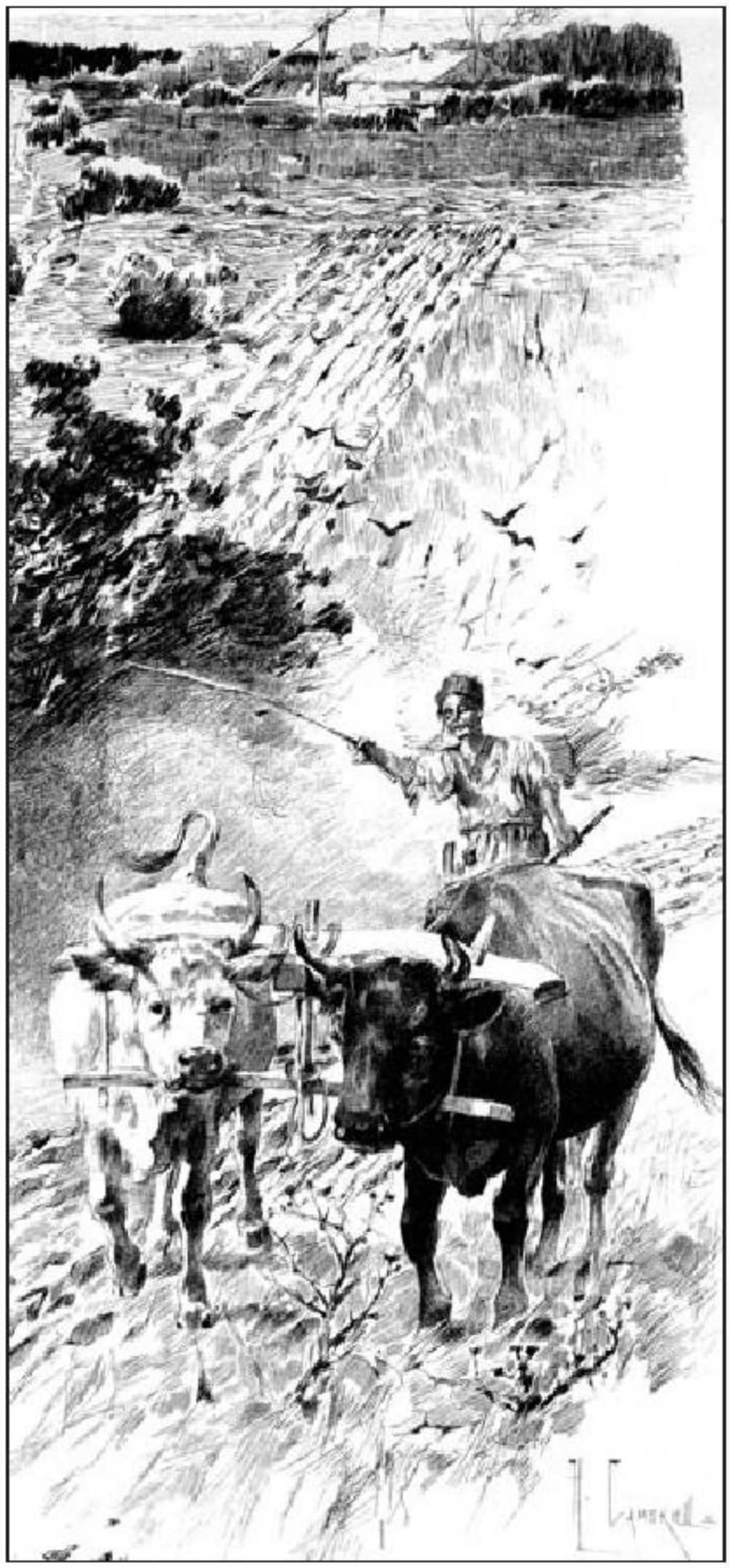

Орач.
Рисунок Миколи Самокиша

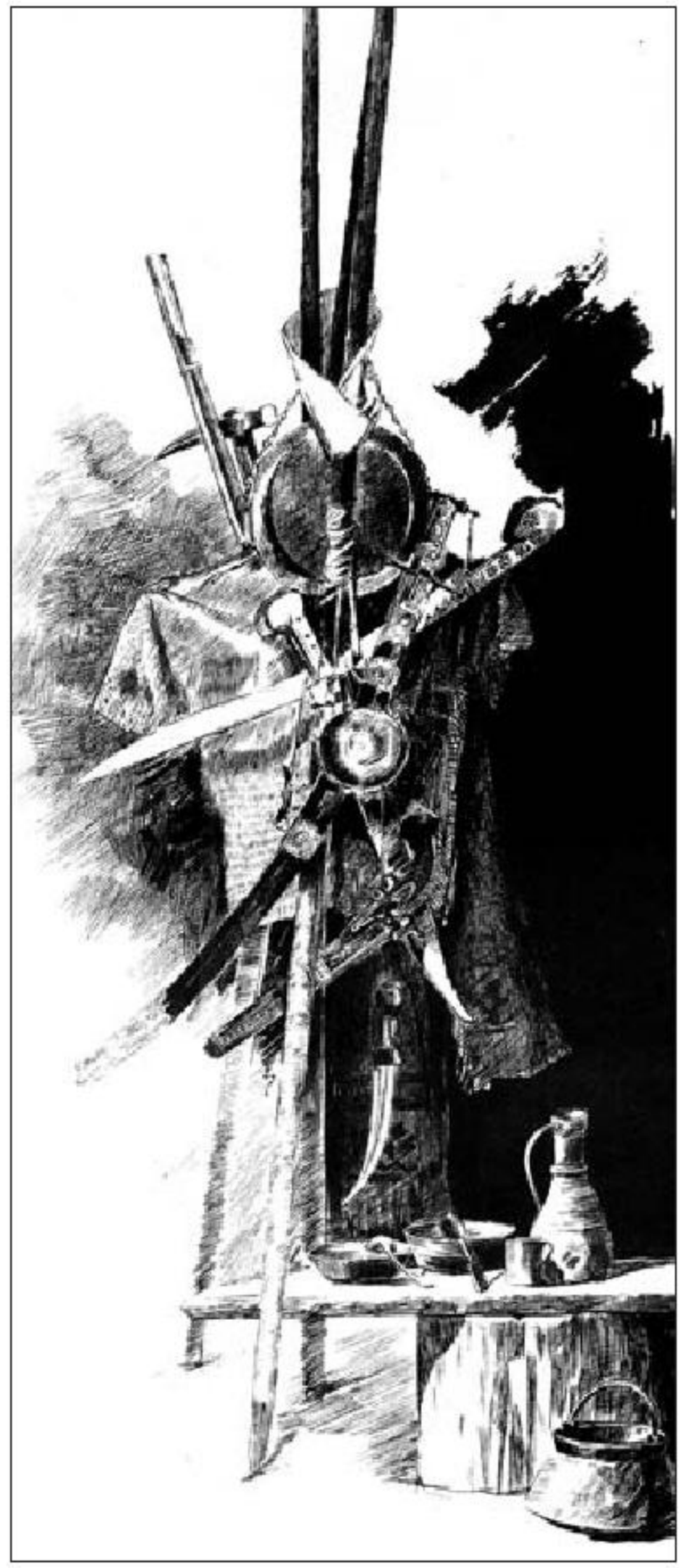

Зброя: списи, шаблі, келепи.
Рисунок Миколи Самокиша

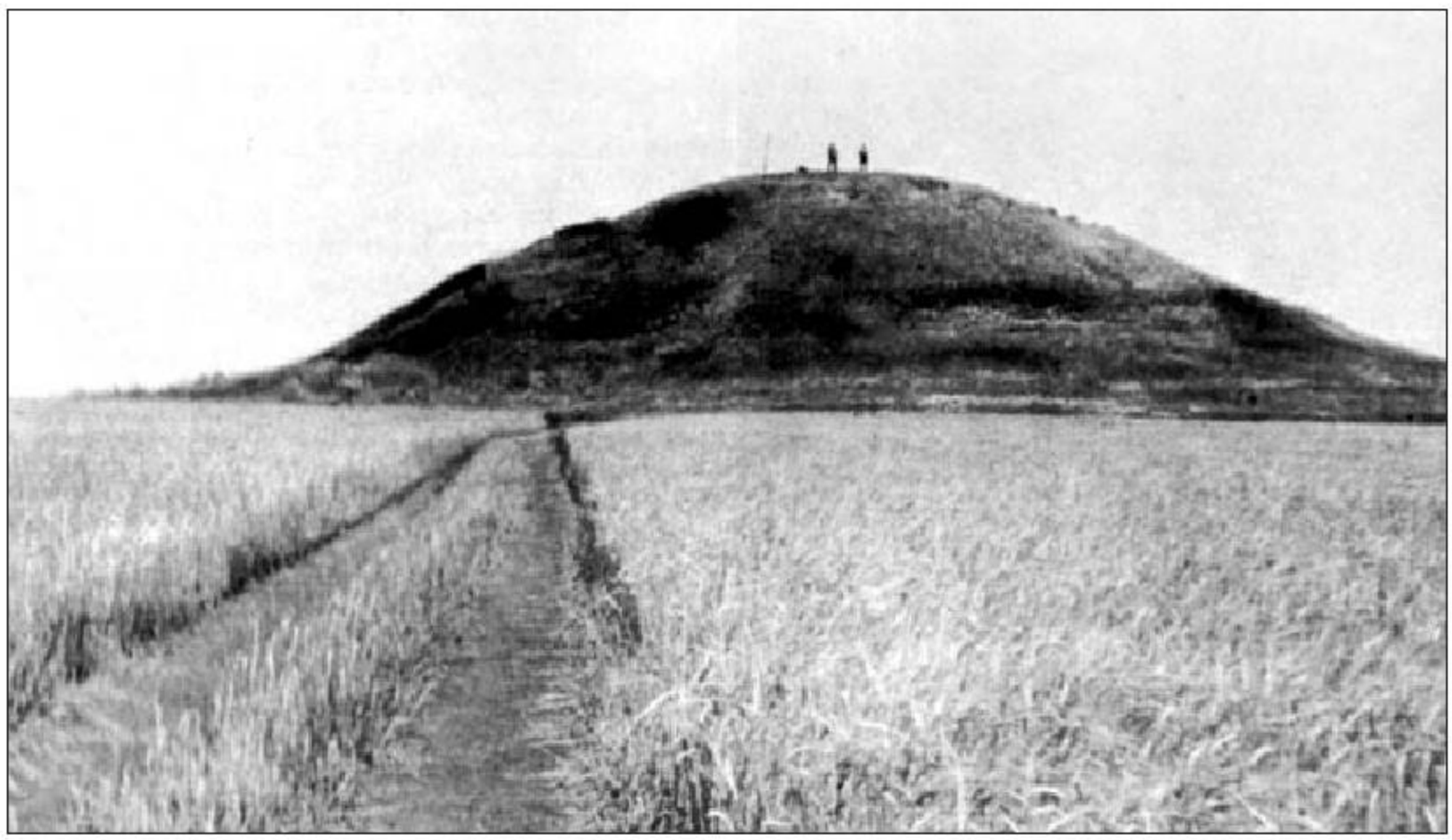

Курган Нечайова Могила на Дніпропетровщині

Козаки. За Т.Калинським

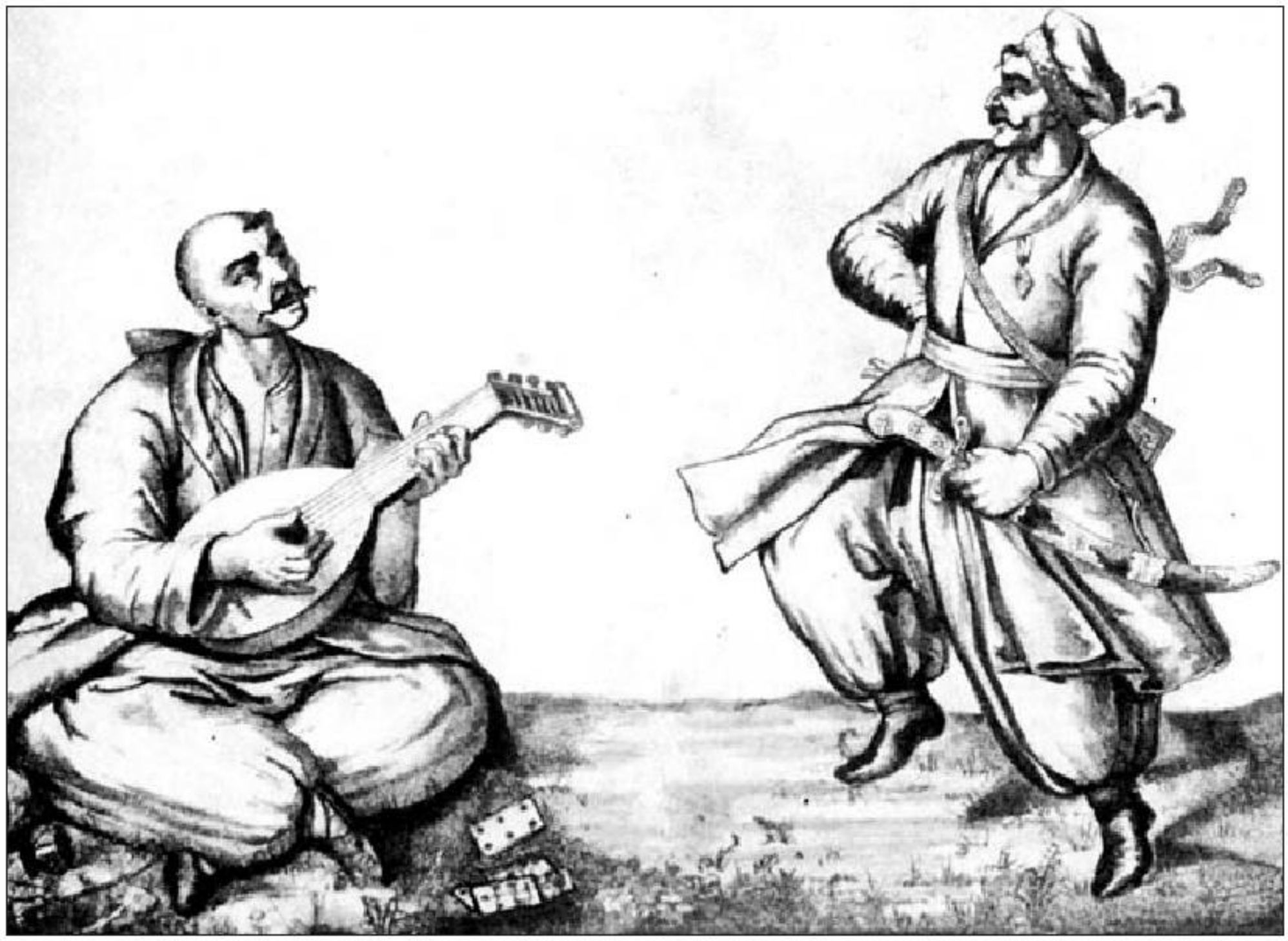

раїні завжди називали могилами. У прадавні часи в них ховали воїнів і степових царів, а в часи козацькі вони правили за спостережні пункти. Не менш вражаючими є стародавні вали й городища. Великі міста, яких було небагато, захищалися особливо ретельно. Легендарний Гелон, столицю Скіфії, досі оточують земляні вали висотою понад 12 метрів, що простяглися на 10 кілометрів уздовж берегів річки Ворскли.

Цікаво, що спадкоємність від скіфів до козаків простежується буквально в усьому — від будівництва укріплень до способів ведення війни і поховальних обрядів. Чому це так? Мабуть тому, що в основі їхнього способу життя лежало уявлення про буття як нескінченну війну — на життя і смерть.

Що було головним у житті цих людей? Що їх об'єднувало в нездоланне досмертне братство, без уваги на різницю в походженні, крові, вірі? Що утримувало від спокус багатого, вигідного життя на службі чужим володарям і чужим богам? У них неодмінно мав би бути спільний ідеал — настільки високий і яскравий, що за нього не страшно було вмерти.

Ми знайдемо відповідь, якщо уважно вчитаємось у перші дипломатичні документи Київської Русі... 944 рік по Різдву Христовім... Київський князь Ігор після успішного походу на Візантію укладає з імператором мирний договір. Руські воїни, половина з яких поклоняється кривавому богу війни Перуну, а друга половина — вже Ісусу Христу, клянуться дотримуватися умов договору. Можливих порушників, за тогочасним звичаєм, застрашують найтяжчими закляттями: «Хай не мають допомоги ні від Бога, ні від Перуна; хай не захистяться вони щитами своїми, і хай порубані будуть мечами своїми, і хай загинуть від стріл своїх...» А наприкінці — найстрашніше прокляття: «Хай будуть вони РАБАМИ і в сей вік, і в будучий». Отже, рабство вони уважали найстрашнішим з усього, що може статися з людиною.

Оце нестримне прагнення волі протягом багатьох століть кермувало всіма «степовими конкістадорами» — від скіфських царів до козацького кошового отамана Івана Сірка.

Козак Мамай

Хто ж міг вижити в цьому суворому степу? Хто міг його опанувати? Бути тут як удома, знати ці простори, як власну кишеню? — Тільки справжні козаки, тобто люди незвичайної породи.

Чому вони так себе називали? І що таке «козак»? Існує безліч пояснень — одне, безглуздіше від іншого: це, мовляв, по–татарськи означає «білий гусак». Ні, кажуть інші, це походить від кози, бо козаки скачуть у степу, як дикі кози... А може назва йде від того, що вони відрощують на голові коси — знамениті козацькі чуби-оселедці. У мовах всіх наших степових сусідів є слово «козак». У кримських татар — це волоцюга й розбійник. У половців — вартовий. У казанських татар — слуга.

Ні, не могли наші лицарі взяти самоназву від тих, з ким вони споконвіку воювали, їхній ґонор цього б не дозво-

Козак Мамай.
Народна картина XVIII ст.

Козак Мамай.
Народна картина кінця XVIII ст.

лив! Тут має бути щось глибше... А глибше лежать тисячолітні вояцькі традиції арійських народів із неодмінним культом меча. Вже доведено, що арійці розійшлися по світу звідси, з наших причорноморських степів. У їхніх мовах меч називався «кос». До речі, в Україні й тепер подекуди збереглося це слово — як назва великого ножа — «косак». Отже, за арійською етимологією, козак — не хто інший, як воїн–мечоносець.

Улюбленим у народі образом цього воїна є КОЗАК МАМАЙ. Його малювали в селянських хатах на стінах, дверях, шафах, скринях, кахлях. Картини з його зображеннями висіли в панських палацах. І скрізь один тип, одна композиція та обов'язково — супровідні вірші. Це був оберіг дому.

Чому саме козак, а не святий угодник — зрозуміти можна з історичного контексту. Але чому Мамай? Чому захисник має ім'я одного з ханів Золотої Орди, про якого на Півдні України збереглися страшні легенди як про нелюда?

Таємниця... Джерела її розгадки — в стародавніх уявленнях про те, що, знаючи СПРАВЖНЄ ім'я воїна та його походження, можна за допомогою магії перемогти його і навіть умертвити. Тому й звертається насмішкуватий Козак Мамай до нас:

Хоч дивись на мене, та ба, не вгадаєш,
Відкіль родом і як зовуть — нічичирк не скажеш!
Коли трапилось кому у степах бувати,
Той може прізвище моє угадати.
А в мене ім'я не одно — а єсть їх до ката
Так зовуть, як набіжиш на якого свата:
Жид з біди за рідного батька почитає,
Милостивим добродієм ляхва називає
А ти як хоч назови, на все позволяю,
Аби лиш не крамарем — бо за те полаю.

Лукавить Козак Мамай: контролює європейські торговельні шляхи на схід і південь, має з того чималий зиск — а до торгівлі признаватися не хоче! Не лицарська то справа — торгувати.

Відкіль родом я на світі —
Всяк з вас хоче знать приміти:

Жон в Січі немає, всяк теє знає.
Хіба, скажеш, з Рима родом
Або з пугача дід мій плодом...
Глянь на герб мій знаменитий —
Він висить на дубі прибитий.

Герб — атрибут лицаря. Мамай не хвалиться подвигами, а згадує їх між іншим. Він добре знає — все тлін і суєта:

Случалось мені не раз в степу варить пиво,
Пив турчин, пив татарин, пив лях на диво.
Багато лежить і тепер з похмілля
Мертвих голів і кісток од того весілля.

Степовик нічого не боїться. Страх смерті йому незнайомий:

Хоча мені й не страшно в степу помирати,
Та тільки жаль, що нікому буде поховати:
Татарин цурається, а лях не підступить —
Хіба яка звірюка за ногу у байрак поцупить.

Насамкінець козак таки називає своє ім'я. Але можемо бути певні — воно теж несправжнє!

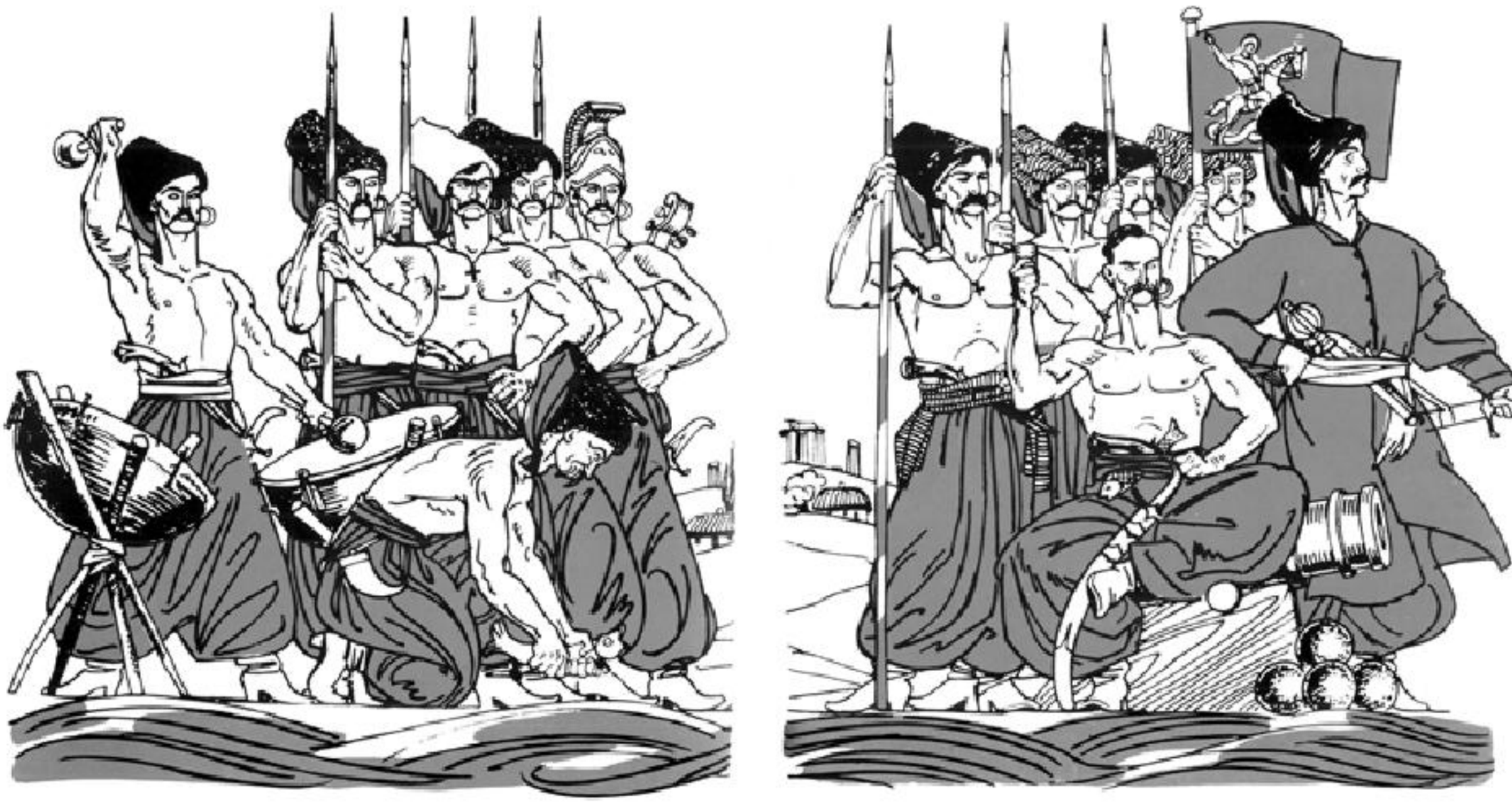

Козаки. Малюнок художника Анатолія Базилевича

Козак Іван Винокура, у нього добра натура
В Польщі ляхів оббирає, а у корчмі пропиває.
В степах бобри та лисиці,
А в шинку дівки та молодиці.
Козак — душа правдива, сорочки не має
Як не п'є, то воші б'є — а все не гуляє.

В Європі люди такого ґатунку колись засновували держави й династії, відкривали Новий Світ. І Європа ще донедавна добре про це пам'ятала. Так, ерцгерцог Вільгельм Габсбурґ фон Лотрінґен, член австрійського імператорського дому, у 1918 році командував полком австрійської армії, дислокованим поблизу Запоріжжя. До речі, це той самий «архикнязь Вільгельм», котрий під псевдонімом Василь Вишиваний писав українські вірші, був викрадений 1948 р. з Відня кагебістами й закатований у київській Лук'янівській тюрмі. Вільгельм дуже хотів познайомитися з повстанським «Батьком» Нестором Махном, котрий діяв у запорізьких степах. Галицькі січові стрільці зі штабу ерцгерцога відмовляли його. Мовляв, чи ж випадає Габсбурґові бачитися і розмовляти з таким бандитом? На це Вільгельм зауважив: «Шкода! А чи ж не були перші Габсбурґи такими ж самими, як ваш Махно?»

Ізгої

Страх хлібороба перед степом збігався зі страхом володаря й державця перед руїнницькою стихією цих неозорих просторів. Тому найпершим бажанням було — відгородитися. Наші предки доклали велетенських зусиль для спорудження оборонних ліній проти кочівників — так званих Змієвих валів. Вони простяглися майже на тисячу кілометрів, захищаючи підступи до Києва з півдня. Одразу ж за ними розпочинався Степ — дикий і ворожий. Пізніші покоління не могли повірити в те, що ці грандіозні земляні вали спорудили люди. Тому й виникла легенда про Змія, якого стародавній богатир запріг у плуга й проорав ці простори.

Пізніше страх змінився нестримним потягом до опанування степу. Саме для цього раз–по–раз ходили сюди княжі

Козак-запорожець.
Малюнок Сергія Васильківського

дружини — «іспити шоломом Дону великого». Але незалежно від того, перемагали вони, як Мономах, чи терпіли поразку, як герой «Слова о полку Ігоревім» — результат був однаковим: міцно закріпитися в степу не щастило нікому.

Однак те, чого не змогла досягти держава, звершили люди, котрих ця держава викинула на узбіччя як непотріб.

Ізгої... У того, хто вчинив злочин, утратив дім і майно, був оголошений поза законом, шлях був один — у степ. Сюди йшли ті, кому вже нічого було втрачати.

Галицький князь Іван Ростиславович 1145 року втратив свої володіння. Він подався на пониззя Дунаю і там у плавнях організував розбишацьке військо. Їх прозвали бродниками і берладниками. Князя стали називати Іваном Берладником. Двадцять років ці ізгої промишляли на Чорному морі і в гирлах річок: грабували грецькі кораблі, нападали на подільські міста і зрештою оволоділи важливим торговим портом Олешшям у гирлі Дніпра.

Їх справу продовжили так звані галицькі вигонці. Не знаємо напевно, скільки їх було. Проте човнів вони мали — понад тисячу! Базувалися вони в районі основа Хортиця. Їхній провідник мав вельми символічне, навіть пророче ім'я — Держикрай Володиславович. І хоча всі вони погинули в перших боях з татаро–монголами, проте їхні нащадки — козаки — держали цей край і володіли славою його понад 500 років — з XIII століття до XVIII.

Посвячення

До козацького товариства приймали просто — всіх без розбору: простих і шляхетних, бідних і багатих, вчених і неписьменних, монахів і злочинців, православних та іновірців, татар, поляків, євреїв, іспанців, німців — кожного, хто волю мав за найвищу цінність і готовий був за неї платити найвищою ціною — своїм життям. На Січі Запорозькій ні в кого не питали документів чи рекомендацій — кожному вірили на слово. В козаки приймали кожного, хто зголосився вільним, нежонатим чоловіком, міг спілкуватися українською мовою, не цурався горілки, пройшов військовий вишкіл і сповідував православ'я. Іновірець мусив одразу ж перейти в православну віру.

Приймаючи нового товариша, козаки давали йому нове ім'я — нерідко дотепне і навіть дошкульне: Рогозяний Дід, Свербигуз, Баран, Кучма, Паливода, Неридайменемати. Це мало й практичне значення: коли, приміром, московський чи польський уряди вимагали видати злочинця Іванова або Войновича, товариство чесно відповідало, що таких людей на Січі немає, а є Задерихвіст або Загубиколесо. Це було святе правило: нікого з Січі не видавати.

Макс Кемпбелл. Гравюра XVII ст.

«Значний козак Кривоніс». Польська карикатура середини XVII ст.

Всі шукали тут того, чого їм бракувало: князь посилав свого сина в лицарську науку; селянин — утікав від цього ж князя, щоб здобути волю. Марнославний шукав слави, бідний — багатства:

А то сидить в брилі, в киреї
З товстою книжкою в руках
І всім, бач, гонить ахінеї,
І спорить о своїх правах? —
То родом з Глухова юриста
Він має чин канцеляриста
І єсть добродій Купавон.
Щоб ЗНАЧКОВОГО дослужиться
І на війні чим поживиться
Вступив в козацький легіон.

А патлатий добродій, якого бачимо на старовинному портреті — не хто інший, як Макс Кемпбелл, лицар із старовинного шотландського клану. Предки його були норманськими вікінгами. Вихор Тридцятилітньої війни в Європі заніс його аж в Україну. Тут він став козацьким сотником, а потім і полковником. За козацьким звичаєм йому дали нове прізвище — Перебийніс. Ми не знаємо, чому: чи тому, що сам багато носів порозбивав у бій-

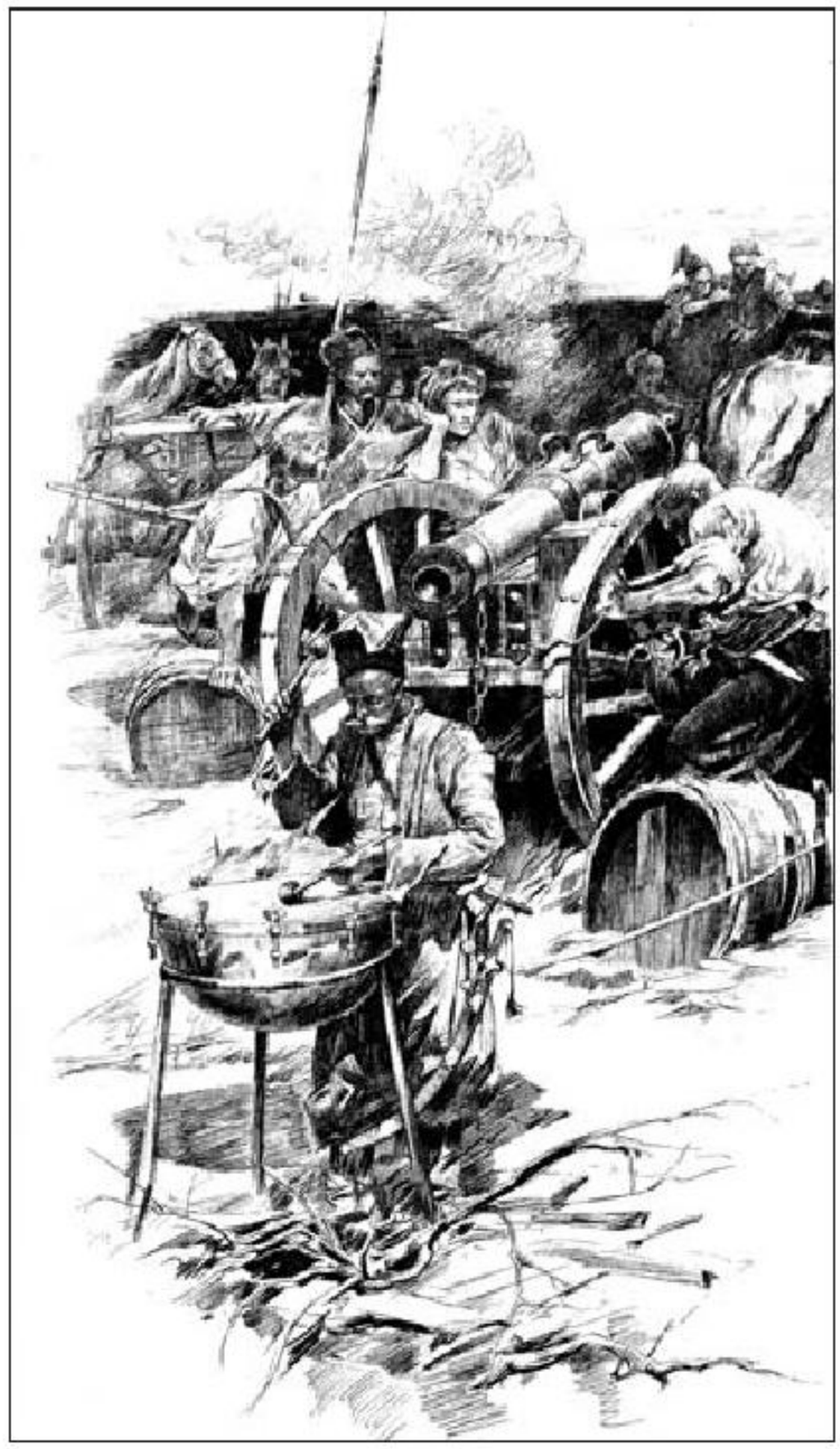

Козаки на Січі.
Рисунок Миколи Самокиша

ках, чи тому, що мав кривого, неначе перебитого носа. Таким, кривоносим, його зображено на тогочасному портреті, підписаному по-польськи «Значний козак Кривоніс». Хоча це, скоріше, не портрет, а шарж чи карикатура. У народі цього козака прозвали Максимом Кривоносом. Він був вояком лютим і непримиренним. Його остерігався сам Богдан Хмельницький.

Там Перебийніс водить немного —
Сім сот козаків з собою.
Рубає мечем голови з плечей
А решту топить водою.

Цей полковий марш Максима Кривоноса був дуже популярним в Україні. А в XVIII столітті козакування перетворилося на великосвітську моду: до січового товариства записалися астроном і математик Ейлер, графи Панін і Остерман, коронний гетьман граф Браницький, князі Прозоровський і Потьомкін. Останньому дали прізвисько Грицько Нечоса, бо носив на голові велику перуку.

І все одно, тут ні багатство, ні походження нічого не значили: тільки особисті якості — відвага, досвід, мудрість, винахідливість. Бо саме вони забезпечували виживання в екстремальних умовах.

Спосіб життя

Славні хлопці запорожці
Вік звікували, дівки не видали.
Як побачили на болоті чаплю,
Отаман каже: ото, братці, дівка!
Осавул каже: що я й женихався!
А кошовий каже: що я й повінчався!

Степ — не для жінок. Приводити їх на Запорозьку Січ заборонялося під страхом смерті: ні дружину, ні матір, ні сестру. Іноземців це дивувало тим більше, що, за прадавніми переказами, саме в цих степах була колись країна амазонок.

Обряд побратимства у скіфів. Золота рельєфна платівка зі склепу Куль-Оба

Цей аскетизм був вимушений — але необхідний. Січовики щиро вірили: як тільки нога жінки ступить на Січ — настане кінець всьому Запорожжю. Молодих козаків діди навчали: «Лицарю — лицарська, й честь: тобі треба воювати, а не біля жінки упадати». Ще й підкріпляли з Євангелія: «Неодружений дбає про Господа, одружений — про дружину».

З відсутністю нормальної сім'ї добре узгоджувався комуністичний спосіб життя козаків. Все нерухоме майно було спільним, а військову здобич ділили порівну.

Але оскільки одинакові в степу вижити було майже неможливо, то у козаків, при вимушеній відмові від сім'ї, розвинулося побратимство. У цьому їхні звичаї були тотожні скіфським — хоча з тих часів минуло понад дві тисячі років. «Батько історії» Геродот свідчить про скіфів: «Надрізавши кожен собі руку, майбутні побратими змішують у чаші свою кров із вином. Потім занурюють туди меч, стріли, сокиру і спис. Промовляють молитву, і, тримаючись один за одного, п'ють із чаші». Після цього побратимів ніщо не могло розлучити. Один за одного ішли на смерть. Як сказано в середньовічному українському вірші:

Больш над сію любов не буває
Аще за други хто умирає.

Всі січовики називалися товаришами й братами, а їхня спільнота — козацьким братством чи товариством. У внутрішньому житті особиста порядність і чесність ставилися понад усе. Ворог козаків, католицький патер свідчить: «Хоча в Січі жили втікачі й відступники від усіх релігій, але там панувала така чесність, що можна було просто на вулиці покласти свої гроші, і не боятися, що їх украдуть». Козаки взагалі не замикали своїх куренів. Кожен міг туди зайти. Якщо був голодний — міг їсти й пити. Проте нічого не можна було брати з собою, бо то вже вважалося б крадіжкою. Шибайголови, котрі безжально грабували всі навколишні країни, у себе в степу крадіжку якогось ременя чи нагая вважали злочином і неодмінно карали його смертю. За козацьким звичаєм, великим гріхом було обдурити навіть чорта — якщо вже він потрапляв козакам у товариші. А найтяжчим злочином було убивство свого ж таки козака. Найстрашнішою була й кара: убивцю живцем закопували в могилу разом з убитим.

Гарячі й нестримні степовики, бувало, лаялися і билися. Але ніколи в них не було огидної богохульної лайки «в Бога–душу–мать». Найбільш лайливим було слово «єретик». Ось зразок лайки, вживаної у XVIII столітті, за Іваном Котляревським:

Поганий, мерзький, скверний, бридкий,
Нікчемний ланець, кателик!
Гульвіса пакосний, престидкий,
Негідний злодій, єретик!
За кучму цю твою велику
Як дам ляща тобі я в пику,
То тут тебе лизне і чорт!

Постійна війна і близькість смерті розвинули в цих людях щиру релігійність. Вони вірили, що воюють «за віру православну, за святий хрест», а здобич на війні — то винагорода від Бога. Тому вони охоче жертвували незліченні скарби на храми і монастирі. Всі архітектурні шедеври в Україні XVI–XVIII століть постали козацьким коштом.

Хліб і вино

Степовики живилися, «чим Бог послав». Ловили рибу, полювали дичину. В нещасливих обставинах задовольнялися відваром із рогів диких кіз, толокном та розмоченим у воді черствим хлібом. Ще й жартували: «Від такого харчу чоловік робиться легшим і тому легше долає річки на своєму шляху». А загалом, були як малі діти: дай багато — усе з'їдять; дай мало — раді будуть.

Запорожці харчувалися, здебільшого, соломахою, тетерею та медом. Тетерю варили на квасі з борошна і пшона. Печеного хліба в них не було — незмога було його випікати.

В екстремальних умовах вміли готувати гарячу страву без металевого чи глиняного посуду: в дерев'яну посудину кидали розпечені на вогні камінці, аж доки вода не закипала. М'ясо могли приготувати без посуду і без дров, так, як це робили задовго до них скіфи: убивали бика, в його шкіру складали відділене від кісток м'ясо, а з кісток розкладали вогнище. Так що безвихідних ситуацій для степовиків не бувало.

Щодень було у них похмілля,
Пилась горілка, як вода;
Щодень бенкети, мов весілля,
Всі п'яні, хоть посуньсь куда.
(Іван Котляревський)

У молодечому розгулі степовики виявляли свій філософський погляд на життя: людина марно обтяжує себе працею і турботами; жити треба в радості і веселощах. Саме від них в Україні лишилася приказка: «Чоловік не скотина — більше відра не вип'є».

Ще Геродот описав щорічний бенкет у скіфів: вино п'ють тільки ті воїни, котрі вбили ворога. А хто не вбив жодного ворога, тому вина не дають, і він сидить тверезий, без почесті, переживає свою ганьбу. А найвидатніші убивці, котрі відправили на той світ дуже багато ворогів, отримували по дві чаші і напивалися вдвічі швидше.

У лицарській культурі як Європи в цілому, так і Русі, бенкет з вином і веселощами сповнений глибокого ритуального змісту: тут посвячували молодиків у справжні воїни, тут виконували обряди побратимства, тут присягали на вірність воєначальникам. Бенкетом князь розплачувався з дружиною і тут кожен діставав те, що заслужив. А народ український за ці звичаї здобувся на гостре звинувачення від Пантелеймона Куліша:

Народе без пуття, без честі і поваги,
Без правди у завітах предків диких,
Ти, що постав з безумної одваги
Гірких п'яниць та розбишак великих !

Бенкет — це метафора битви, а вино — це кров: своя і ворожа. Як каже «Слово о полку Ігоревім»:

Тут кривавого вина не достало,
Тут пир докончали хоробрі русичі:
Сватів напоїли,
І самі полягли за землю Руську.

Віддавна в наших краях найпоширенішим хмільним трунком був мед. Князі та їх вояки вже знали й заморські вина. А козаки — ті мали найширший вибір, якщо вірити Іванові Котляревському:

І кубками пили слив'янку,
Мед, пиво, брагу, сирівець,
Горілку просту і калганку...

Горілку вони гнали самі і, як люди освічені, любовно називали оковитою. Це — зіпсоване латинське akva vita — жива вода. Більше того, право вільно гнати горілку було головним економічним привілеєм козацького стану. Цей привілей вони боронили завзято й безкомпромісно.

Проте пияцтво допускалося тільки в мирний час. У військових походах панував сухий закон. Настільки суворий, що не йде ні в яке порівняння ні з сухим законом в Америці 20–х років XX століття, ні з Радянським Союзом часів

горбачовської «пєрєстройкі». П'яного козака під час морського походу просто викидали за борт, а в суходільному поході — розстрілювали на місці. Так підтримувалася належна дисципліна. Без неї степова вольниця швидко перетворилася б на звичайнісіньку банду розбійників.

Пекельний Марко

«Товчеться, як Марко в пеклі» — така приказка побутує в Україні. Це — відгомін давнього уявлення про воїна, котрому не страшна нечиста сила. Він перемагає чорта, самого Люцифера, і навіть руйнує пекло. Більше того, визволяє звідти душі померлих — ну прямо як Господь Ісус Христос! Характерно, що перемагає сили зла не чернець–схимник, Божий угодник і праведник, а «козак–ярига, ледар завзятий». Саме його обрав апостол Петро, щоб визволити козаків–запорожців з пекла та допровадити до раю (!) Бо вони

Усі спасення у Господа благають
А чорти їх в рай не пускають:
Всі застави скрізь позапирали
А стежки камінням позакидали...

Тож козак Марко спускається до пекла і воює з чортами:

Стривайте ж, я вас помуштрую!
Та сказавши, почав крюком махати
Та чортів з гілля, як груші, збивати
Уже їх на гіллях зосталося трохи,
Розтікались усі, наче блохи.
А котрі по кутках поховались,
З переляку усі всрались.
Та на все пекло так накурили,
Що зостатись там не було вже сили.

Люцифер, котрий саме нагодився, запрошує «козарлюгу, розтриклятого волоцюгу» на хліб–сіль і на чарку, заспокоюючи чортів:

Ви сього козака тепер не лякайтесь,
Бо він тепер уже вас не буде бити,
А почне горілку з нами пити.

Коли Люцифер із чортами понапивалися до безтями, Марко лишився тверезим і визволив з пекла усіх козаків. Унаслідок цього

Сто літ пекло пустувало
І таки було б і пропало
Та козаки почали грішити,
Та Господа гнівити.
З сього оп'ять чорти наплодились
Та пекло почало робити,
Щоб було де козацьким гріхам жити...

Євшан-зілля

Степ пахне полином... Цей степовий полин в Україні іноді називають євшан–зіллям. З ним пов'язана поетична стародавня легенда, записана в літописі Руському. Хоча йдеться в ній ниби–то про половців, проте у ній відбилася ментальність народу не кочового, а осілого. Ця легенда близька кожному українцю, котрий хоч раз на чужині відчув тугу за рідним краєм...

Київський князь Володимир Мономах, розгромивши половців, вигнав їх геть із наших степів. Хан Отрок, син Шаруканя, мусив тікати аж у Грузію, до свого тестя царя Давида IV Будівника. В степах уціліли лише його брат Сирчан та останній із половецьких співців на ймення Ор.

Минуло багато років. Не стало грізного ворога половців. Сирчан посилає Ора в Грузію з вісткою: «Володимир уже вмер. Тож вернися, брате, піди в землю свою». При цьому Сирчан наказує посланцеві: «Передай же ти йому слова мої, співай же йому пісні наші. А якщо він не схоче — дай йому понюхати зілля, що зветься євшан».

І справді, розбещений вигідним життям при царському дворі, колишній степовик не захотів вертатися, не схотів навіть слухати пісень половецьких. Тоді співець, прощаючись, дав Отроку євшан–зілля. Відчувши запах далеких степів, той раптом заплакав, мовивши: «Да лучче на своїй землі кістьми лягти, аніж на чужій — славному бути». І повернувся він у землю свою.

Скіфські війни

Степи наші у найдавніші часи зовсім не були безлюдними задвірками Європи: саме тут інколи вирішувалася доля всього стародавнього світу. Під єдиною назвою скіфів, або по-грецьки — скитів, історія приховує два народи, об'єднані в одну державу: скіфи–орачі жили на півночі й були хліборобами. Скіфи–кочівники були воїнами і скотарями. Вони контролювали вивіз хліба у Середземномор'я. А контролювати було що: за свідченням грека Демосфена, до самих лише Афін щорічно привозили з Північного Причорномор'я понад мільйон пудів зерна. Ми вже тоді годували Європу...

514 року до нашої ери велетенська армія персидського царя Дарія Гістаспа перейшла Дунай і вступила в Скіфію. З царем ішли 80 підвладних народів. Ніхто досі не міг протистояти цій потузі. Марафон, подвиг 300 спартанців під Фермопілами, морська битва біля Саламіна, розгром греками персів — все це буде

Скіфський золотий гребінь з кургану Солоха

Скіф натягує лук.
Золота ваза з Куль-Оби

попереду. А поки що скіфи відступали вглиб своєї країни, спалюючи пасовища, знищуючи джерела і криниці. Так тривало кілька тижнів. Змучені безводним степом перси прийшли в Приазов'я і десь в районі сучасного Маріуполя Дарій наказав зупинитися і збудувати укріплений табір. Цар обмірковував становище: Скіфію пройдено наскрізь, але не підкорено. Скіфське військо, не зазнавши поразки, раз–по–раз непокоїть завойовників раптовими нападами... Після тяжких роздумів Дарій наказує армії вертати назад, на захід. Водночас він посилає гінця до скіфського царя Іданфірса з таким ультиматумом: «Чому втікаєте? Або підкоріться мені, або прийміть бій». Відповідь була приблизно такою: скіфи — на своїй землі і тому роблять те, що вважають за потрібне. Та за якийсь час до царя Дарія прибув скіфський посол із символічними дарами: птахом, мишею, жабою і п'ятьма стрілами. Дарій зрадів: нарешті скіфи скорилися і віддають йому в володіння свою землю, води, повітря і свою військову силу. Щоправда, царський астролог Гобрій розтлумачив сенс цих дарів дещо інакше: «Якщо ви, перси, не полинете в небо, обернувшись птахами, не сховаєтесь у землі, ставши мишами, чи не скочите в болото, як жаби — то загинете від оцих стріл».

Нарешті, коли перси були вже достатньо ослаблені безглуздою гонитвою степами, скіфи зважилися на генеральну битву. Хто зна, чим би вона могла скінчитися... Але вона не відбулася через ... зайця.

Вранці дві армії стали до бою. Чекали лише сигналу. Аж раптом у скіфів зчинився рейвах: між ними пробіг заєць і всі кинулися його ловити, забувши про грізних ворогів.

Це вразило Дарія до глибини душі: «Ці мужі нас зовсім зневажають — якщо в такий момент для них важливіший якийсь заєць... Я бачу, що Гобрій правильно розшифрував сенс скіфських дарів. Нам не можна з ними битися. Подумаймо краще, як безпечніше повернутися додому».

Після цього ролі помінялися: скіфи переслідували персів, а ті, уживаючи всіляких військових хитрощів, швидко просувалися на захід і ледве встигли переправитися через Дунай.

То навіщо ж Дарій ходив у Скіфію? Кажуть для того, щоби помститися за бозна–колишні напади скіфів на Персію... Проте справжня причина була іншою. Прагнучи світового панування, він мав передусім підкорити Грецію. Та перш ніж воювати в греками, треба було відрізати їх від поставок продовольства з Північного Причорномор'я. Не впоравшись із цим завданням, Персидська імперія пізніше сама впала під ударами греків і македонян.

Але й тих, котрі перемогли персів, у скіфських степах спіткала доля ще гірша, ніж Дарія. Олександр Македонський послав проти скіфів 30–тисячну армію під командуванням Зопіріона. Вона дійшла тільки до стін Ольвії. Після невдалої облоги греки почали відступати і десь у степах безслідно згинули. Ніхто не вцілів, щоб розказати, як це сталося.

Скіфський степ вабив і стратегів імперського Риму. Ще Юлій Цезар задумав пробитися до Китаю та Індії через причорноморські степи і далі, в обхід Персії. Імператор Нерон, геніальний безумець, зважився реалізувати цей план через багато літ після Цезаря. Він створив у степах на узбережжі бази постачання, каструми — укріплені опорні пункти, почав стягувати сюди когорти й легіони. Та нагла смерть імператора завадила здійснити цей незвичайний план.

Вороги-спільники

У «Слові о полку Ігоревім» про битву русичів із половцями мовиться: «Сватів напоїли і самі полягли». Ось парадокс! Скільки б ми не говорили про «вічну ненависть і смертельну боротьбу проти степових кочівників», нам не оминути простого факту: руські князі ходили в степові походи воювати з людьми, які були їх тестями, дядьками, дідами, двоюрідними братами. Так, мачухою Володимира Мономаха була половчанка з зовсім не половецьким іменем Ганна. Його син Юрій Довгорукий був одружений із дочкою половецького хана Аєпи. Те ж саме стосується багатьох князів. Отже, співпрацювали, торгували, родичалися і... воювали. Таке було життя.

Атака татар. Гравюра XIX ст.

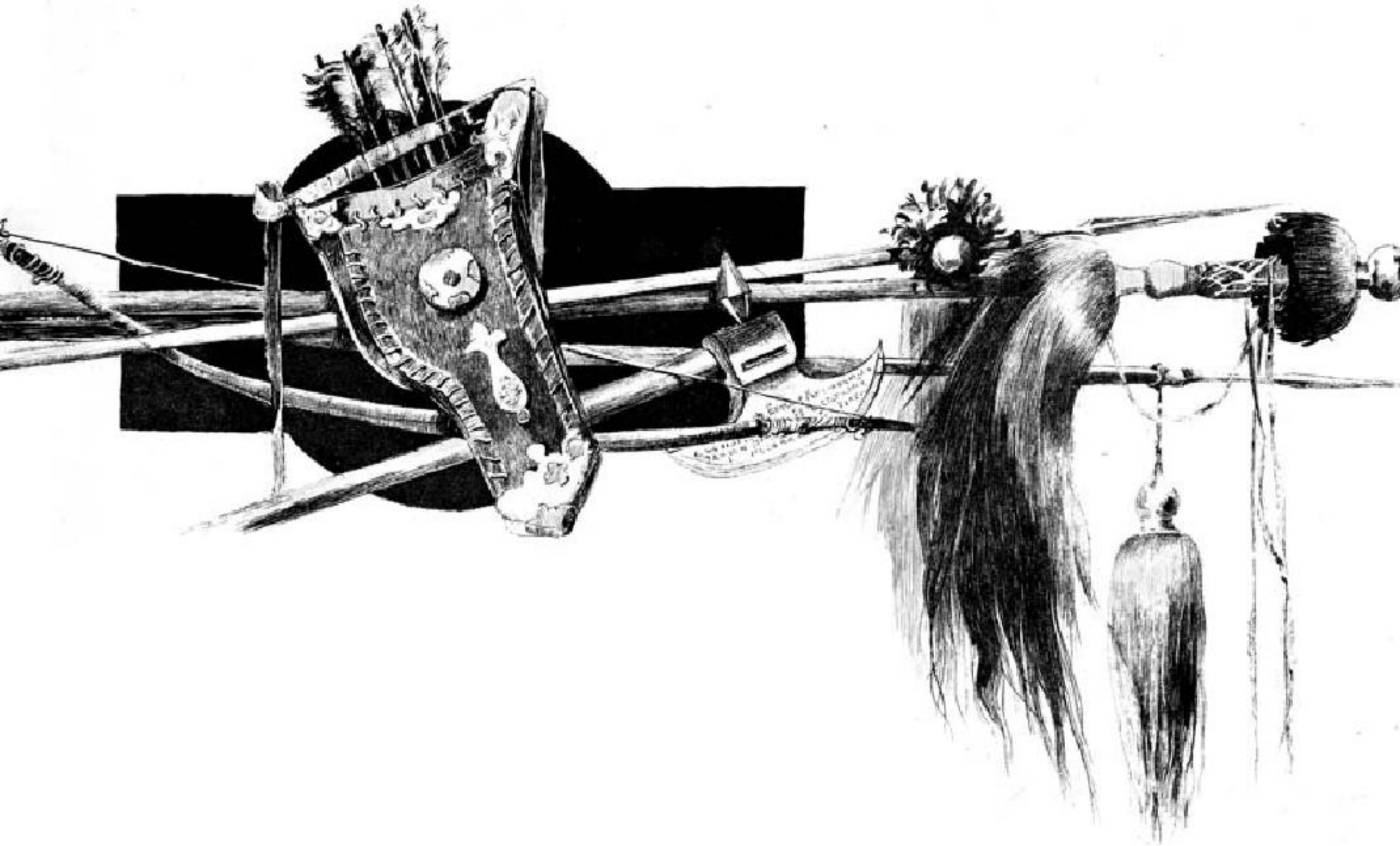

Козацькі клейноди і зброя: бунчуки, лук, списи, сагайдак, бердиш.
Рисунок Миколи Самокиша

А коли з глибин Центральної Азії в наші степи посунули монголо–татарські орди, половці протистояли їм разом із русичами. У нещасливій битві на річці Калці вони стояли пліч–о–пліч. І разом полягли.

Руські князі не повторювали фатальної помилки шаленого князя Святослава Ігоревича, котрий, розгромивши Хозарську державу, відкрив шлях на Русь іншим кочовим ордам. Навпаки, і Ярослав Мудрий, і Володимир Мономах заприязнилися і запросили на службу до себе кочових тюрків — чорних клобуків, берендеїв і торків. Неподалік Білої Церкви збереглося городище — рештки їх головного міста, що називалося Торчеськ. Ці народи чесно несли прикордонну службу й боронили Русь від своїх степових братів.

Кількома століттями пізніше, коли розпалася Золота Орда і з неї виділилося Кримське ханство, ворожнечі між татарами й мешканцями Русько–Литовського князівства не було. Засновник ханства Хаджі–Ґірей торгував із русичами й навіть опікувався православними монастирями. Та от 1478 року Кримське ханство стало вассалом Туреччини. Хан Менглі-Ґірей за намовою московського царя 1482 року сплюндрував Київ гірше від Батия. І почалися щорічні виправи татар углиб України. Вони захоплювали величезні маси полонених — по 40–50 тисяч чоловік за раз. Їх потім продавали по всьому світу на ринку рабів у Кафі, сучасній Феодосії.

Зажурилась Україна, що ніде прожити:
Витоптала орда кіньми маленькії діти, —
Ой маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала...

З того часу розпочалася запекла степова війна. Історичну тенденцію ворожнечі з татарами вдалося переломити тільки Богдану Хмельницькому. Готуючи війну проти Польщі, він добре усвідомлював слабкі місця козацького війська. Козаки були неперевершеними й непереможними піхотинцями. Проте кіннотники з них були абиякі. Один польський гусар легко перемагав і розганяв геть десяток козацьких вершників. І водночас дуже мобільна татарська кіннота відзначалася найвищими бойовими якостями. Отже той, хто зумів би поєднати козацьку піхоту з татарською кіннотою, отримав би військо, якому ніхто в Східній Європі не міг би протистояти.

Взимку 1647 року Богдан Хмельницький вів переговори в Бахчисараї. Показавши ханові Іслам–Ґірею секретні документи, переконав його в тому, що Польща готує війну проти Криму. З великими труднощами вдалося добитися ханського дозволу на участь в козацькій війні татар на чолі з перекопським мурзою Тугай–Беєм. Богданові довелося лишити заручником у хана свого сина.

Після перших перемог хан і сам приєднався до козаків. Але діяв у той спосіб, щоб якнайбільше ослабити і козаків, і поляків.

Протягом наступного століття обидві степові держави — Кримське ханство і Запорозька Січ — виснажились у взаємній боротьбі. Після цього вони одночасно впали жертвою сильнішого сусіда. 1774 року не без допомоги Запорозького козацтва Російська імперія завоювала Крим. А наступного року з наказу імператриці Катерини II Запорозька Січ була знищена.

Ясна зброя

Козацька зброя — то в степу єдина надія, порятунок, дім і сім'я. Як пишеться у віршах під численними портретами Козака Мамая:

Надія в мене певна — мушкет сіромаха
Та ще не заржавіла й шабля, моя сваха.
Да як лука натягну, брязну тетивою,
То мусить з поля утікать хан кримський з ордою.

Лук — зброя в наших степах найдавніша і найнеобхідніша:

І стрільники козакам потрібні бувають,
Бо до воєнних справ стріли вробляють.
Бо і стрілою можна так же поразити,
І як огненною стрільбою, умертвити.
Же который знайдеться козак здорових рук
То такий кріпко, моцно і добре тягнет лук,
Же аж може на версту воздух зачепити
І хмари воздушнії стрілою пробити.

У цьому середньовічному вірші бачимо відгомін античної легенди про походження скіфів: Син Зевса Геракл, подорожуючи в причорноморських степах, загубив своїх коней. Відшукав їх у порослій лісом Гілеї, у напівжінки–напівзмії, котра жила в печері. Герой прижив з нею трьох синів. Мандруючи далі, Геракл залишив у Гілеї свій лук, і сказав: «Степовою країною буде володіти тільки той, хто зуміє натягнути мій лук». З трьох братів тільки Скіфу вистачило сили зробити це. Він і став родоначальником скіфських царів.

У Біблії скіфи фігурують як неперевершені лучники: «Сагайдак його, мов могила відкрита, всі вони — люди хоробрі». Але лук годиться для полювання і для дальнього бою. Окрім лука скіфи мали пращі, списи, а для ближнього бою — бойові сокири, кинжали й мечі. У них був справжній релігійний культ меча. Геродот описує, як скіфи серед степу зводили з в'язанок хмизу величезні піраміди. На вершині встромляли старого залізного меча. Це і було святилище бога війни Ареса. Йому приносили криваві жертви — в тому числі й людські. А в похованні кожного скіфа завжди присутній меч у коштовно оздоблених піхвах.

Міцним металом наллята безмовність,
Короткий меч і смертоносний спис,
Напруженість, суцільність, важкість, повність,
Та бронза й сталь — на тиск і переріз.

(Олег Ольжич)

Цей же культ меча спостерігаємо у варягів, з яких складалися бойові дружини київських князів. Найвойовничіші серед князів, такі як Святослав Завойовник, найбільше цінували зброю. Коли греки посилали йому різні дари, спокушаючи ними, то на золото й інші коштовності він навіть не подивився, зате меч прийняв з радістю і дуже дякував за нього. Це вжахнуло греків: «Лютим буде муж цей».

Стародавні русичі мали двосічні мечі. Ця обставина колись дуже налякала хозарів, котрі, як і всі інші кочові народи степу, мали шаблі, загострені лише з одного боку. Колись русичі дали хозарам данину двосічними мечами — і через деякий час справдилося пророцтво хозарських мудреців: військо Святослава Завойовника, озброєне такими мечами, стерло з карти Євразії хозарську державу.

Волю і владу мав тільки той, хто міг їх збройно захистити. Зброя породжувала владу: «Доки козацька шабля досягає, доти й козацька влада має бути» — казав Богдан Хмельницький.

Козаки, хоча й були християнами, розвинули справжній культ зброї. Вони мали і користувалися усіма її видами — вогнепальною і холодною, відомою всім їхнім сусідам — полякам, татарам, туркам, іншим народам. Лицарський кодекс

Козацьке спорядження і порохівниці. Рисунок Миколи Самокиша

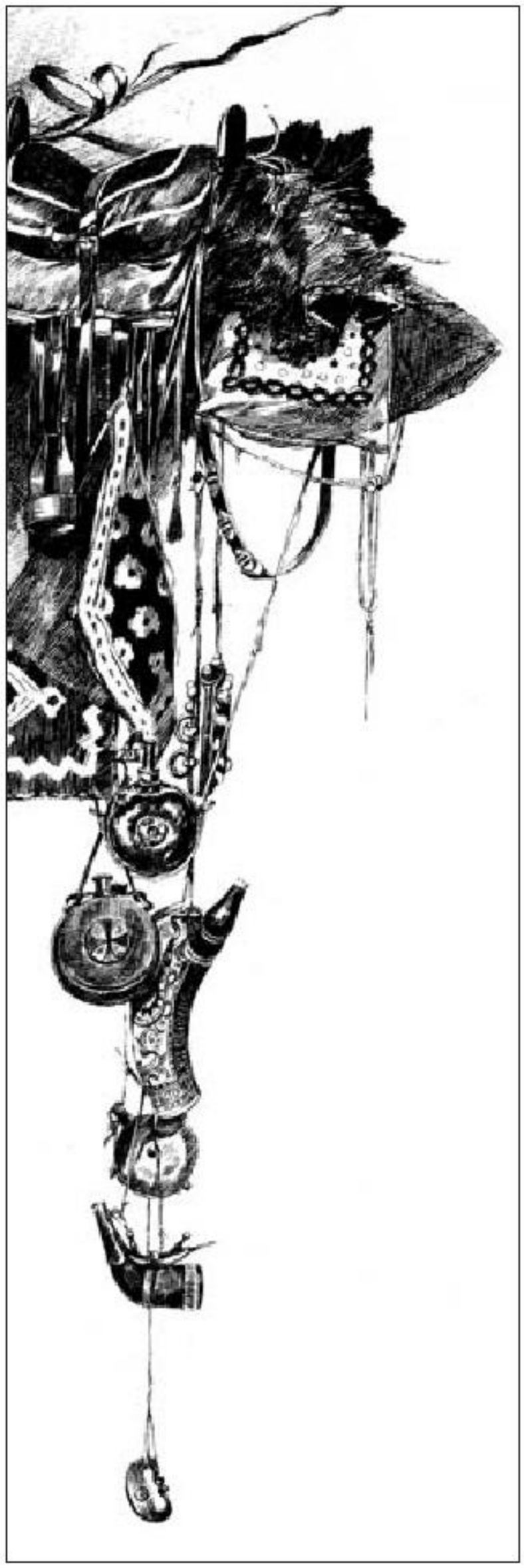

вимагав від козака одягатися абияк — зате зброя мала бути оздоблена золотом, сріблом, слоновою кісткою, коштовним камінням. Звідси й вираз «ясна зброя». Нерідко вона становила все найцінніше майно козака — і більше нічого йому не треба було.

У наших степах, де головною тактичною, а нерідко й стратегічною перевагою була швидкість і маневреність, великі й важкі рицарські мечі середньовічної Європи не прижилися. Українці досить рано запозичили від східних народів шаблю з вигнутим лезом, набагато легшу і зручнішу. До речі, шаблю козаки вважали «чесним оружжям», на відміну від вогнепальної зброї, і любовно називали «шаблею–сестрицею, ненькою рідненькою, панночкою молоденькою». Крім шаблі, кожен козак мав мушкет або рушницю, чотири пістолі, спис або ратище: «Козакові без ратища — як дівчині без намиста». Полюбляли козаки й келеп — бойовий молот для розбивання панцирів:

А козак козачий звичай знає –
Келепом по ребрах торкає.

Порох до рушниць і пістолів носили в легких рогах, ладунках і чересах. Їх завжди мистецьки оздоблювали, й козаки ними дуже пишалися. Козаки зазвичай були добрими арти-

Козацький гармаш. Рисунок Миколи Самокиша

леристами, проте з великими й важкими гарматами возитися не любили, бо за умов степового бездоріжжя вони позбавляли їх маневреності.

Сивий коник — то ж мій брат

Правда, як кінь в степній волі,
Так і козак — не без долі:
Куди схоче, туди й скаче,
За козаком ніхто й не заплаче.

У степу без коня одинокому воїну — вірна смерть. Тільки верхи можна було подолати ці безмежні простори. І мабуть не випадково саме тут, на думку більшості вчених, 5–6 тисячоліть тому людина вперше приручила дикого коня.

Скіфський воїн, як справжній степовик, не уявляв себе без коня. Навіть на той світ вирушав разом із ним. У скіфських похованнях, розкопаних археологами, кінь лежить неподалік від воїна. Причому кінська збруя прикрашена золотом — майже так само пишно, як царський одяг.

Для козака кінь був вірним побратимом:

Шабля, люлька — вся родина
Сивий коник — то ж мій брат.

Тому найбільше берегли табуни козацьких коней. І тому у нас так не любили конокрадів. За народним звичаєвим пра-

вом спійманого конокрада дозволялося вбити одразу на місці.

Літописець доніс до нас зворушливе оповідання про смерть бойового коня князя Андрія Юрійовича, Мономахового внука, прозваного Боголюбським. 1149 року в бою над річкою Стиром князь зопалу загнався далеко між ворогів на неминучу погибель: два списи влучили в коня, третій — лише дивом не зачепив князя. Смертельно поранений кінь пустився навскоки і виніс господаря з бою. Князь Андрій, «побиваючись за комонством його, звелів його похоронити». Тільки один раз зустрічається в літописі це дивне слово — «комонство». Воно утворене від давньоруського «комонь» — кінь — так, як «воєводство» — від воєводи, а «лицарство» — від лицаря. Цим літописець немов хотів звеличити заслуги бойового коня — незамінимого товариша.

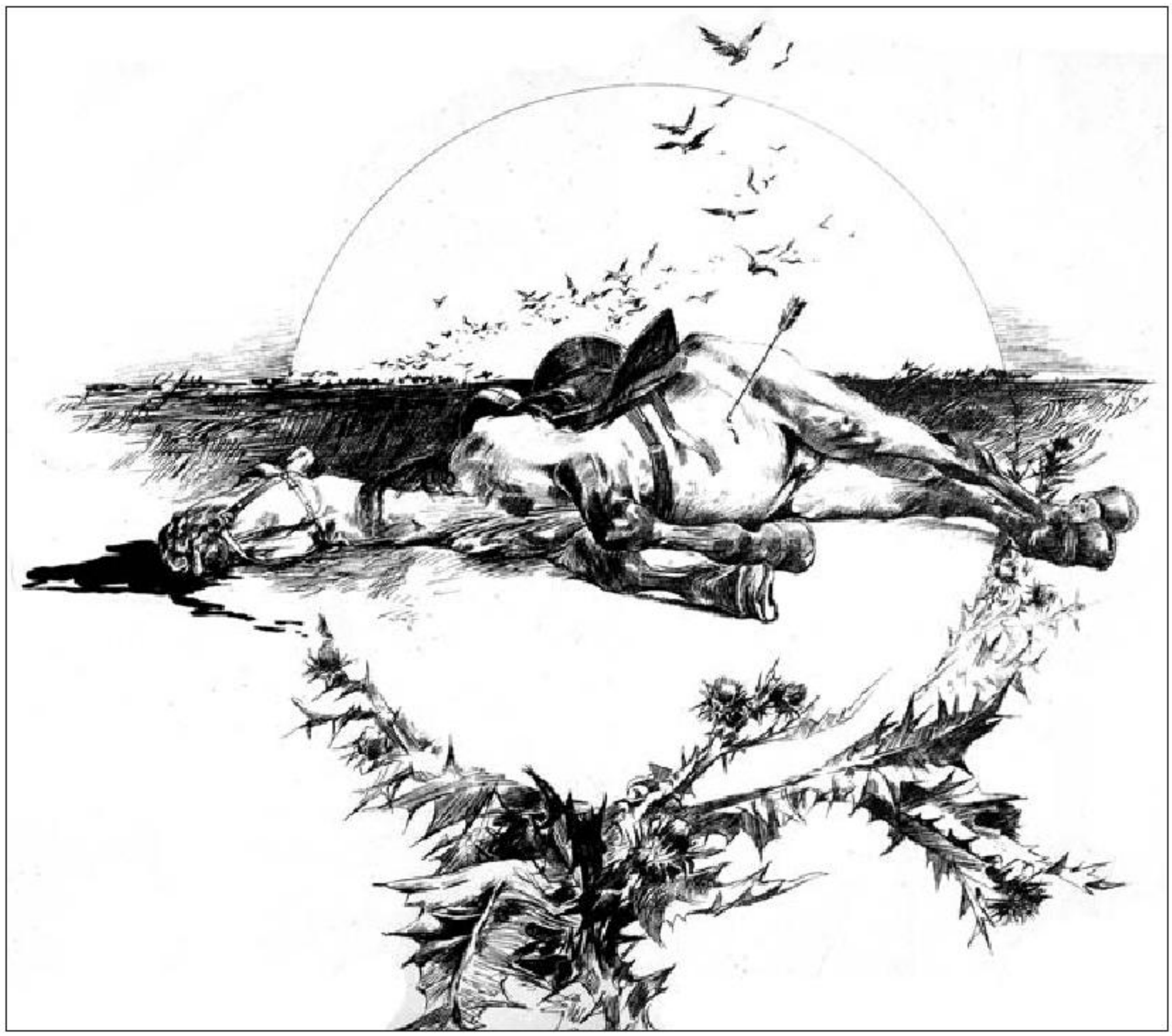

Забитий кінь. Рисунок Миколи Самокиша

Військові вожді

Сенсом життя цих людей була війна. «Війна козакові так необхідна, як птаху — крила, як рибі — вода» — свідчив історик Дмитро Яворницький. Козакам, попри їх довголіття, не личило умирати своєю смертю. Умирали в бою. Якщо потрапляли в полон — то на палі чи на шибениці. Якось поляки вішали козака. Той висловив останнє передсмертне прохання: «не піднімайте мене надто високо — щоб вам зручніше було цілувати мене в зад». Про таких товариство потім згадувало: «Добрий був козак! Умів шарпати, умів і вмерти, не скиглячи».

Небесними покровителями цього лицарського ордену були архістратиг Михаїл і Юрій Змієборець. Святий Юрій за популярністю в народі дорівнював Козаку Мамаю.

В усіх лицарських орденах Європи найважливішою була роль провідника, вождя, Великого Маґістра. І Запорозька Січ — не виняток. Тут вожді формально були виборними. Але процедура виборів була дуже своєрідною. Перемагав той кандидат, прихильники якого перекричали, а то й перемогли навкулачки всіх інших. Обранцеві личило, як дівці на виданні,

Запорозька Січ. Рисунок XIX ст.

Козацький полковник Леонтій Свічка

тричі відмовлятися від високої честі. При цьому козаки сипали йому на голову землю, обкидали багном — щоб пам'ятав, звідки вийшов. Але в ту хвилину, коли обранцеві вручали як символ влади військові клейноди — булаву й бунчук — він ставав володарем життя і смерті кожного члена ордена.

Вождь, якого називали кошовим або гетьманом, не мав права відрізнятися від товариства пишним одягом чи якоюсь розкішшю. Вирізнявся він тією невловимою сумішшю якостей, яку можна назвати удачливістю. Адже в системі степової демократії невдалий військовий похід означав кінець влади, а часто і смерть вождя–невдахи. Тому тут могли верховодити тільки харизматичні особистості.

Прообразом такого лідера був князь Святослав Завойовник — степовий вікінг, один із перших Рюриковичів. А один з останніх Рюриковичів, князь Костянтин Острозький, володар Волині, став першим європейцем, хто своїми успішними походами в степ довів: страшних і доти непереможних кримських татар можна перемагати і навіть громити дощенту. Він провів понад 60 боїв із татарами. Найславніший відбувся 1527 року під Ольшаницею на Київщині. Там полягло 26 тисяч татар і було визволено 40 тисяч християнських бранців. Це справило таке враження, що польський король влаштував князю Острозькому тріумфальний в'їзд до Кракова, як колись робили в Римі імператорам. Більше того, князя так і величали — імператором!

На суші і на морі

Великою заслугою козацтва була організація сторожової служби в степу. Вона попереджала про татарські напади. Для цього в найзагрозливіших місцях влаштовувалися спостережні пункти на скіфських курганах, які називалися маяками. Швидкому оповіщенню слугували так звані фігури — піраміди з просмолених бочок. Їх розміщали ланцюжком на відстані прямої видимості. При появі татар їх підпалювали — і все живе або втікало, або бралося до зброї.

Козаки були добрі піхотинці. А ще, що в степу особливо важливо, — винахідливі сапери. Окопавшись посеред рівного степу, вони могли успішно витримувати атаки десятикратно переважаючого ворога.

А як же ці піхотинці могли пересуватися степом? І навіть вести наступальні операції? Для цього у них була вироблена дуже своєрідна тактика. У поході за хорунжим із прапором та кошовим отаманом ішли піхота, кіннота та артилерія, поділені на окремі полки. А за ними — обоз із припасами, реманентом, зброєю, артилерією. З військом ішли всі потрібні йому люди: ковалі, слюсарі, сапери й кашовари. Великі важко навантажені вози козаки використовували несподіваним чином.

Козаки в поході.
Рисунок Миколи Самокиша

При появі ворога вози ставили один до одного по колу або в каре, сковували між собою ланцюгами. Нерідко перед ними робили вал з ровом. З–поза цього польового укріплення, що називалося табором, козаки вели нищівний рушничний і гарматний вогонь. Німці цей спосіб укріплень називали «ваґенбурґ». А понад те, козаки ще й примудрилися зробити цей табір рухомим! Вози ставилися з одного і з другого боків війська, а також ззаду і спереду, в них запрягали волів чи коней, і вся ця армада рушала в потрібному напрямку. Степ, рівний як стіл, надавав для цього всі можливості. Козаки називали це: наступати (або відступати) «оборонною рукою». На марші піхота перебувала всередині табору, а кіннота — ззовні. Ця мобільна оборона складалася іноді з п'яти рядів возів! І при цьому на марші витримувався чіткий порядок.

1628 року запорожці, захищаючись таким табором, пройшли через увесь Крим — від Перекопа до Бахчисарая, а потім назад. Татари не змогли нічого вдіяти козакам. Щоправда, в сутичці вони втратили одну гармату. Шкода було лишати її бусурманам. Тож наступного дня табором повернулися назад, забрали гармату і рушили додому.

Проклін, проклін степів чорнявим долам.
Ланів полон трима в одвічній зморі.
Вже не дихне нам в душу синє море —
Бог покарав, прокляв нас суходолом.

(Євген Маланюк)

Українці віддавна прагнули на південь, до теплих морів. І мабуть не випадково Чорне море колись називали Руським. Святослав Завойовник прагнув перенести сюди столицю. Його внук Мстислав закріпився над морем у Тмутаракані. А нащадки раз–по–раз намагалися відвоювати Чорноморську спадщину Київської Русі.

Один із парадоксів українського степу полягав у тому, що наші степовики виявилися чудовими мореплавцями. Наважитись перетнути Чорне море на невеликому човні, так званій чайці, могли тільки люди відчайдушно сміливі, впевнені в своїх силах і знаннях. До речі, завдяки в'язанкам очерету вздовж

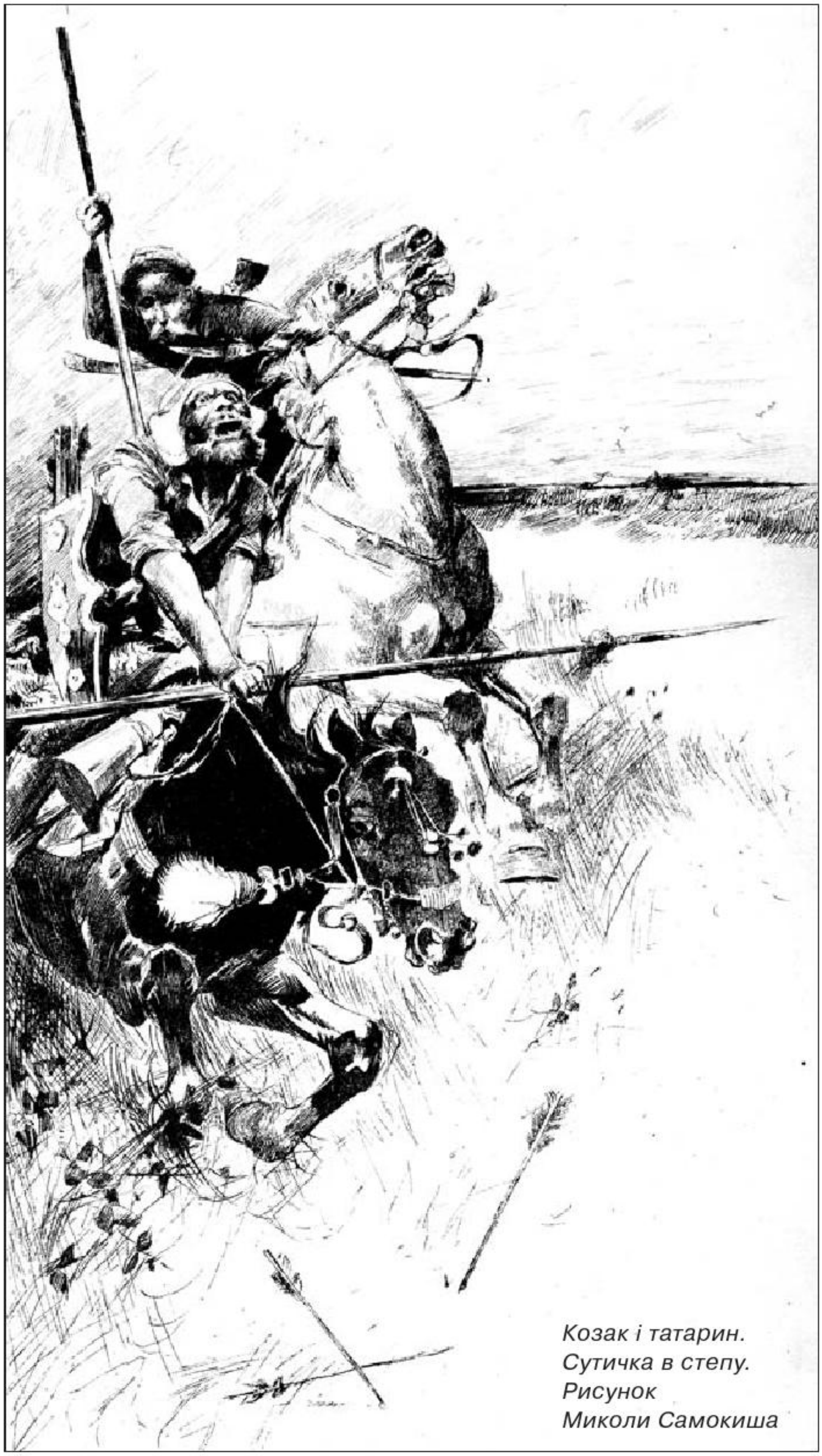

Козак і татарин.
Сутичка в степу.
Рисунок
Миколи Самокиша

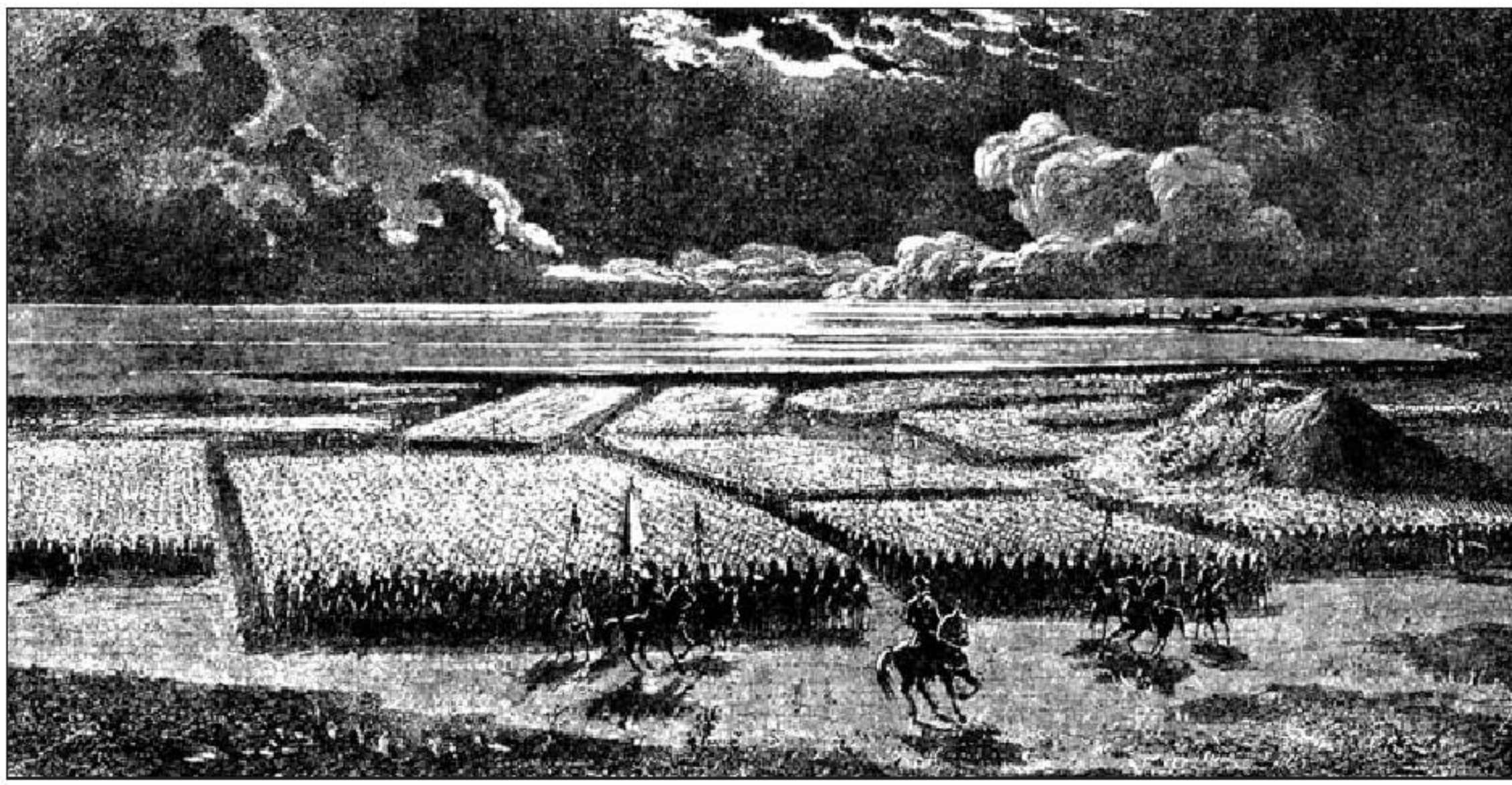

Козацьке військо в поході.
Рисунок Опанаса Сластіона

Козацький табір. Гравюра XIX ст.

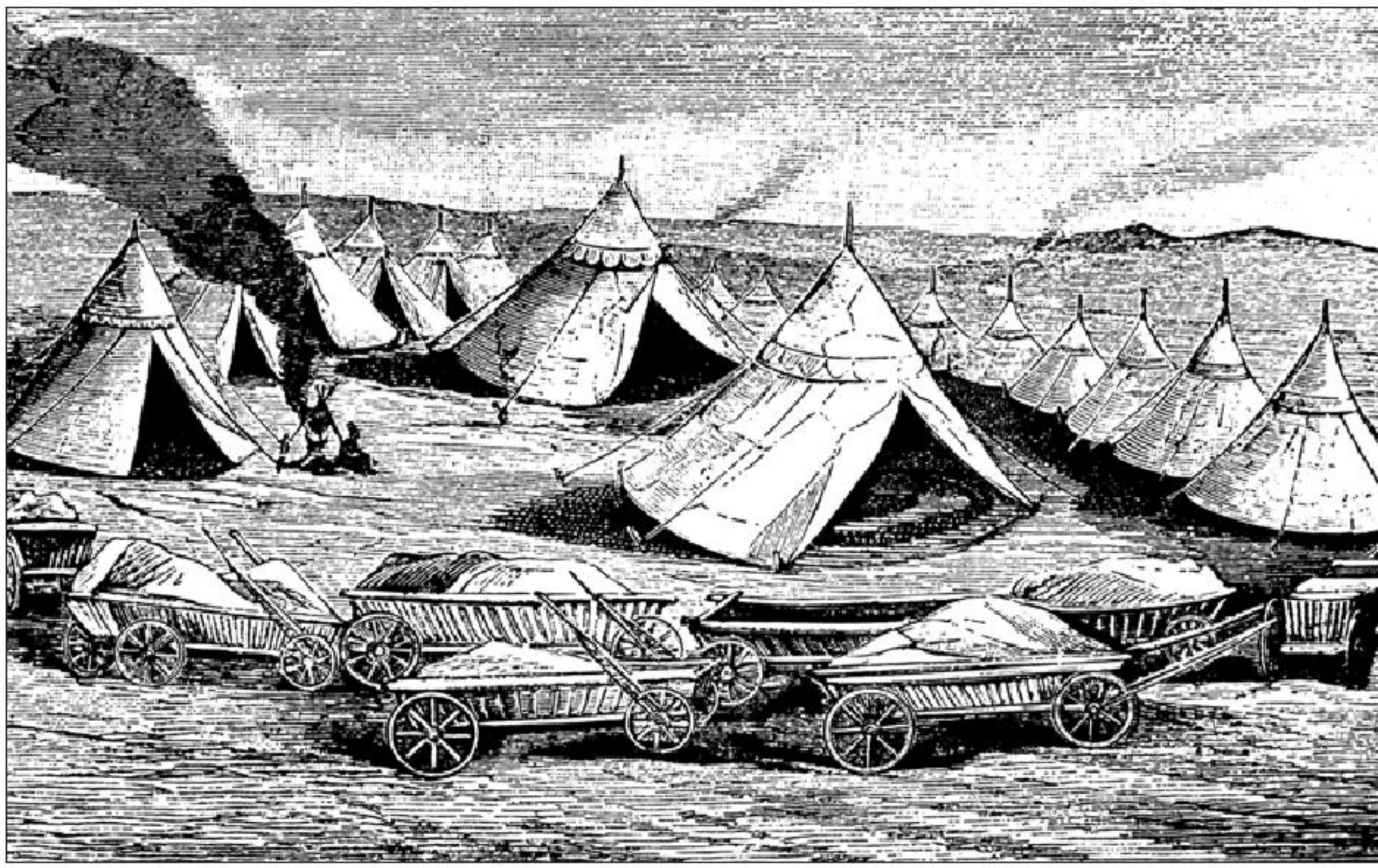

Фрагмент козацького табору на привалі. Рисунок Миколи Самокиша

бортів, ці на вигляд ненадійні човни майже неможливо було потопити.

Висипали запорожці –
Лиман човни вкрили.
«Грай же, море!» —
заспівали.
Запінились хвилі.
Кругом хвилі, як ті гори:
Ні землі, ні неба.
Серце мліє, а козакам
Того тілько й треба.
Пливуть собі та співають;
Рибалка літає...
А попереду отаман
Веде, куди знає.
(Тарас Шевченко)

Озброєні потужною артилерією турецькі галери на Чорному морі не мали порятунку від козацького флоту. Помітити його у відкритому морі було важко. А козаки бачили турецькі кораблі здалеку. Наближалися до них на відстань одної милі, намагаючись триматися щодо турків проти сонця, і чекали ночі. В темряві починали щосили веслувати, блискавично брали турків на абордаж і перемагали.

Герб Війська Запорозького

Козацький військово-морський прапор XVIII ст.

Кресленик козацького човна-чайки,
зроблений у середині XVII ст. французьким військовим інженером
Г.-Л. Де Бопланом

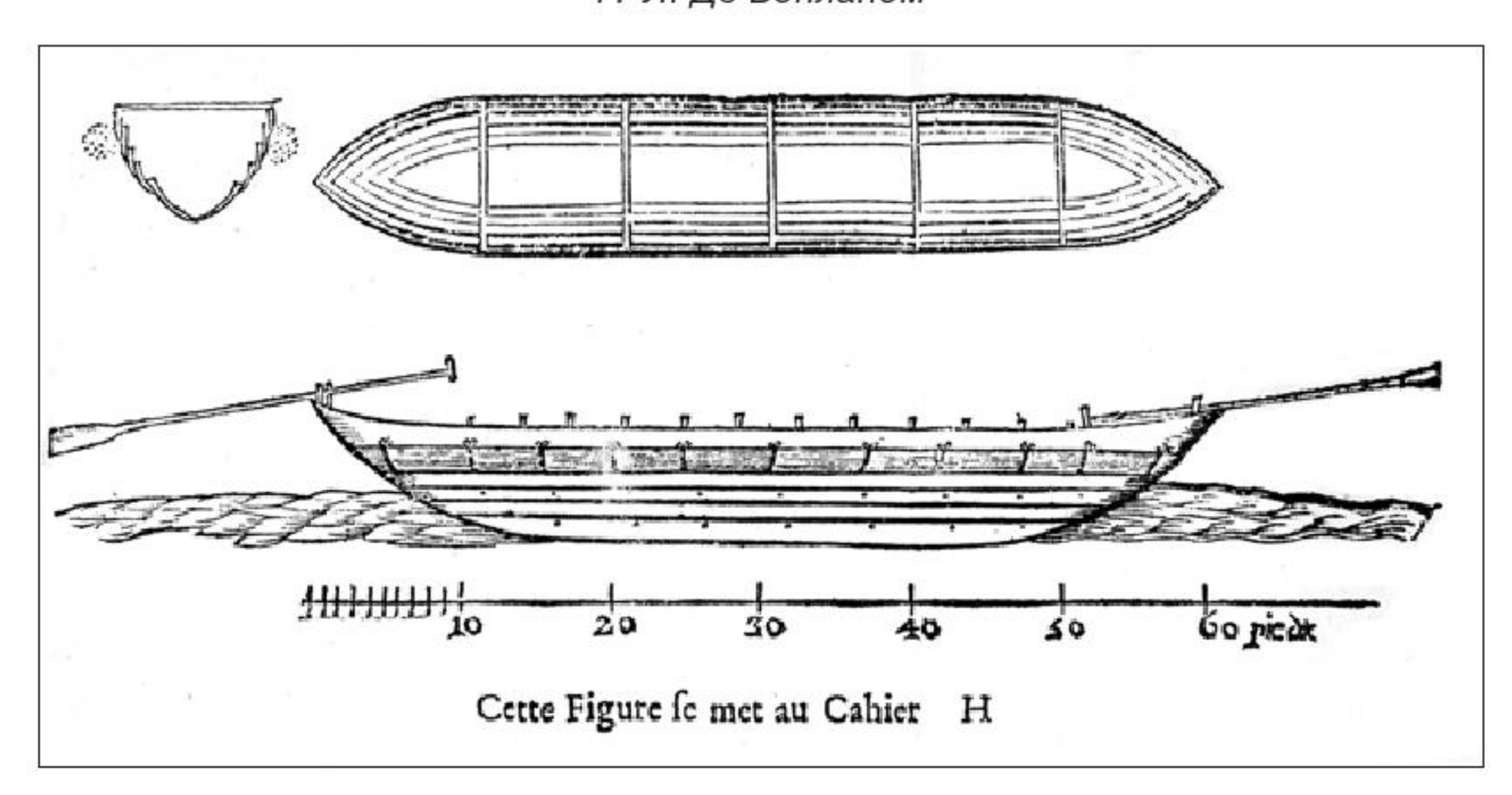

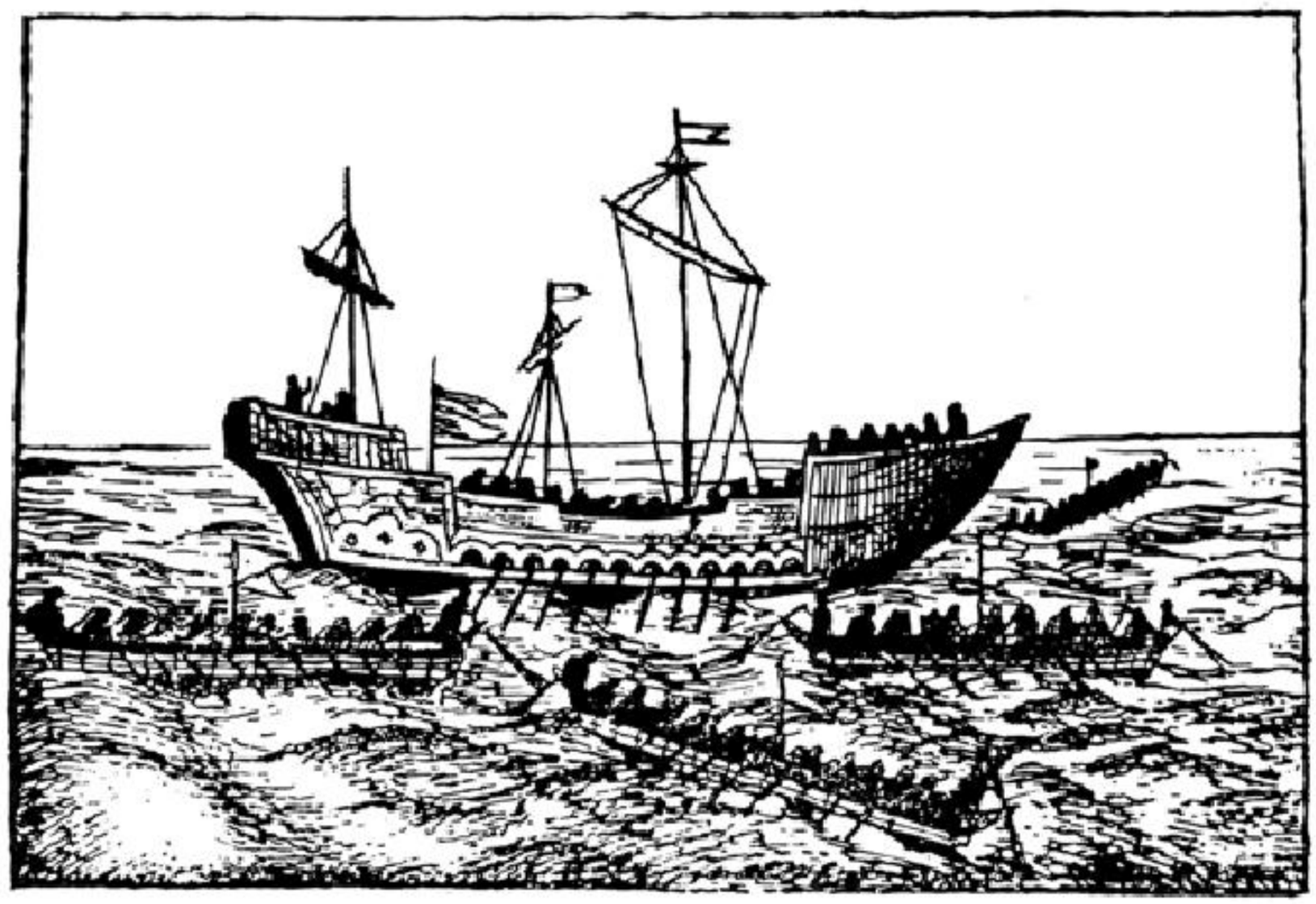

Козацькі чайки атакують турецьку галеру на Чорному морі. Гравюра XVII ст.

Козаки штурмують Каффу. Гравюра 1622 р.

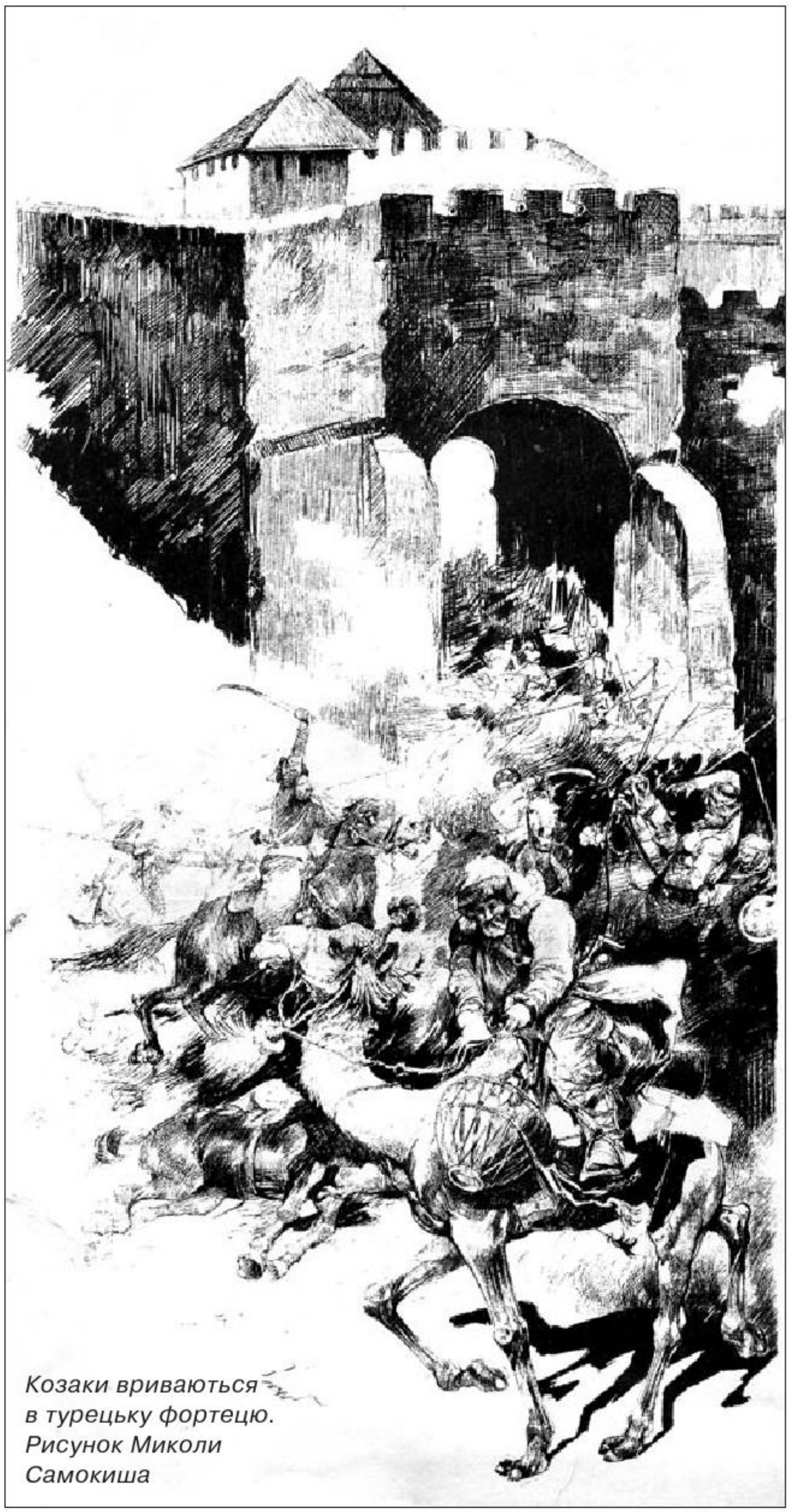

Козаки вриваються в турецьку фортецю. Рисунок Миколи Самокиша

Розуміючи козацьку небезпеку, турки завжди пильнували біля Очакова при виході з Дніпра в Чорне море. Тому козаки виходили на лицарський промисел у море темними, безмісячними ночами. Коли ж турки помічали вихід козацької флотилії, то тривога одразу ж поширювалась аж до Стамбула й Малої Азії. Проте швидкість козацьких човнів була настільки великою, що вони обганяли всіх гінців й несподівано нападали на приморські міста.

Під проводом гетьмана Петра Конашевича–Сагайдачного козаки 1605 року в морських походах здобули турецькі фортеці Білгород (Аккерман), Варну й Кілію. 1616 року — знищили дотла Кафу. В ці ж роки козаки п'ять разів нападали на турецьку столицю. Султан турецький казав: «Коли на мене йдуть війною різні народи — я сплю спокійно. Коли ж ідуть козаки — то одним вухом мушу прислухатися».

Український щит Європи

Протягом XVII століття Туреччина наганяла жах на весь християнський світ. Натоді вже пішли в небуття амбіційні плани хрестоносців про визволення від мусульман Гробу Господнього. 1453 року під ударами турків упав Константинополь. Розпочався зворотний рух. Турецькі султани під зеленим прапором пророка Мухаммеда посунули на Європу. На передньому краї цієї боротьби виявились українські землі. Тому Поділля, що лежало на самій межі Дикого поля, уфортифіковували особливо активно. Тут у XV–XVI століттях збудовано безліч мурованих замків. А в розбудові фортифікацій Кам'янця–Подільського була зацікавлена вся Європа. Одна з башт кам'янецького замку називається Папською, бо її збудували а потім ремонтували коштом римських первосвященників.

Укріплення Кам'янця і справді неприступні. Людина тут тільки доповнила те, що було закладено природою. За легендою, побачивши Кам'янець–Подільський, турецький султан був вражений: «Хто збудував це укріплене місто?» — спитав падишах. — «Сам Бог» — відповіли йому. — «То нехай же Бог і здобуває його!» — сказав султан і відступив від Кам'янця.

Битва з турками. Гравюра XIX ст.

Кам'янець-Подільський замок.
Рисунок автора

Хотинський замок.
Рисунок автора

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Гравюра 1622 р.

А 1621 року турецький султан Осман II на чолі 400–тисячної армії, в якій було все, навіть бойові слони, вдерся на Поділля щоб звоювати Польщу. На Дністрі під стінами Хотинського замку зійшлися дві армії — турецька і вп'ятеро менша польська. Зваживши на благання короля, полякам на допомогу прийшов із 40–тисячним військом козацький гетьман Петро Сагайдачний. Йому доручили найнебезпечнішу ділянку оборони проти турків. Султан Осман збирався легко подолати супротивників. Казав, що наступного дня в козацькому таборі буде снідати, а в польському — обідати.

Але не так сталося, як гадалося. Бо козаки витримали шалені атаки турків. Більше того — увірвалися в турецький табір і ледве не добралися до самого султана, котрий три милі утікав від них. Через шість тижнів безперервних боїв

Гетьман Петро Дорошенко. Портрет роботи Віталія Кравченка

Осман II визнав поразку і запросив миру. Безславно повернувшись до Стамбула, він загинув від рук збунтованих яничарів.

Однак військова могутність Османської імперії не була зломлена. Це показала наступна війна за Поділля, що розпочалася 1672 року. Але тепер козаки були на боці Туреччини.

Султан Магомет IV з 200–тисячним військом мав при собі 50 тисяч татар хана Селім-Ґірея і 12 тисяч козаків гетьмана Петра Дорошенка. Винищувані Польщею і Москвою, козаки аж тепер здійснили давній задум Богдана Хмельницького і вступили в спілку з турками. Спершу турки навіть здавалися толерантнітими від братів–слов'ян — московитів і поляків.

Отже, козаки Дорошенка розгромили поляків, а турки облягли Кам'янець–Подільський. Через три тижні місто здалося. Султан разом із Дорошенком урочисто в'їхали до столиці Поділля по Замковому мосту. Польщі довелося підписати ганебний для себе Бучацький мир. За ним Поділля

Ян Собеський.
Гравюра XIX ст.

Тріумфальний в'їзд
Яна Собеського
до Відня 1683 р.

назавжди було віддано султану. Решту України оголошено самостійною державою під протекторатом Туреччини.

Турки одразу ж себе показали. Після падіння Кам'янця вони обдерли церкви й костели, а іконами вимостили вулиці, по яких їхав султан. Можна тільки здогадуватися, що мав відчувати гетьман Дорошенко, топчучи святі ікони разом із бусурманами.

Україна не простила йому потоптання святинь. Не досягнувши своїх політичних цілей, утративши владу, він змушений був виїхати з України й доживати віку на Півночі, в далекій Московії.

Рятівником Європи від турків став Ян Собеський. Народився він в Україні, у старовинному Олеському замку, що стоїть на межі Галичини й Волині. Пов'язаний походженням і родинними зв'язками із старою руською шляхтою, він першим зрозумів: об'єднання козаків із турками означає смерть для Польщі.

Ставши польським королем, Ян Собеський залучив до європейської коаліції проти турків Запорозьке козацтво, Ватікан, Австрію та інші держави. З допомогою козаків польський король розгромив турків під Віднем 1683 року. Він звільнив австрійську столицю від облоги й назавжди відігнав османів із Центральної Європи.

А козаки ще сто років обороняли й загосподарювали наші степи, відвойовували чорноморське узбережжя, засновували там фортеці. Колишнє Дике поле ставало житницею Європи...

І ти колись боролась, мов Ізраїль,
Україно моя! Сам Бог поставив
Супроти тебе силу невблаганну
Сліпої долі. Оточив тебе
Народами, що мов леви в пустині,
Рикали, прагнучи твоєї крові.
Послав на тебе тьму таку, що в ній
Брати братів не пізнавали рідних...
Чи довго ще, о Господи, чи довго
Ми будемо блукати і шукати

Козак-бандурист.
Малюнок Опанаса Сластіона

Рідного краю на своїй землі?
Який ми гріх вчинили проти Духа,
Що він зламав свій заповіт великий,
Той, взятий з бою, волі заповіт?

Так доверши ж до краю тую зраду,
Розбий, розсій нас геть по цілім світі.
Тоді либонь журба по ріднім краю
Навчить нас — де і як його шукать.
Тоді покаже батько свому сину
На срібне марево у далині
І скаже: «Он земля твого народу!
Борись і добувайся Батьківщини,
Бо прийдеться загинуть у вигнанні
Чужою-чуженицею в неславі».

І може дасться заповіт НОВИЙ
І Дух НОВІ напише нам скрижалі.
(Леся Українка)

КРИМ — TERRA INCOGNITA

Крим, Кіммерія... У древніх семітських мовах корінь КМР відповідає поняттю несподіваного мороку і дає образ загрози й невідомості.

Материк був для Криму хисткою стихією великого степового океану, звідки накочувалися хвилі народів й осідали в кримській заводі. Море було стихією стабільності, відкіля йшли рівномірні припливи й відливи великих середземноморських цивілізацій.

Ця подвійність визначила історію степового півострова: вона глуха, провінційна, безіменна, величезна, як безкрайня Азія. І в той же час — вона дуже яскрава. Вона постійно потрапляє у фокус європейської історії. Тому що Крим — це крайній форпост, виставлений середземноморською Європою на Схід.

Майбутнє Криму набагато міцніше пов'язане з його минулим, ніж це може здатися на перший погляд. Тут майбутнє прямо зумовлено минулим. А що ж лишилося нині від цього величного минулого? — Тільки руїни й краєвиди...

Підземелля Криму

Войди под стрельчатый намёт
И пусть душа твоя поймёт
Безвыходность слепых усилий
Титанов, скованных в гробу...

Так писав про кримські печери Максиміліан Волошин. Вогонь і вода, вулкани, море й дощі мільйони років різьбили кримську землю. Вони створили вигадливий рельєф на поверхні й незліченні підземні порожнечі, які називаються карстом.

У цій ночі кіммерійській, як і в денному світі, є свої ріки, озера, водоспади. Деякі з них поєднані з морем. Тут вода руйнує... і створює фантастичні кам'яні скульптури.

Харон.
Гравюра Олени Кульчицької

Спустись в базальтовые гроты,
Вглядись в провалы и пустоты,
Похожие на вход в Аид...
Прислушайся, как шелестит
В них голос моря, безысходней,
Чем плач теней... И над кормой
Склонись, тревожный и немой
Перед богами преисподней!
(Максиміліан Волошин)

Кримські печери

Ця земля — найбільш порита у світі. Гірський Крим посідає перше місце в Євразії за кількістю виявлених карстових порожнин. Тут на площі в одну тисячу квадратних кілометрів відомо понад 800 печер та інших підземних порожнеч, довжиною в десятки кілометрів і глибиною до 500 метрів. У цьому — ніби природна схильність Криму до таємниць, до прихованого.

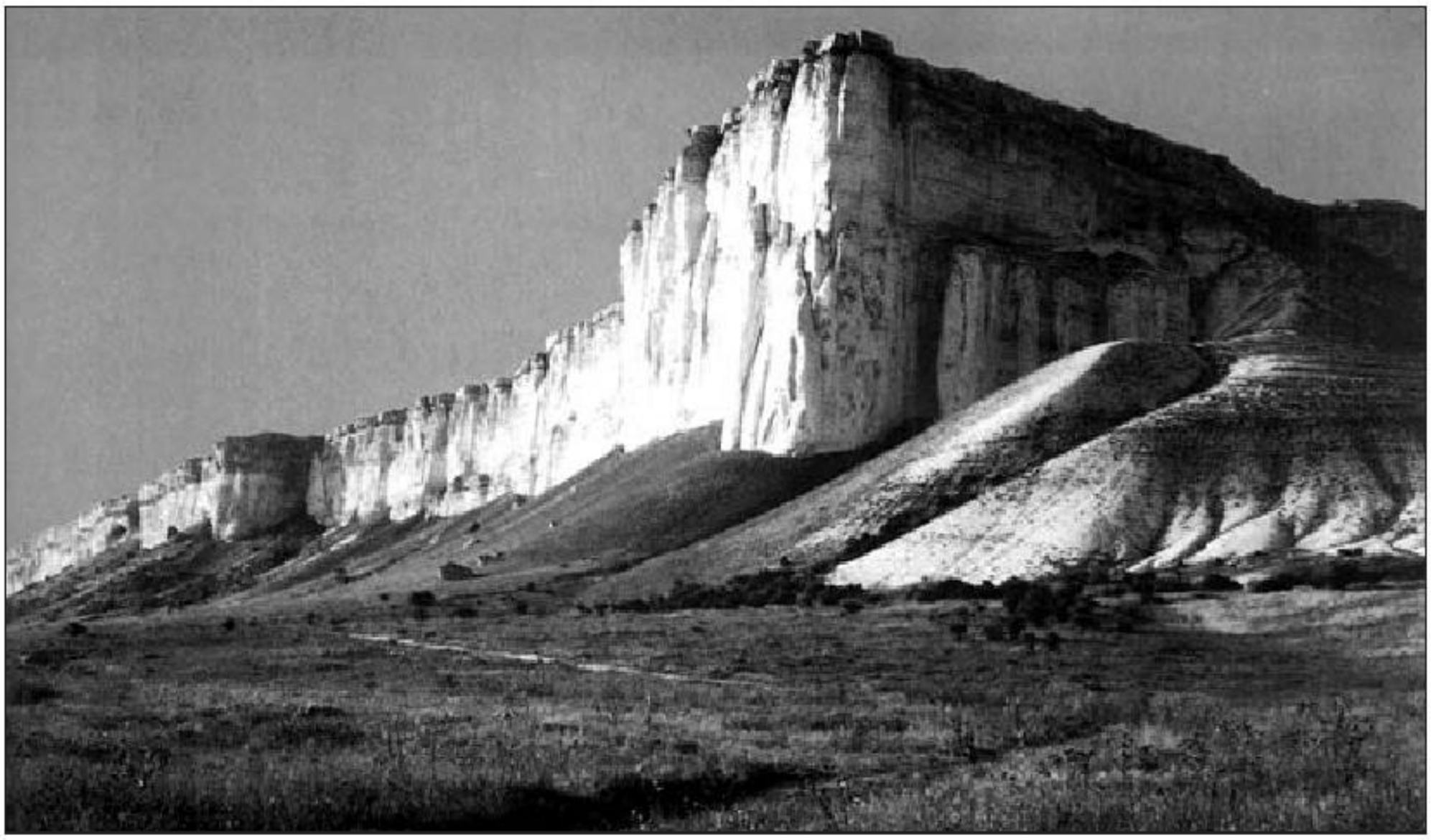

Біла скеля

Печери Криму були першими притулками стародавньої людини. Причому сліди діяльності первісних людей зустрічаються у найнесподіваніших місцях: приміром, на гірському масиві Карабі у вертикальній шахті на глибині 20 метрів виявлені древні солярні знаки, які мали магічний сенс.

Гірський масив Біла скеля має прямовисні боки, пориті печерами і гротами. Цікаво, що один із них місцеві татари назвали Киїкин–Кобаси, що означає «Печера дикуна». На подив археологів, у ньому дійсно була стоянка неандертальця — людини кам'яної доби. Така ж стоянка виявлена поблизу Бахчисарая у Шайтан–Коба, тобто в Чортовій печері.

Усі мешканці кримських печер провадили схожий спосіб життя: полювали на гігантських оленів, шерстистих носорогів, мамонтів і бізонів. Вдягалися в звірині шкіри. Виготовляли кремінні знаряддя.

Але от що цікаво: у південно–східному Криму переважає двобічна техніка оброблення крем'яних виробів, а в південно–західному Криму — однобічна техніка. Цим визначаються два великі, відмінні між собою культурні реґіони на півострові. Отож, культурне різноманіття Криму виявляється вже на самому ранньому етапі розвитку людства.

Печерні міста

У середньовіччі Крим зазнавав численних навал. Місцевим мешканцям доводилося захищатися або ховатися. Важко знайти кращий притулок, ніж печера в неприступній скелі. Так з'явилися знамениті кримські печерні міста Мангуп, Ескі–Кермен, Качи–Кальйон, Киз–Кермен і багато інших.

Найбільшим є Мангуп поблизу Бахчисарая, заснований в VI столітті. Він був столицею князівства Феодоро. За словами візантійського хроніста Прокопія Кесарійського «тут із стародавніх часів живуть ґоти, які не пішли в Італію за Теодоріхом». Мангуп був також центром християнської єпархії Ґотії. Германське плем'я ґотів у II столітті по Різдву Христовім рушило з Балтійського узбережжя на південний схід. Частина їх осіла в Криму, решта пішла на південний захід Європи. Поступово ґотів витиснули з кримських рівнин у гори інші народи. От чому

Краєвид гірського Криму з давніми городищами

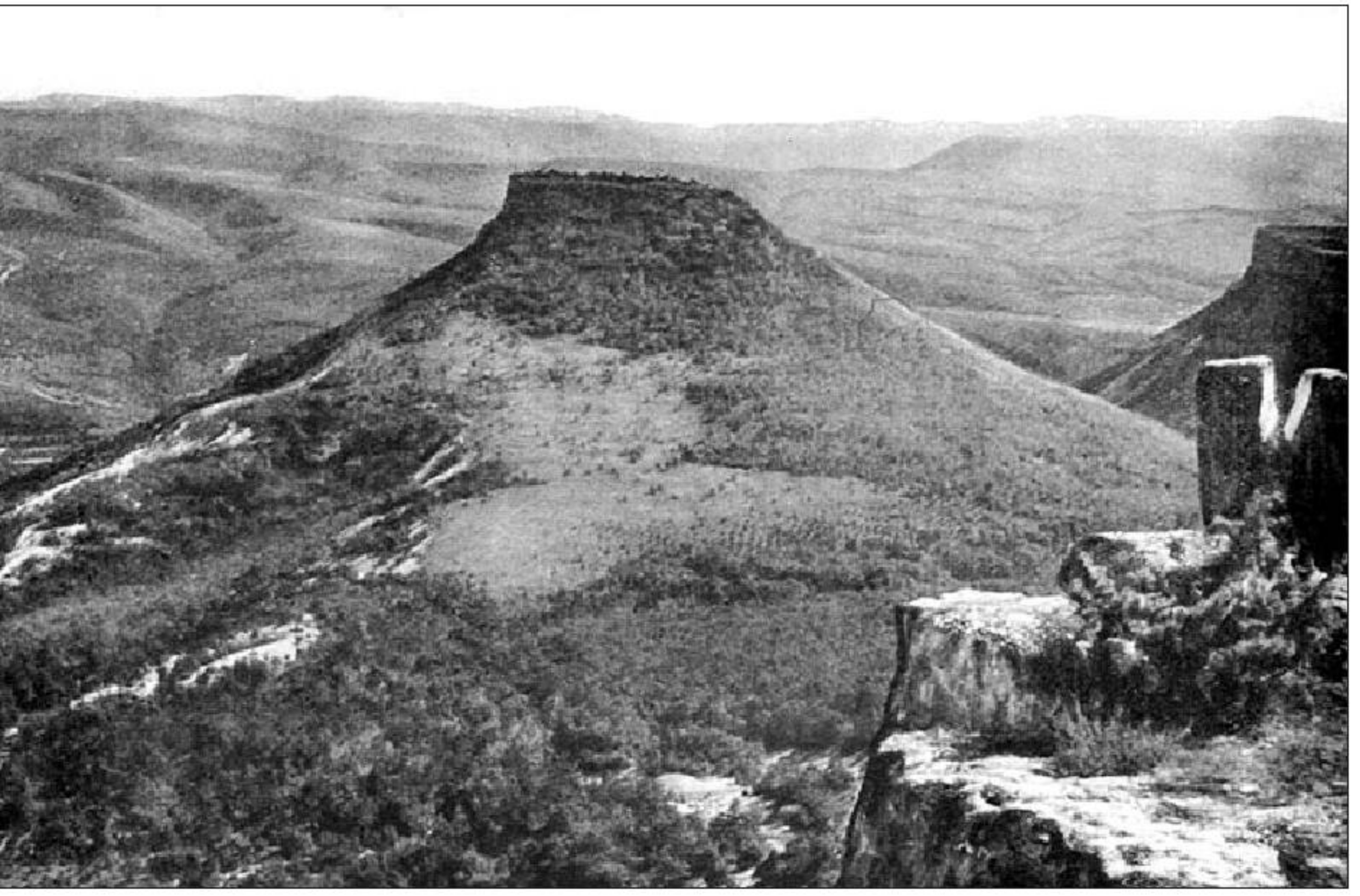

Мангуп

вони були змушені жити в печерних містах–фортецях. На Мангупі в скелях вирубані й оборонні системи, зокрема добре збережені донині каземати, і господарські приміщення.

Мангуп володів усім південно–західним Кримом до 1475 року, коли його завоювали турки. З XVI століття він цілковито занепав.

А от скіфо–сарматське печерне місто Ескі–Кермен проіснувало ще менше — з V по XIII століття. Скіфи панували в Північному Причорномор'ї 900 років. Їхня столиця містилася в Криму. І все ж у V столітті їх відтіснили в гори. Тут у скелях вирубали не тільки оборонні башти й облоговий колодязь, а й так званий Храм трьох вершників. Але найбільша дивовижа тут — це 350 печер у схилі гори. У них не тільки мешкали, а й утримували худобу — збереглися вирубані в камені годівниці. Тут же були ремісничі майстерні, давильні винограду, резервуари для виноградного соку і вина.

З печерними містами пов'язано безліч легенд, зокрема, про скарби древніх народів, заховані в підземеллях Мангупа. Але всі кримські легенди чомусь закінчуються однаково — загибеллю шукачів цих скарбів.

Земля Криму

Півострів Тавриди виявляє прагнення землі до опанування морськими просторами. Це — ключ до Чорного моря. Могутня жадібна долоня Тавриди з розчепіреними пальцями не раз в історії утримувала віжки правління усім Причорномор'ям. Тому сюди спрямовувалися політичні інтереси Афін і Риму, Візантії й Османської імперії, ґотів і гунів, скіфів і татар, Києва і Москви.

Припливи й відливи народів і цивілізацій залишили в кримській землі сліди, зримі не тільки для археолога. Так, муляр, улаштовуючи фундамент для будинку, знаходить інші, давні фундаменти й черепки грецьких амфор. Копаючи колодязь, натрапляєш на древній могильник. Перекопуючи виноградник, селянин знаходить римські монети.

На цій землі завжди було вавілонське стовпотворіння народів і культур. У XIII столітті посол французького короля Вільгельм де Рубрук нарахував на узбережжі від Судака до Херсонеса 40 міст. І в кожному з них розмовляли своєю мовою.

Понад те, у кожнім місті звучало кілька мов — за кількістю національних громад. Окремими кварталами розселялися вірмени, італійці, українці, яких тоді називали руссю, татари, караїми і багато інших.

Саме в Криму, у Феодосії, в 1330 році був складений знаменитий «Кодекс Куманікус» — італійсько–татарський словник, де вперше у світі зафіксоване слово «козак». Між іншим, воно наведене не в тюркському, а в українському звуковому оформленні.

Гавань Листригонів

Отже, у гавань ввійшли ми славетну, що вкриті тернами
Кручі стрімчасті обабіч її оточили;
Скелі, навислі одна проти одної, там височіють
В гирлі самому, що входом вузеньким веде до затоки.
Там і тримали усі ми свої кораблі крутобокі.
В гавань простору завівши, один біля одного близько
Їх прив'язали. Хвиля ніколи не б'є ні велика
Там, ні мала, — гладінь осяйна там виблискує завжди.

(переклад Бориса Тена)

Це з десятої пісні Гомерової «Одіссеї». Три тисячі років тому сліпий бард напрочуд точно описав Балаклавську гавань поблизу сучасного Севастополя. Тут на супутників Одіссея напали місцеві жителі таври, яких Гомер прямо назвав листригонами, тобто розбійниками й піратами.

Для греків тут був край світу, глушина, населена дикунами. Тут панувала, за словами Гомера, «ніч кіммерійська», тобто — цілковита темрява.

Грецький міф про Іфігенію в Тавриді оповідає про вдачу диких таврів. Вони убивали всіх мореплавців, чужоземців і бранців, не знаючи, що з ними чинити, тому що рабства у них ще не було.

З античних часів Балаклавська бухта має недобру славу. Ця бухта не стільки рятувала мореплавців, захищаючи від морських бур, скільки була мишоловкою. Тут таври нападали на кораблі, грабуючи й убиваючи. Тут же в 45 році нашої ери вони розгромили непереможний римський флот.

Ситуація повторилася через 18 століть, під час Кримської війни й облоги Севастополя. 2 листопада 1854 року на рейді Балаклави небаченої сили ураган знищив 11 кораблів британського військово–морського флоту і серед них — знаменитий пароплав «Чорний принц».

Неспроста в ранньому середньовіччі греки назвали це місце Симболон Лімне — Гавань Пророцтв.

Вино Херсонеса

Херсонес славен не тільки античними руїнами храмів, базилік і театру. Це насамперед унікальна пам'ятка стародавнього землеробства, що має світове значення. Усе господарство Херсонеса ґрунтувалося на виноградній лозі. Її завезли сюди перші грецькі переселенці.

Кожен городянин, крім невеликої садиби в місті, мав за його межами земельний наділ із заміським будинком — щось середнє між хутором і сучасною дачею. Площа такої дачі була стандартною і дорівнювала 29 гектарам. Більшу частину землі займали виноградники. Це й була знаменита Хора Хер-

Херсонес

Руїни базиліки в Херсонесі. Малюнок Юрія Химича

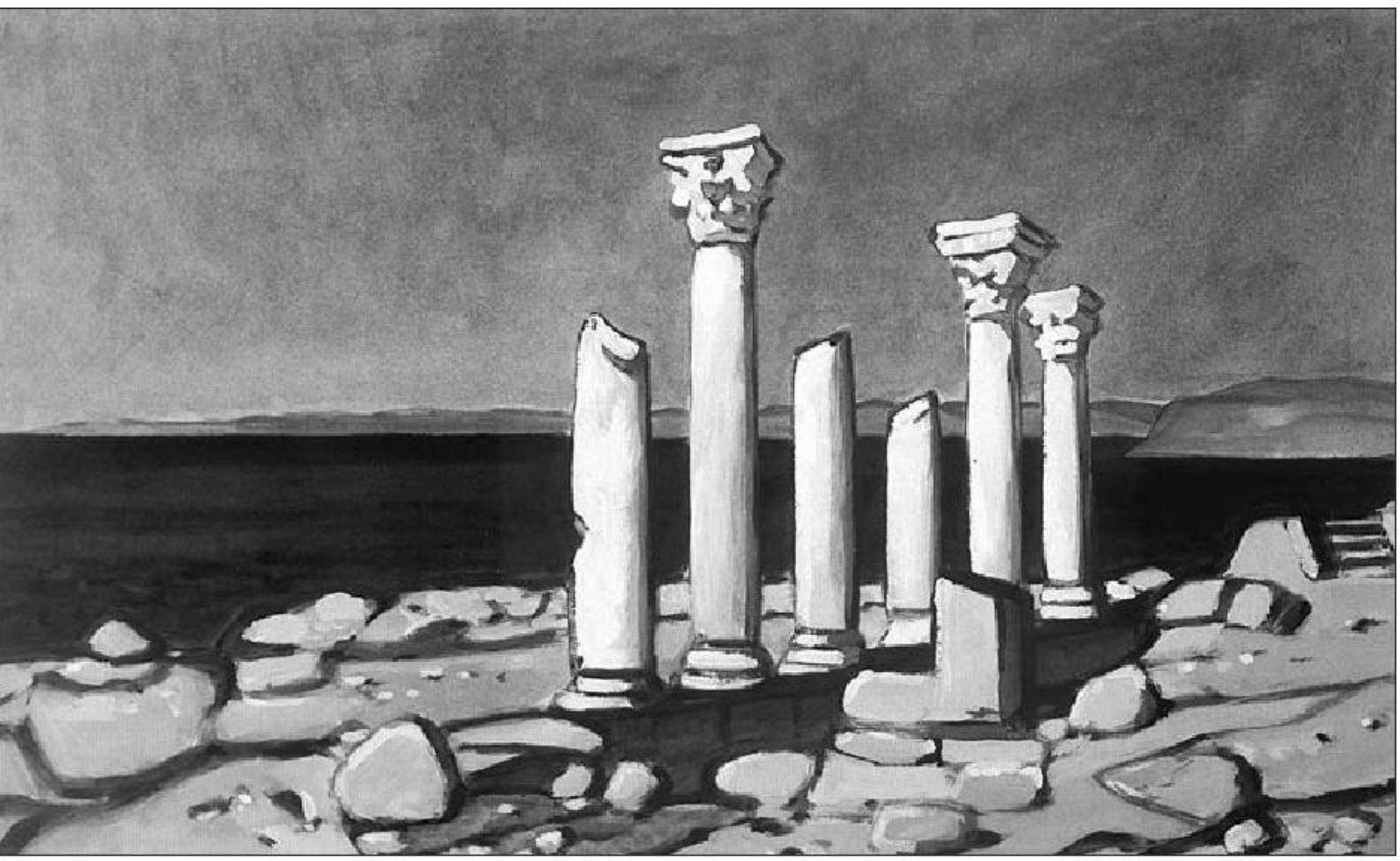

Античний храм у Херсонесі. Реконструкція І.Пічікяна

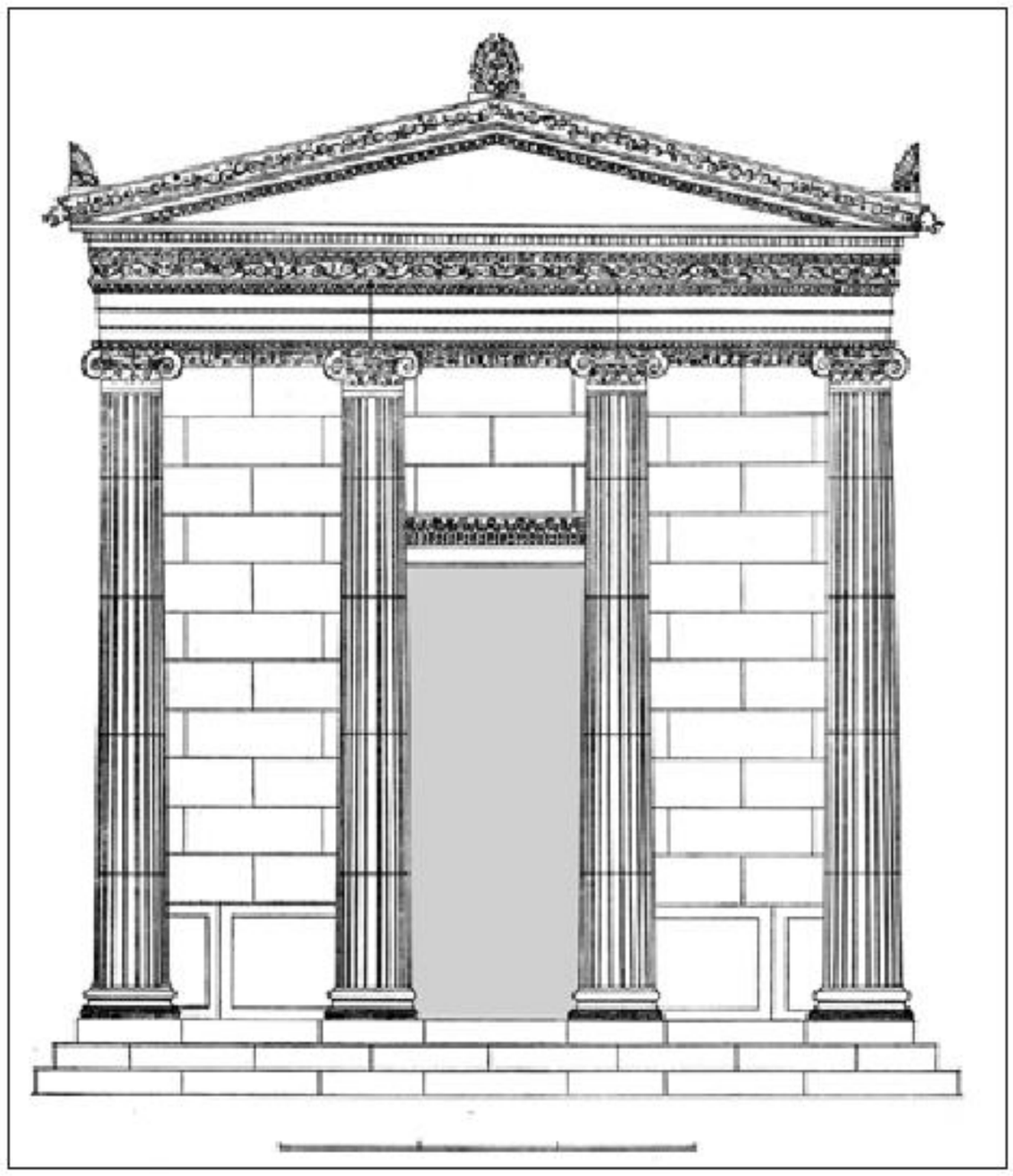

сонеса — сільськогосподарська округа, яка забезпечувала функціональну й господарську самодостатність цього античного поліса.

Навіть зараз, через дві тисячі років після античної доби, степ у цих місцях здається смугастим. З–під вигорілої трави проступають незліченні рівнобіжні кам'яні смуги. Їх понад 1,4 тисячі на одній ділянці. Археологи визначили, що це не що інше, як виноградний плантаж. Плантажні стіни споруджувалися під час підготовки кам'янистої землі під виноградник: поле скопували, камені збирали і з них викладали стіни висотою до півметра на відстані півтора метра одна від одної. Крім опори для виноградної лози, вони служили ще й конденсаторами вологи: адже всі херсонеські виноградники були неполивними.

Усе це вимагало неймовірно тяжкої праці: так, якщо плантажні стіни тільки одного наділу витягнути в одну лінію, вийшла б кам'яна смуга довжиною 80 кілометрів. А таких наділів в окрузі Херсонеса було 480! Археологи підрахували, що при влаштуванні плантажа тільки на одному наділі треба було вручну вийняти з землі й вимурувати до 40 тисяч кубометрів каменю!

Заради чого ж херсонесці так тяжко працювали? — Заради вина! Але не заради кількох бочок: тут його було море. На одній ділянці росло, у середньому, 110 тисяч кущів винограду. З цього винограду вироблялося щорічно до 90 тисяч літрів вина. Зрозуміло, що господар разом із домочадцями, навіть разом із працівниками й слугами не могли випити так багато. Вино йшло на експорт.

Високоспеціалізоване товарне виробництво дозволяло щорічно експортувати до 20 мільйонів літрів вина. Його перевозили і зберігали в стандартних амфорах місткістю 18 літрів Три з половиною тисячі амфор вина, отриманого з врожаю одного року, дозволяли кожному землевласникові спорядити свій корабель з вином для заморської торгівлі.

До речі, вже тоді уся ця продукція строго сертифікувалася. Для цього на амфорах ставили спеціальні клейма. Саме з їхньою допомогою учені визначили шляхи херсонеського вина. Його експортували по усьому Причорномор'ю, в Афіни й інші міста Греції й Архіпелагу, і навіть у Єгипет, в Олександрію. Так що для Херсонеса у вині була не тільки істина, але й основа економічного процвітання.

Демократія і тиранія

Який спосіб правління кращий — демократія чи тиранія? Людство здавна задає собі це питання. І по–різному намагається на нього відповісти. В античну добу на кримській землі був поставлений унікальний соціальний експеримент. Тут протягом багатьох століть змагалися дві системи: держави з демократичним устроєм, такі як Херсонес, конкурували з тираніями. Яскравим прикладом останньої було Боспорське царство зі столицею в Пантікапеї, сучасній Керчі.

«Клянуся Зевсом, Геєю, Геліосом, Дівою, богами й богинями олімпійськими, що я буду разом з усіма, коли йтиметься про свободу поліса і громадян, і не зраджу ні Херсонеса, ні Керкинітіди, ні Калос–Лime-

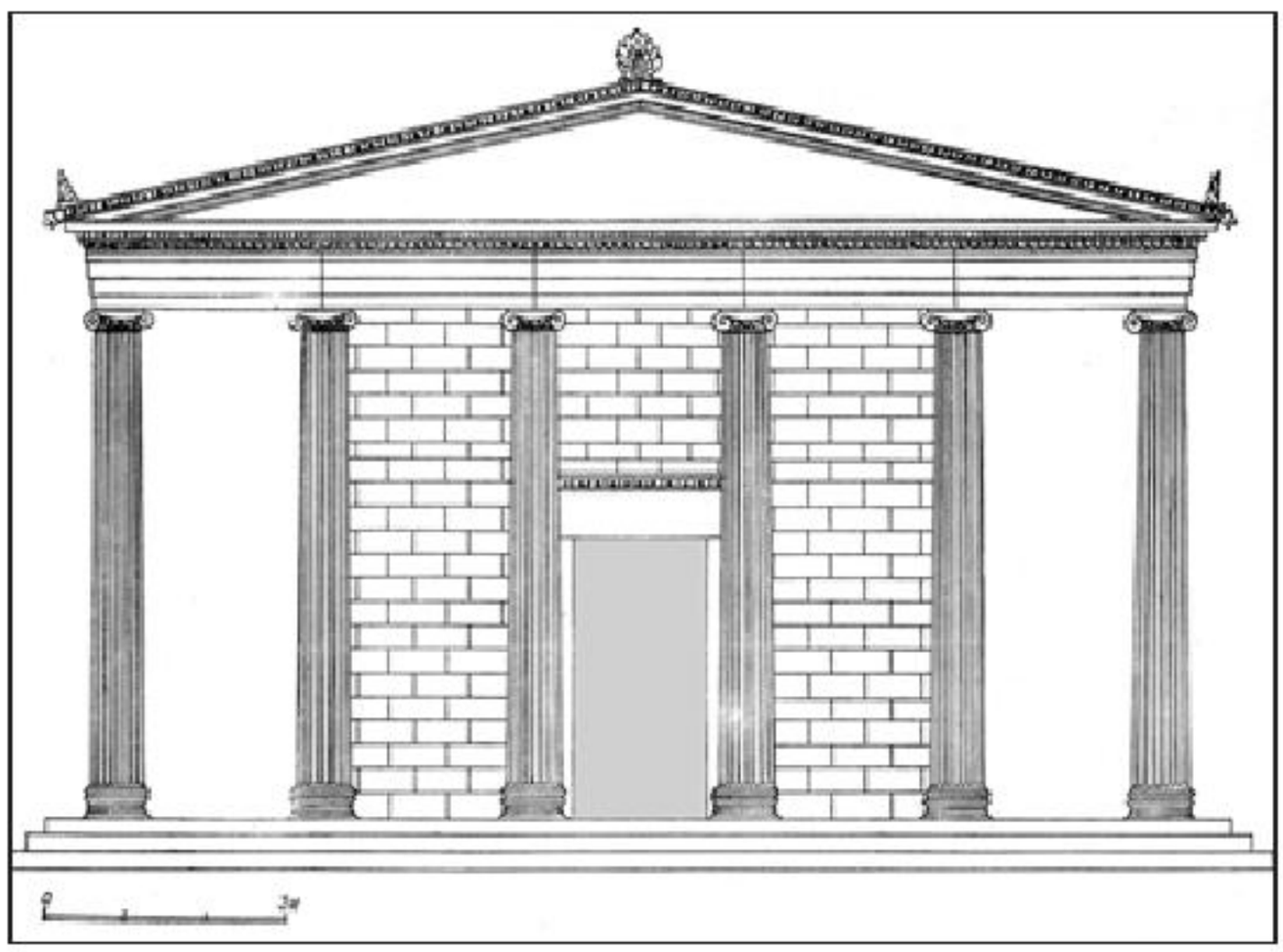

Античний храм Аполлона в Пантікапеї. Реконструкція І.Пічікяна

на — нічого нікому, ні варварові, ні еллінові, але буду оберігати все це для херсонеського народу. Я не буду зазіхати на демократичний лад і нікому не дозволю цього. Я буду служити народу. Я не буду давати або приймати дарунки на шкоду полісу і громадянам. Я не буду організовувати змови...» Ці слова громадянської присяги херсонесців викарбувані на мармурі 2300 років тому.

А городянам було що захищати. Їхній добробут прямо залежав від їхньої волі. Економічна свобода, яка панувала в Херсонесі, справді вражає. Приміром, сучасний банкір з'їхав би з глузду від «монетаризму по-херсонеськи», тобто від принципів організації грошової системи Херсонеса. Тут кожен більш–менш заможний городянин, маючи потребу в дзвінкій монеті, міг з'явитися на державний монетний двір і попросити: «Накарбуйте мені стільки–то монет!» Він сплачував вартість металу і карбування, а також невеликий міський податок, і отримував потрібну йому кількість грошей. При цьому на монетах, крім установленої атрибутики, карбувалися ще й ініціали замовника.

Акрополь Пантікапея античної доби.
Реконструкція В.Толстікова

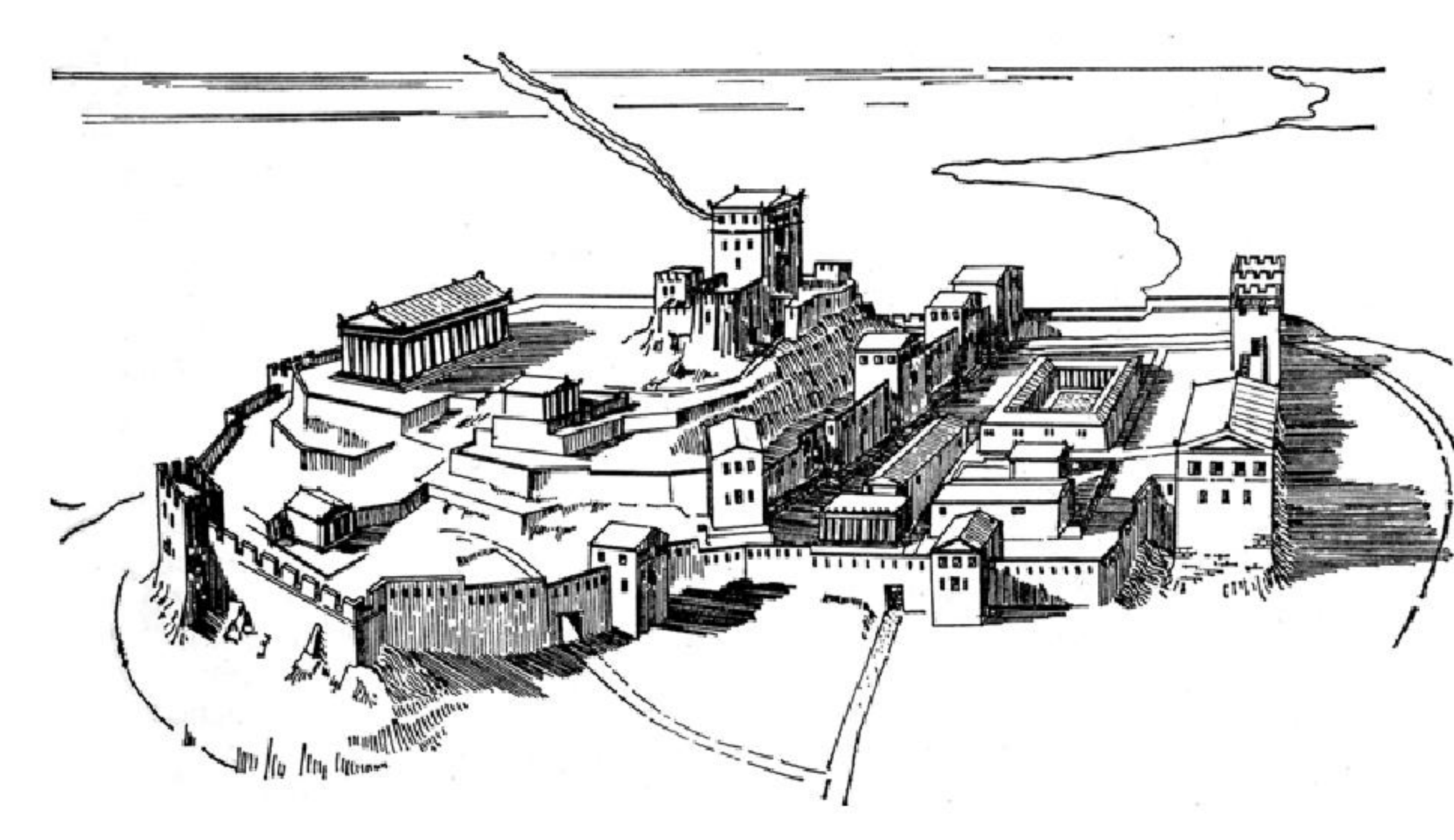

Руїни Пританея (або царського палацу) в Пантікапеї (сучасній Керчі)

Мабуть, це вже не демократія, а якийсь немислимий комунізм. Не вистачає тільки молочних рік із кисільними берегами... Чи була в Херсонесі інфляція? — Цілком можливо. Проте демократичний Херсонес процвітав багато століть, підкоряючи собі інші кримські міста.

А на іншому кінці півострова ще більше процвітало Боспорське царство під скіпетром царів династії Спартокідів. Вони торгували хлібом, контролювали транзитні потоки товарів і нечувано збагачувалися.

І тут ми виходимо на парадоксальну закономірність історії. Вона, уперта й непідвладна ідеологічним догмам, незаперечно свідчить: тиранія благодійніша для мистецтва, ніж демократія!

Демократичні поліси Криму — Херсонес, Керкинітіда, Калос–Лімен — володіли значно меншими багатствами, ніж Боспорське царство. Відповідно, їхні досягнення в царині образотворчих мистецтв досить скромні.

Правителі ж Боспору, навпаки, могли не тільки купувати високомистецькі твори в Афінах, але й запрошувати до себе найкращих грецьких майстрів. Ті працювали на замовлення як боспорської знаті, так і скіфських царів.

Нині увесь світ захоплюється так званим «Золотом скіфів». Але мало хто знає, що насправді — це твори грець-

Амфора з Чортомлика

ких золотих справ майстрів, котрі працювали в Пантікапеї. Знаменита золота пектораль, амфора з Чортомлика, золоті підвіски з Куль–Оби — перелік шедеврів світового рівня можна продовжувати і продовжувати. Подяка за їх присутність у світовій культурі належить боспорським царям, котрі не стали демократами...

Заморська Вірменія

Серед гірських лісів Криму загубився середньовічний монастир. Коли бачиш його вперше, не віриш своїм очам: враження таке, наче ти у містичний спосіб перенісся з Криму на Кавказ, у Вірменію. Архітектура цього монастиря незвичайна, бо він — вірменський і присвячений Святому Хрестові, по–вірменському — Сурб-Хач.

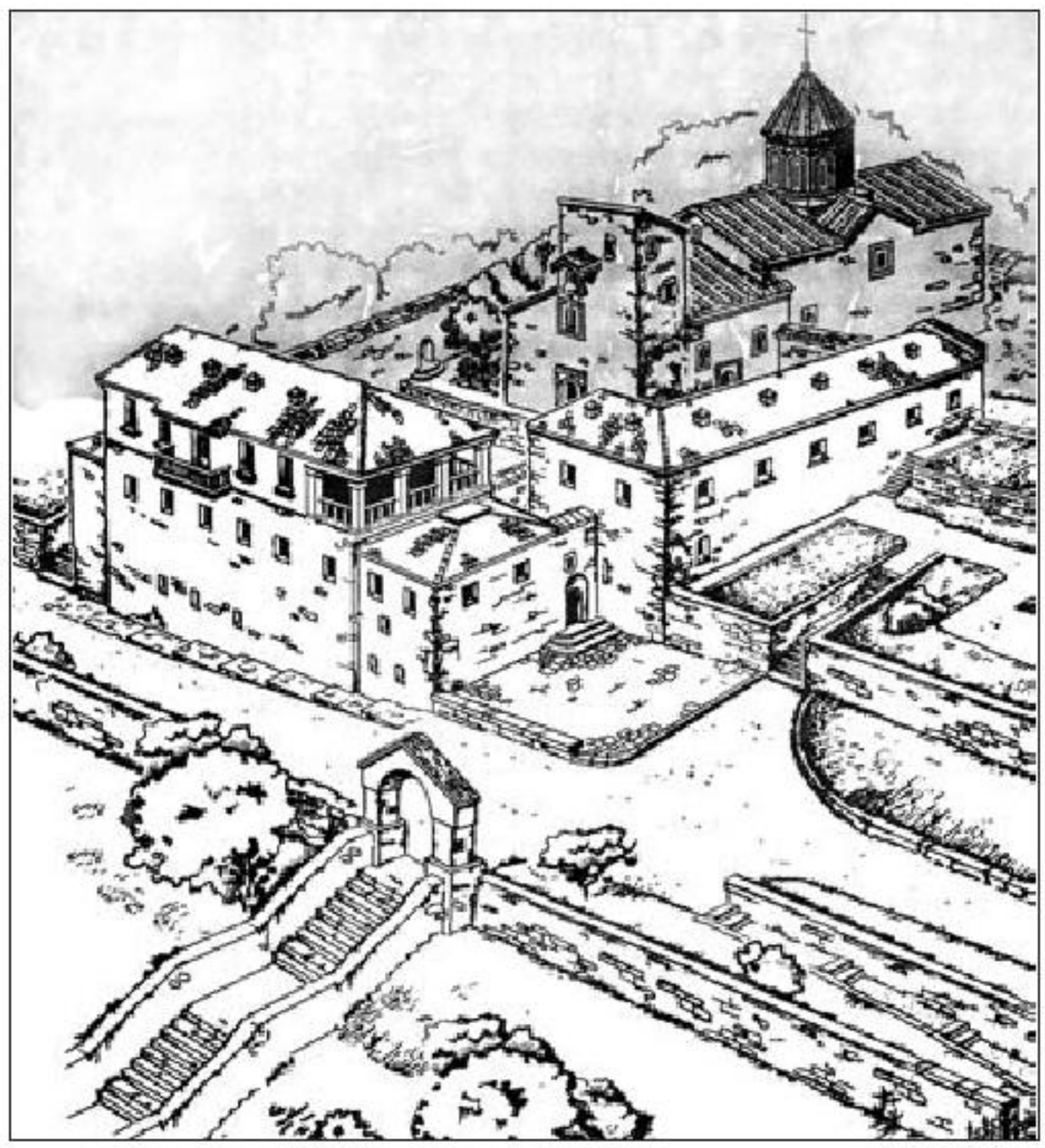

Монастир Сурб-Хач. Реконструкція М.Петросяна та Ю.Вороніна

Церква монастиря Сурб-Хач

Вірмени з'явилися в Криму з незапам'ятних часів. Люди кмітливі, заповзятливі, вони завжди були багатими й впливовими, і не тільки в Криму. Відома історія кримського вірмена Вардана, котрий у 711 році з допомогою хозарів захопив престол Візантійської імперії і царював під іменем імператора Філіпа.

У XIV столітті турки розгромили вірменське царство в Кілікії, у Малій Азії. Після цього в Крим пішов нестримний потік вірменів. Оселялися вони у великих містах — Судаку, Старому Криму, Феодосії, становлячи там понад половини населення. Їх виявилося настільки багато, що Крим стали називати «Заморською Вірменією» і навіть «Великою Вірменією». Нагадуванням про це збереглися численні вірменські храми в різних куточках Криму. Найбільш вражаючим серед них є, звичайно ж, Сурб–Хач. Тільки тут, у монастирі–фортеці, ми можемо побачити всі прикмети й особливості національної вірменської архітектури, й зокрема — чудові різьблені пам'ятні хрести — хачкари.

Каперси

У Криму зустрічається рослина з ніжною квіткою, яка є злісним руйнівником стародавніх архітектурних пам'яток. Це каперси колючі — унікальна рослина, що пускає розгалужені корені на глибину до 15 метрів і живе 50 років на безводних каменях і скелях, де не виживають інші рослини.

Боротися з каперсами марно. Їм не страшні ні 70–градусна спека, ані сучасні гербіциди. Адже вони убивають тільки наземну частину, а корені — у глибині. Вони й дають згодом молоді пагони.

Ці корені зміцнюють схили і яри, утримуючи від зсувів. І вони ж пронизують муровану будівлю до фундаменту і, розростаючись, руйнують її. Така от діалектика життя і смерті.

Єврейська фортеця

Покинуте, мертве місто на високому скелястому плато неподалік Бахчисарая... Кримські татари називають його Єврейською фортецею — Чуфут–Кале. Це дуже дивно, адже євреї тут ніколи не жили. Понад те, це місто з XIV по XVI століття було столицею Кримського ханства, про що свідчить, між іншим, ханська гробниця Дюрбе Джанике–ханум.

Нісенітниця з назвою виникла не на порожньом місці: після перенесення столиці ханства в Бахчисарай тут залишилися жити караїми. Це загадковий народ. Нині в усьому світі налічується не більше кількох тисяч караїмів. Їх вважають нащадками хозарів, котрі володіли колись усім півднем України, Росії, Кримом і навіть Києвом. Народ тюркомовний, кровно й лінгвістично споріднений із татарами. Була тільки одна особливість: здавна караїми сповідують юдаїзм. От звідки походить дивне найменування міста!

До речі, віросповідно караїми не були правовірними юдеями: вони визнавали Тору — перші п'ять книг Старого Завіту, але заперечували Талмуд.

У XVI–XVII століттях у Чуфут–Кале було понад 400 кам'яних будинків і 5 тисяч мешканців. При будівництві вони

Панорама Чуфут-Кале

Фортечна брама Чуфут-Кале

активно використовували підземний простір. Збереглися вирубані в скелі господарські приміщення, галереї, колодязі та інше. Звідси — друге, засадничо хибне визначення Чуфут–Кале як «печерного міста».

Насправді караїми проживали у наземних мурованих із каменю будинках з галереями, балконами й терасами, мали храми, які називалися кенасами. Місто мало могутні укріплення. Це й не дивно, бо караїми завжди були купцями і фінансистами, тобто багатими людьми. Між іншим, монетний двір, де чеканили монету Кримські хани, завжди містився в Чуфут–Кале і заправляли ним незмінно караїми.

Після приєднання Криму до Росії караїми поступово залишають це місто напризволяще. До 60–х років XIX століття тут уже не залишилось ні душі.

Донині тут добре зберігся двір останнього мешканця Чуфут–Кале. Ним був уродженець міста Луцька на Волині Авраам Самуїлович Фіркович — учений караїм. Він об'їздив увесь Крим, Кавказ, Єгипет, Туреччину й Палестину, зібрав понад 15 тисяч стародавніх рукописів на івриті. Ця колекція після його смерті в 1874 році опинилася в Санкт–Петербурзі й нині складає основу збірки юдаїстики Російської національної бібліотеки.

Усе–таки недаремно татари назвали це місце Юдейською фортецею!

Кому належать міста

Кому належать міста? — Звичайно ж, їхнім мешканцям — скаже наш сучасник. Та це твердження стосовно середньовічного Криму виявиться помилковим. Кримські міста належали турецьким султанам, кримським ханам, іншим, заморським містам і навіть... банкам. Так, приміром, Кафа — велике і багате місто — разом із округою належало колись одному італійському банкові.

З XIII століття Судак, Чембало і теперішня Феодосія, що називалася тоді Кафою, були заморськими колоніями італійського міста–держави Ґенуї. Ґенуезці понабудували тут фортець, утримували військові гарнізони. Їхні консули

Кафа.
Середньовічна гравюра

тут правили і контролювали всю міжнародну торгівлю. Власне, заради цього й жили італійці тут, удалині від рідних пенатів.

Одного разу місто Ґенуя взяло банківський кредит і не змогло (чи не схотіло) його повернути. Справа звичайна — таке часто трапляється і з нашими сучасними містами. Однак

Судак.
Малюнок Юрія Химича

Феодосія. Офорт Юрія Логвина

кредитор виявився незвичайний: банк Святого Георгія був солідним міжнародним банком. Він зажадав компенсації. Тож 22 травня 1453 року у Кафі Рада сенаторів Ґенуї передала Кафу, інші міста, усі маєтки, замки і всю округу як «безповоротний дарунок» банкові Святого Георгія.

Але, за іронією історії, грошові мішки не встигли скористатися цим коштовним придбанням. Рівно через тиждень після укладення цієї угоди під ударами турків упав Константинополь. Чорне море стало турецьким. Зв'язок Кафи з метрополією і з рештою Європи перервався.

Подальше було лише справою часу. І коли 22 роки потому тут висадився турецький десант, він майже не зустрів опору. Так банк Святого Георгія придбав і майже одразу втратив чудове місто, прозване на Сході за свою пишноту «Кучук Істанбул», тобто малим Стамбулом.

Ханський палац у Бахчисараї

План палацу в Бахчисараї

Легенда про Бахчисарай

Крим, як жодна інша країна, насичений легендами й переказами. Стара мудрість твердить, що дійсну історію можна знайти тільки в легендах. Легенда — це жива традиція. У трьох випадках із чотирьох вона правдивіша, ніж те, що звичайно вважають історією.

Дуже давно в лісах на березі річки Чурук-Су полював син Кримського хана Менглі-Ґірея. Тут він побачив двох змій, що зчепилися в смертельній сутичці. Та, яка виявилася переможеною, розпаласталася біля води. Раптом з лісової хащі з'явилася третя змія і люто накинулася на переможницю. Сплетені в смертельний клубок змії зникли в хащах...

Вигляд нерухомої змії навіяв ханському нащадкові смутні думки: змія ця уособлює рід Ґіреїв, що раз-по–раз зазнає поразок у бо-

Кримський хан.
Гравюра XVII ст.

ротьбі із Золотою Ордою за незалежність Криму; навряд чи буде змога коли–небудь знов піднятися...

Як раптом поранена змія заворушилася, пірнула в річку і виповзла на берег зціленою. Це стало доброю ознакою для роду Ґіреїв: вони зможуть знову ожити, як та змія.

Син поспішив розповісти про бачене старому ханові. І справді, згодом ця притча стала збуватися. Нова імперія, що виникла на Сході — Турецька — наприкінці XV століття розгромила Золоту Орду і взяла під свій протекторат Кримське ханство.

На місці зміїної сутички хан Менглі–Ґірей повелів збудувати свій палац. Так виник Бахчисарай — у перекладі з татарської — палац у саду. На палацовій брамі він наказав вирізьбити двох змій, що б'ються. Про третю змію мудрий хан волів не згадувати.

Метафора трьох змій, що б'ються, супроводжувала початок і кінець Кримського ханства. За дивною примхою історії в XVIII столітті третьою, найщасливішою змією, виявилася Російська імперія: козацька Запорозька Січ і Кримське ханство вимотали один одного в багатовіковій боротьбі і майже одночасно були знищені російською імператрицею Катериною II.

Залишився тільки Ханський палац у Бахчисараї — порожня оболонка без душі. Нагадування про колишню могутність. І мудрість...

Каких последов в этой почве нет
Для археолога и нумизмата —
От римских блях и эллинских монет
До пуговицы русского солдата!
Здесь, в этих складках моря и земли,
Людских культур не просыхала плесень —
Простор столетий был для жизни тесен,
Покамест мы — Россия — не пришли.
За полтораста лет — с Екатерины —
Мы вытоптали мусульманский рай,
Свели леса, размыкали руины,
Расхитили и разорили край.

Такий присуд російській політиці в Криму виніс Максиміліан Волошин ще на початку XX століття. Але навіть його буйна поетична уява не могла провидіти, що зробить з Кримом протягом XX століття інша Росія — большевицька, запровадивши й довівши до логічного завершення політику цілковитого винищення кримських татар, греків, кримчаків, караїмів — усіх тих народів і культур, які, власне, і зробили Крим — Кримом.

Кримське небо

Змеиные, непрожитые сны
Волнуют нас тоской глухой тревоги
Словами Змия: «Станете как Боги!»
Сердца людей извечно прожжены.
(Максиміліан Волошин)

Останній прихисток Римського папи

Підземний Крим зберігає перекази про святих подвижників. Інкерманський печерний манастир відомий із VIII століття. Збереглися сім печерних храмів, підземні ходи, келії, галереї — цілий лабіринт у скелі. Тут завершив свій земний шлях Святий Климент, папа Римський.

Він жив у самий ранній, катакомбний період християнства. Хрестив його сам апостол Петро, і він же поставив Климента єпископом Риму. У ті часи християн жорстоко переслідували як небезпечних інакомислячих. Тому в 100 році по Різдві Христовім римський імператор Траян засудив Климента до заслання в Крим на каторжні роботи в Інкерманських каменоломнях.

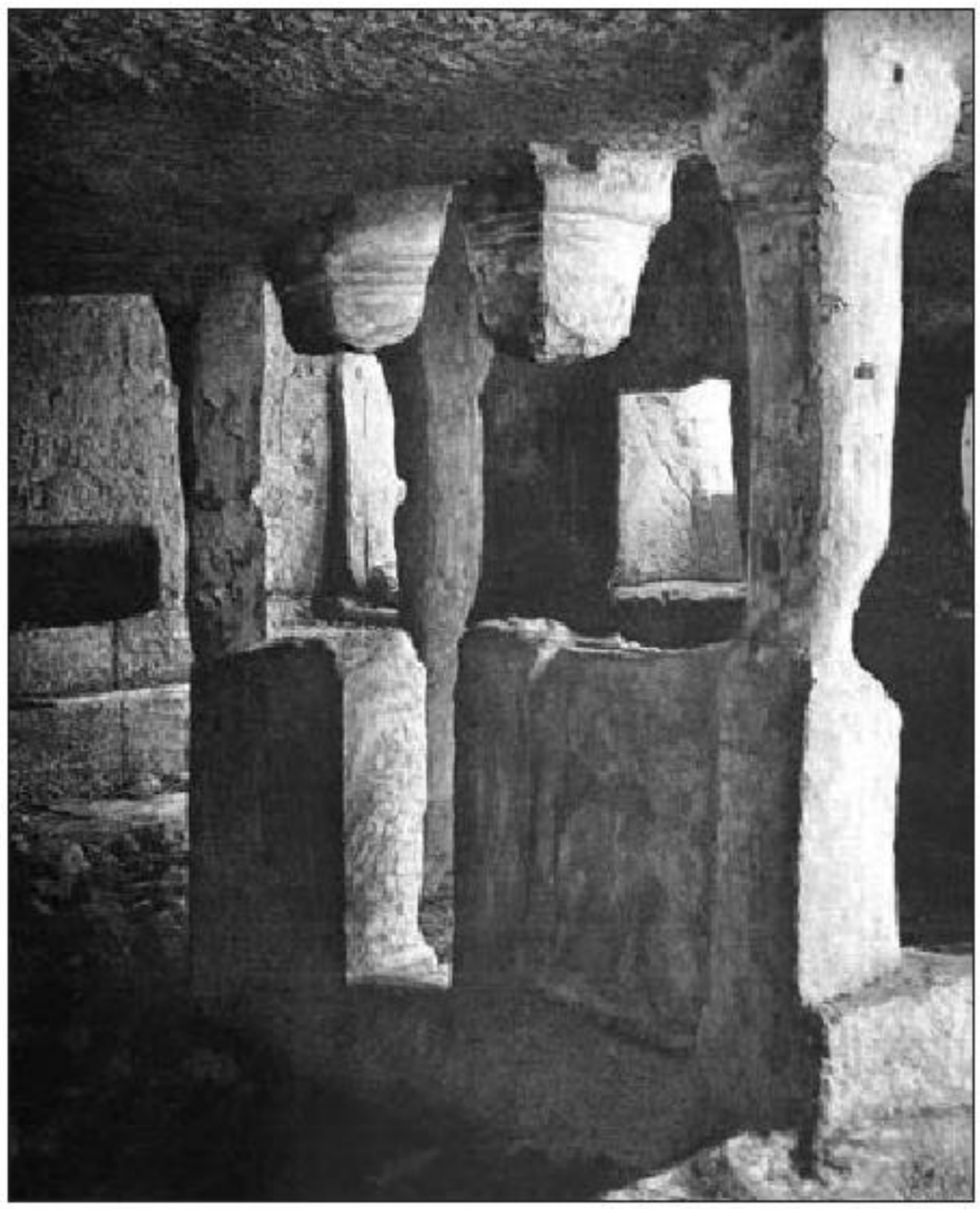

Печерна церква в Тепе-Кермен

Володимирський собор у Херсонесі

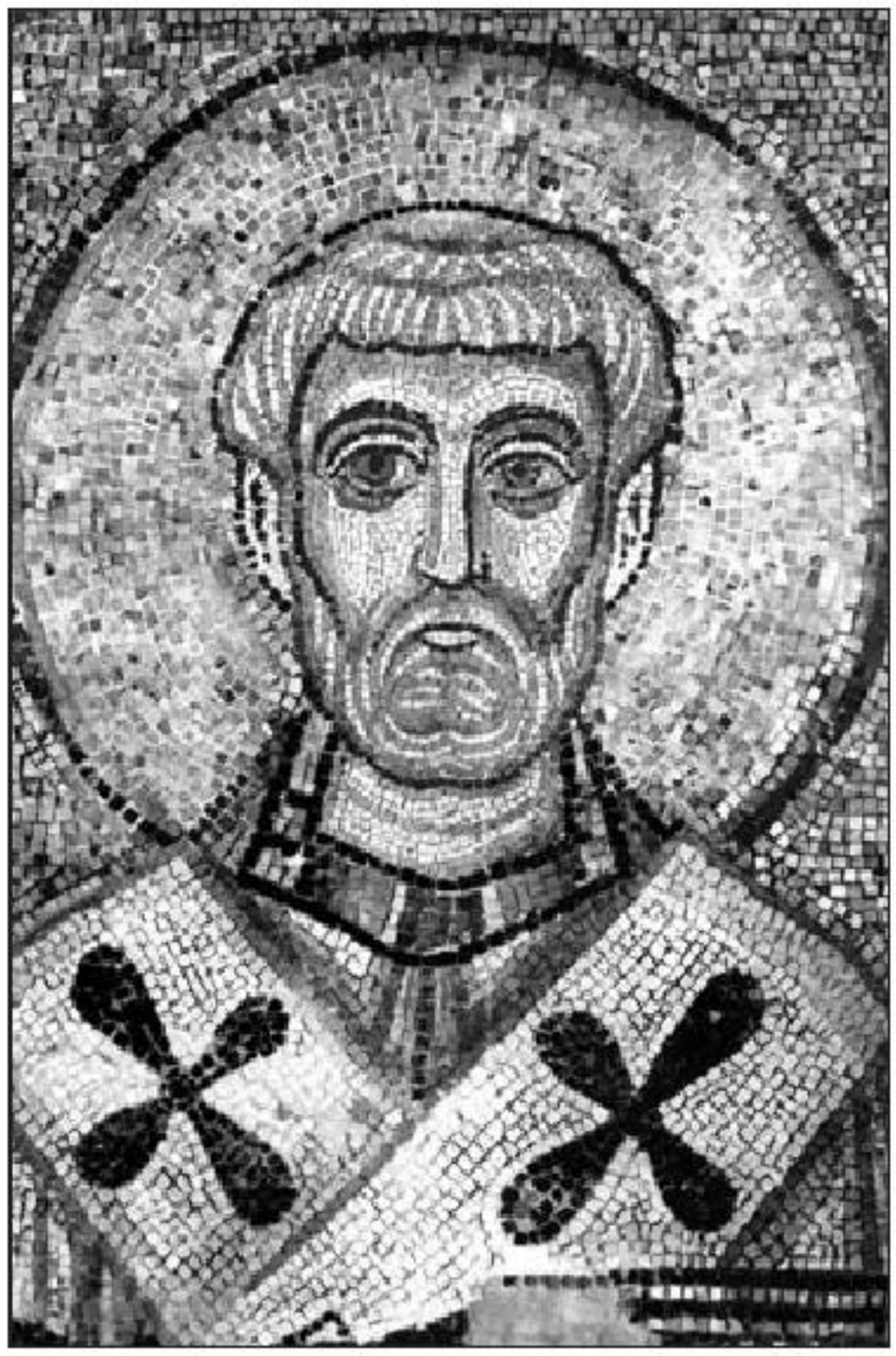

Святий Климент, папа Римський. Мозаїка собору Святої Софії в Києві

З прибуттям Климента в Інкермані утворилася значна християнська громада. У каменоломнях не було води. Довелося засланому папі молитися про дарування водного джерела, що і збулося. Це диво прилучило до первосвященика безліч новонавернених християн.

Слава про Святого Климента ширилася по всій Римській імперії. Влада не могла більше цього терпіти: імператор Траян наказує умертвити Климента. 25 листопада 101 року святого мученика посадили в човен і навпроти Херсонеса кинули в море з каменем на шиї.

Через вісім століть хвилі винесли на берег нетлінне тіло Климента. Його перенесли в херсонеський храм Дванадцяти апостолів. У 988 році Київський великий князь Володимир Святославович, прийнявши святе хрещення в Херсонесі, перевіз у Київ мощі Святого Климента, папи Римського. Аж до монголо–татарського погрому 1240 року вони зберігалися в Десятинній церкві як найшанованіша реліквія Київської Русі. А в київському соборі Святої Софії маємо мозаїчне зображення папи Климента.

Лишайники Кара-Дагу

Скелі Кара–Дагу, якщо дивитися на них зблизька, вражають різнобарвністю. Але це не палітра художника, а тільки лишайник — найдивніший витвір природи.

Його вважають вилупком процесу еволюції. Живе на голих скелях. Не має ні коренів, ані листя. Не цвіте і не плодоносить. Але виробляє 75 різних антибіотиків, які ніде більше в живому світі не зустрічаються.

Перший–ліпший лишайник, зустрінутий нами в гірському Криму, схожий на велику пляму цвілі, може бути сучасником гомерівських греків, бо живуть лишайники по декілька тисяч років. Вони можуть висохнути або замерзнути до хрускоту й кришива, і при цьому не загинути. Проте в лабораторних умовах і в містах лишайники не живуть — тільки в природі, де багато світла і чисте повітря.

Та найцікавіше те, що лишайник не є єдиною істотою. Це складений організм, співдружність водорості й гриба. Порізно вони не живуть — тільки разом. Чи не нагадують ці дива природи долі тих народів, які колись населяли Крим? Тільки спільно, в унікальній кримській співдружності, люди різних рас, релігій, націй зуміли створити ті неповторні культурні цінності, рівних яким немає ніде.

Коктебель

Изгнанники, скитальцы и поэты,
Кто жаждал быть, но стать ничем не смог...
У птиц — гнездо, у зверя — темный лог,
А посох — нам и нищенства заветы.

У 1903 році уроджений киянин і козацький нащадок Кирієнко, він же — знаменитий російський поет Максиміліан Волошин, обійшовши пішки всю Європу, повертається в свою улюблену Кіммерію. У Коктебелі він починає зводити свій будинок. У ньому він пережив потрясіння першої третини XX століття. Тут же він і вмер у 1932 році.

Максиміліан Волошин

Я не изгой, а пасынок России
И в эти дни — немой ее укор.
Я сам избрал пустынный сей затвор
Землею добровольного изгнанья,
Чтоб в годы лжи, падений и разрух
В уединеньи выплавить свой дух
И выстрадать великое познанье.

Будинок Волошина став центром притягання не тільки для Криму. Вільнодумний поет і художник, котрий володів величезною духовною силою і різнобічними знаннями, захоплював багатьох сучасників. Так, онуку видатного мариніста Айвазовського він розповів про висхідні потоки повітря з гори Узун–Сирт біля Коктебеля. Костянтин Арцеулов загорівся думкою про створення тут школи планеризму. У 1925 році в будинку Волошина відбувся Перший всесоюзний зліт планеристів, який визнав цю місцевість ідеальною для польотів на планерах.

Так Коктебель став колискою радянської авіації. Тут одержали путівку в небо прославлені льотчики Арцеулов, Анохін, Головін, Юмашев. Тут же випробували свої перші літальні апарати авіаконструктори О.Антонов, С.Ільюшин, О.Яковлєв, М.Міль, а також Сергій Павлович Корольов. Так що навіть шлях людства в космос теж починався з Волошинської Кіммерії.

Будинок Максиміліана Волошина у Коктебелі

Ранок.
Акварель М.Волошина 1929 р.

Будь прост, как ветр, неистощим, как море
И памятью насыщен, как земля,
Люби далёкий парус корабля
И песню волн, шумящих на просторе.
Весь трепет жизни, всех веков и рас
Живет в тебе. Всегда. Теперь. Сейчас.

(Максиміліан Волошин)

КРИМ У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО СВІТУ

Протягом 1995–1999 років Перший український міжнародний банк (заснований у Донецьку 1992 року) та телевізійне агенство «БІТА» (м.Донецьк) створили документальний кіносеріал «Світ України», власне — історико–культурну тетралогію, що складається з чотирьох фільмів, два з яких — двосерійні [1]. Перші два фільми — «Храми України» (1996 рік) та «Українська еліта» (1997 рік) демонструвалися на різних телеканалах в Україні й Росії, розповсюджувалися на відеокасетах, отримали декілька професійних премій. Протягом 1998–1999 років випущено ще два фільми — «Український степ» і «Загублений Крим», які разом із попередніми й склали основу серіалу. Цей серіал можна було б продовжувати й далі — наприклад, фільмами про різні реґіони України — адже наша історія та культура невичерпні, і знаємо ми їх надто мало і поверхово… Та, на жаль, ентузіазм в організацій — виробників згас, кошти вичерпалися, українські телеканали роботу в цьому напрямку не підтримали, тож фільм про Крим став на разі останнім, підсумковим у серіалі.

Ці картини, за задумом авторів, повинні дати яскраве, образне, панорамне й насичене фактами уявлення про тисячолітню історію та культуру України. І це завдання, судячи з перших результатів та відгуків про фільми, виконано. Вже сьогодні ці фільми активно використовуються Міністерством закордонних справ України в дипломатичній роботі: оскільки всі стрічки створено в трьох версіях — україномовній, англомовній і російськомовній (а «Храми України« мають ще й німецькомовну версію), то вони на відеокасетах розсилатися в посольства та культурні центри України в зарубіжних державах та інші дипломатичні установи. Зацікавились цією своєрідною кіноенциклопедією також вищі й загальноосвітні навчальні заклади.

Про масштабність проекту й ґрунтовність його розроблення свідчить хоча б величезна кількість провідних музеїв і заповідників, у яких проводилися зйомки — в Києві і Львові, Кам'янці–Подільському й Переяславі–Хмельницькому, Острозі й Олеську, зрештою в Санкт–Петербурзі й Криму. Предс-

К.Богаєвський. Кримський краєвид. 1930 р.

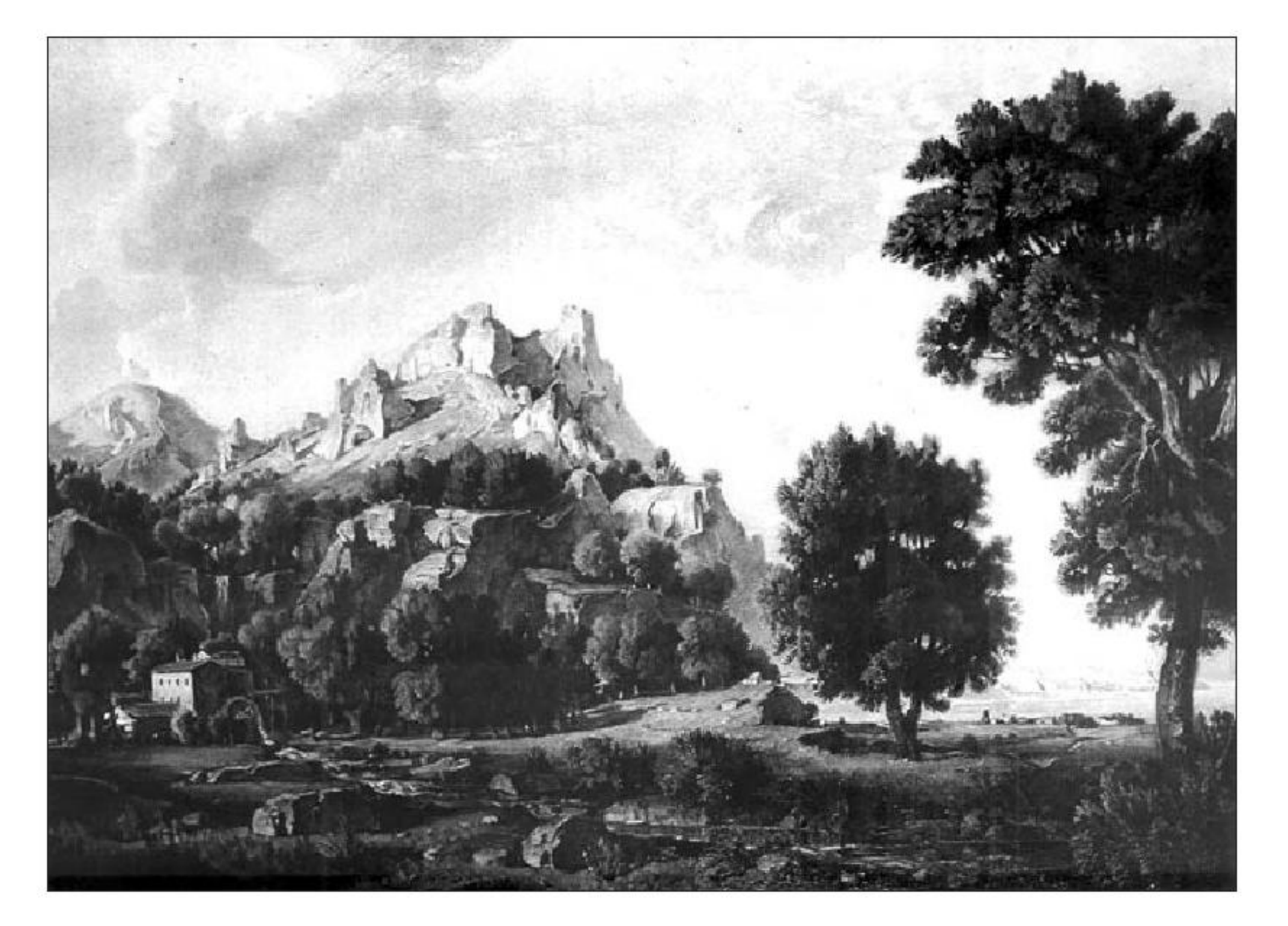

тавлено також славетні надзбручанські замки на Поділлі й такі природні унікуми як «Кам'яні могили» в Запорозьких степах та печера «Кришталева» на Тернопільщині.

Із цим серіалом пов'язано чимало парадоксів. Найперший із них полягає в тому, що при всій конкретиці й документальності фактів, подій та об'єктів показу, зміст фільмів — позачасовий, а отже актуальний за будь–якої соціально–політичної кон'юнктури. Якщо серіал демонструвати на тлі передвиборчих баталій, він може стати своєрідною призмою: при погляді крізь неї можна побачити за сьогоднішніми кухонними сварками місцевих наполеончиків вічний архетип нашої хворої історії. Та й пригадати Євгена Маланюка:

> «Коли ж, коли ж знайдеш державну бронзу
> Проклятий край, Елладо степова?!»

На цьому тлі постають цікаві порівняння. Скажімо, більшість сучасних політичних лідерів України ще вчора (бо в історичному

М.Волошин. Червоні гори. 1925 р.

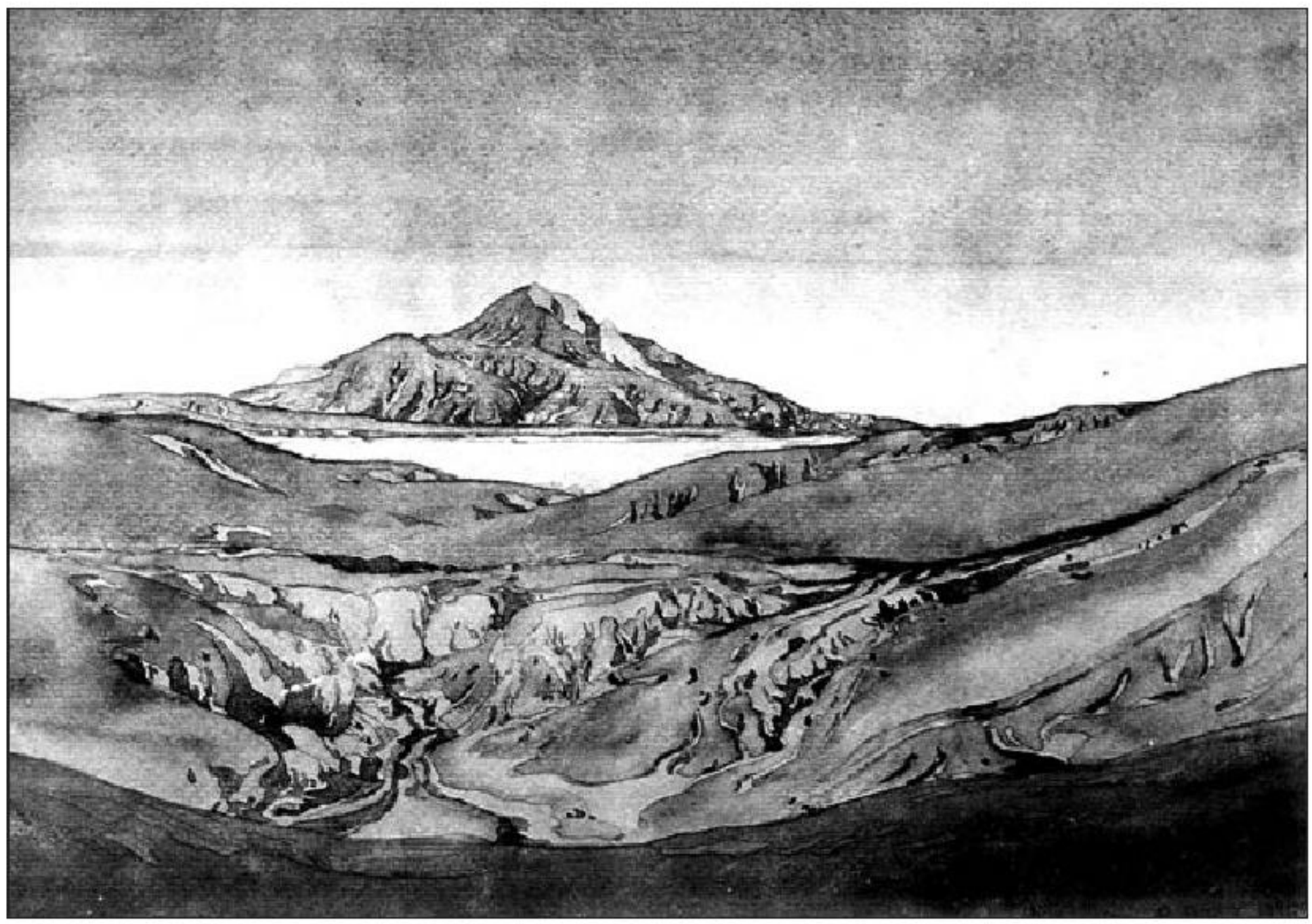

вимірі десять чи п'ятнадцять років — то вчорашній день) з подачі «старшого брата» називали і вважали гетьмана Івана Мазепу зрадником. А сьогодні не лише його політичну тактику, але й стратегію беруть на озброєння всі — від лівих до правих.

Цікаво також у контексті цих фільмів порівняти бурхливе стихійне виникнення політичної еліти нової держави за гетьманування Богдана Хмельницького з теперішнім оранжерейним її вирощуванням, та ще й на підживленні з–за кордону.

Ще одним парадоксом можна вважати дивний на перший погляд факт, що такі фундаментальні для сучасної національної культури фільми, та ще й у добу активних пошуків власної ідентичності, створені на сході України, в Донбасі. Не в Києві чи Львові… Але згадаймо, що Донбас дав Україні Івана Дзюбу, Івана і Надію Світличних, Василя Стуса і Віктора Зарецького, Володимира Сосюру і багатьох інших — й тоді парадокс постане закономірністю: найбільші утиски завжди викликають і найбільший спротив.

М.Волошин. Оксамит і парча. 1928 р.

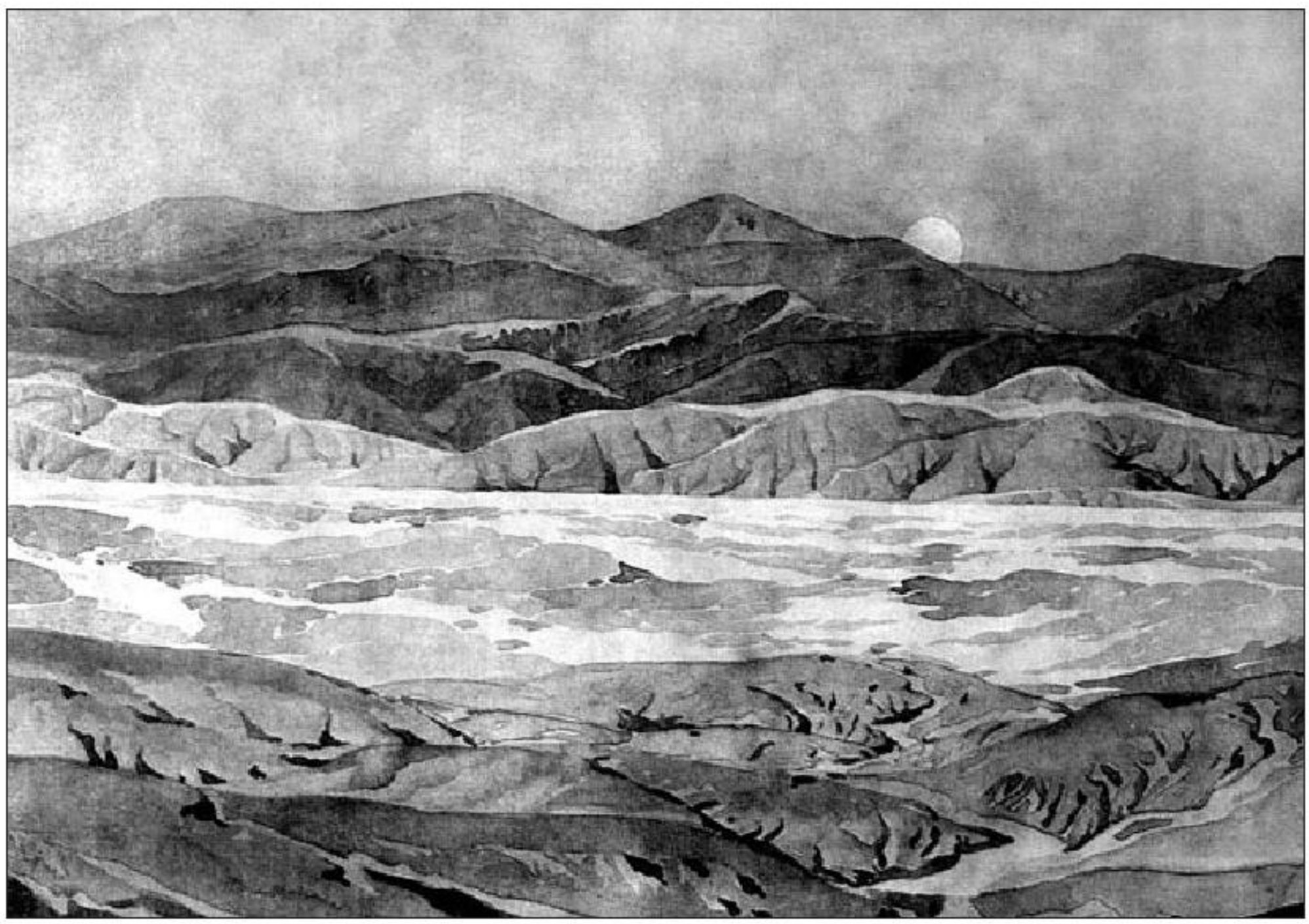

І вже не парадоксом, а справжньою дивиною стало створення такого грандіозного (за постановочними витратами) серіалу в некомерційному жанрі, який досі вважався малоцікавим широкому глядачеві. І це діялося в другій половині 1990–х років, коли виробництво кінопродукції в Україні звелося майже до нуля і тільки ледачий не говорив про кризу (або й смерть) вітчизняного кіно. При всьому тому автори примудрилися працювати в новій естетиці: застосовано колажі, багатокомпонентні зображення, комп'ютерну графіку й анімацію, новітні цифрові технології. Це дещо перевантажило фільми, але дозволило створити яскраві образи, що запам'ятовуються, «спресувати» історію, співставити різні її явища, дати емоційне художнє бачення її з позицій сучасника, без догм і упереджень, але й без ілюзій.

Фільм «Загублений Крим» започатковав логічно необхідний, але новий напрямок розвитку серіалу: це перший фільм про окремий реґіон України, а точніше — про його історію та культуру [2].

Крим, Кіммерія… Як з'ясували вчені, у стародавніх семітських мовах корінь КМР відповідає поняттю раптової темряви і дає образ загрози і мороку невідомості. От вам і «сонячний півострів», донесхочу оспіваний відпочивальниками й курортниками. І невтямки нашим сучасникам, розманіженим Південним берегом Криму, що античні греки, приміром, сприймали Крим приблизно так, як ми… — Гренландію. Для еллінів тут була далека Північ, холодний край, сповнений незнаних загроз і небезпек.

Першим побачив Крим саме таким Максиміліан Волошин, великий кіммерійській анахорет. І автори фільму в своїй розповіді йдуть за Волошиним: його поезії та фантастично прекрасні акварелі — своєрідний камертон 45–хвилинної мандрівки Кримом.

Цей фільм з повним правом міг би називатися й «Невідомий Крим»: плато Чатир–Даг, печера Мармурова, Кара–Даг, Мангуп, Ескі–Кермен, Качі–Кальйон, Балаклава, античне виноградарство й виноробство, вірменський монастир Сурб–Хач, Інкерманський монастир як останній земний

притулок римського папи Климента I — більшість із цих унікальних пам'яток пересічний глядач може побачити вперше. От чого у фільмі зовсім нема — так це солоденьких картинок південнобережжя, «Ластівчиного гнізда», Лівадійського палацу та інших «красот», що вже набили оскому. У цьому автори цілковито солідарні з Максиміліаном Волошиним, котрий російсько–імперський образ Криму вважав безмежно далеким від його історичної суті. Показово, що Волошинська концепція історії та культури Криму збігається з культурологічною та геополітичною концепцією одного з провідних теоретиків українського націоналізму першої половини XX століття Юрія Липи — автора «Призначення України» і «Чорноморської доктрини». Навряд чи автори були знайомі з творами один одного, але їхня концептуальна суголосність просто вражаюча! Здається, ніхто з дослідників досі не звернув увагу на ці разючі паралелі.

Така ж суголосність простежується і при порівнянні статей і поезій М.Волошина з науковими працями Володимира Січинського, який досить вичерпно зібрав свідчення очевидців російського варварства щодо пам'яток історії та культури Криму. Цікаво, що один із цих очевидців, іноземець, котрий добре знався на античному мистецтві, зазначив: як добре, що Росії не вдалося прорватися через Босфор і Дарданелли в Середземномор'я! Бо якби Російська імперія захопила Грецію — вона й там повелася б із античними пам'ятками так, як у Криму — щоби потім усім доводити, що то — «исконно русская земля».

Звісно, 2500–річну історію Криму неможливо навіть коротко переказати в 45–хвилинному фільмі. Тим більше, що це «історія з географією»: всі перипетії історії півострова — похідні від його географічного розташування. Геополітика в чистому вигляді…

Материк був для Криму плинною стихією великого степового океану, звідки накочували хвилі народів й осідали на кримському мілководді. Парадоксально, але море, на противагу суходолу, було стихією стабільною, звідки ішли рівномірні припливи й відпливи великих середземноморських цивілізацій.

Ця двоїстість визначила перебіг історії степового півострова. Часами вона була глухою, провінційною, безіменною і безмежною, як неозора Азія. Водночас вона напрочуд яскрава, раз–по–раз потрапляючи у фокус європейської історії. Бо Крим — це крайній форпост, висунутий середземноморською Європою на Схід. Майбутнє Криму набагато міцніше пов'язане з його минувшиною, ніж це можна собі уявити. А що ж лишилося від цього багатющого минулого? Фільм наочно це показує: тільки краєвиди та руїни.

Фільм має класичну тридільну структуру: «Підземелля Криму»; «Земля Криму»; «Небо Криму». У кожному розділі фільму Крим показано з висоти лету птаха — тут, як ніде, багато зйомок з гелікоптера, літака і просто високо в горах. Це й визначило образотворчу стилістику — вище рівня землі, вище обрію пересічного спостерігача. Саме тому в основу зображальних мотивів покладено картини, малюнки й акварелі двох найбільших кримських візіонерів: Максиміліана Волошина і Костянтина Богаєвського.

Погляд «sub specie aeternitatis» дозволяє масштабно показати багатокультурність Криму. Адже це парадокс: такий маленький півострів ніколи не був однорідним в етнічному та культурному плані. Археологи з'ясували, що культурна багатоманітність Криму простежується ще в кам'яному віці: у південно–східному Криму переважала двобічна техніка обробки крем'яних знарядь, а в південно-західному — однобічна.

Тут завжди було вавілонське стовпотворіння народів і культур. Так, у XIII столітті на узбережжі від Судака до Херсонеса було 40 укріплених міст, і в кожному з них розмовляли своєю мовою. У зв'язку з перманентною поліетнічністю й мультикультурністю Криму дитячою забавкою видається сучасна суперечка російських ура–патріотів з їхніми українськими «колегами» на тему «то чия ж це споконвічна земля?». Автори фільму дають чи не єдино коректну відповідь на це некоректне запитання: земля — вона Божа.

Примітки:

1. Документальний серіал «Світ України» включає такі фільми:

Фільм перший: «Храми України», 1996 р. 45 хв. 4 версії (українська, англійська, німецька, російська).

Фільм другий: «Українська еліта», 1997 р. 60 хв. (2 серії). 3 версії (українська, англійська, російська).

Фільм отримав диплом Всеукраїнського фестивалю «Українська перспектива» (Ялта, лютий 1998 р.), головний приз фестивалю регіональних телекомпаній (Москва, квітень 1998 р.), Диплом Президентського фонду підтримки реформ (Росія, квітень 1998 р.), став переможцем Відкритого форуму телебачення «Блакитна зірка» (Сочі, листопад 1998 р.).

Фільм третій: «Український степ», 1998 р., 55 хв. (2 серії). 4 версії (українська, англійська, німецька, російська).

Фільм четвертий: «Крим», 1999 р., 45 хв. 3 версії (російська, англійська, німецька).

Фільм отримав премію на Міжнародному кінофестивалі «Ялта–2000».

В усіх чотирьох фільмах Віктор Вечерський є автором сценарію, продюсером, редактором і ведучим; Микола Михайлов — співавтором сценарію, режисером–постановником і продюсером.

2. Вечерський В.В. Крим у контексті «Світу України» // Хроніка 2000. — 2000. — Вип. 34. — С. 346–348.

ЗАБУТА СТОЛИЦЯ УКРАЇНИ

Серед сотень стародавніх міст України є кілька, священних для кожного українця. Передусім це Київ — «мати городів руських», далі Галич — столиця королівства, потім — Чигирин, Батурин і Глухів — три гетьманські столиці, які підхопили естафету української державності в специфічних умовах XVII–XVIII століть. Розмірковуючи над їхньою долею, відкриваємо просту істину: наша, як нині модно казати, «молода незалежна держава» насправді має цілком поважний вік, бо з'явилася вона не 1991–го, і навіть не 1917–го року, а набагато давніше, і згадані міста Західної, Центральної і Східної України, попри всі історичні катаклізми, берегли і передавали наступним поколінням українців тисячолітні державницькі традиції.

1968 року американський дослідник української архітектури Левко Майстренко зазначив: «За Гетьманщини було три столичних міста: Чигирин — за Хмельницького, Батурин — за Мазепи і Глухів — аж до ліквідації Гетьманщини. Від цих історичних міст, перлин нашого містобудування, залишилися, фактично, лише назви». Ця теза характеризує небезпечний стереотип, що внаслідок браку досліджень та належної

інформації поширився не лише в Україні, а й по світу. Накидається думка, ніби українська культура загалом і містобудівна культура зокрема цілковито втрачені, тож можемо розпочинати будівництво нової української культури мов би з чистого аркуша. А охороняти, вивчати, відроджувати національну спадщину — марна справа, бо від неї «лишилися тільки назви».

На щастя, такі настанови не відповідають дійсності. Бо якщо від Чигирина та Батурина і справді мало що лишилося, то столичний Глухів, у цілому, зберігся. У центрі його — Радний майдан, де обирали трьох останніх гетьманів України, посеред майдану — головна громадська споруда тогочасної України — Миколаївська церква. Частково збереглася козацька фортеця з мурованою Київською брамою. Місце гетьманської резиденції відзначає велична Трьох–Анастасіївська церква, рівної якій немає в усій Україні. З Глуховом пов'язані не тільки державницькі змагання останнього етапу Гетьманщини, а й українське відродження другої половини XIX — початку XX століть,

Г.Нарбут. Руїни. Архітектурний мотив. 1917 р.

представлене іменами Георгія Нарбута, Федора Уманця, Дмитра і Петра Дорошенків, Олександра Довженка, Федора Ернста, Миколи Василенка, родиною українських промисловців і меценатів Терещенків... У місті збереглося чимало історичних будівель, освячених іменами видатних українців.

Протягом останніх 15 років автор цієї книги намагався розбити усталений стереотип про історико–культурну маловартісність Глухова, об'єктивно поцінувати його культурну спадщину як потенціал майбутнього розвитку, показати видатне значення цього міста в українській історії, запропонувати оптимальний варіант майбутньої стратегії охорони й відродження культурної спадщини гетьманської столиці. Без такого відродження одного з ключових міст України культурна самоідентифікація нації лишатиметься вельми проблематичною.

Старовинні міста, до яких належить і Глухів, становлять особливий тип комплексної культурної та історичної спадщини. Останні десятиріччя в цілому світі позначені рухом за збереження не просто поодиноких пам'яток чи їх ансамблів, а цілих містобудівних систем із властивим їм genius loci (духом місця). Цей рух інспірований велетенськими обсягами нового будівництва та глобалізацією архітектури. За таких обставин збереження багатоманітного історичного середовища відіграє все більшу роль у підтриманні духовного здоров'я націй і держав. У специфічних українських умовах нам необхідно, окрім усього іншого, ще й зробити наші міста тим, чим вони завжди були в європейській культурі: самоврядними спільнотами людей, органічно пов'язаних спільною міською культурою та історією.

Передісторія

Глухів лежить на річці Есмані, що ділить його на дві половини. Підвищене лівобережне плато розчленоване ярами. У цих ярах протікали струмки, які нині пересохли. У межах теперішнього середмістя виділяються дві ділянки дуже характерного рельєфу: перша з них — це пологий мисоподібний виступ плато в районі Київської брами, біля перетину вулиць Валової і Радянської; другий — високий мис при впадінні струмка

Починок, який ще називали Нетечею або Малотечею, в р.Есмань. Такі місця стародавні містобудівники часто обирали для розташування укріплених осередків міст — дитинців.

Низька заболочена заплава Есмані має ширину близько півкілометра. В повінь її надовго заливала вода, річка періодично змінювала річище, утворюючи старики, озера, острови. Таким чином, правобережжя було місцевістю, несприятливою для поселення, а тим паче для оборони.

Проводити археологічні дослідження в Глухові, як і в багатьох інших сучасних містах з давньою історією, дуже складно: середмістя нині щільно забудоване. Майже така ж щільна капітальна забудова була тут і в XVIII–XIX століттях. Тому навіть на вільних від сучасних будівель ділянках не завжди вдається відшукати давньоруські старожитності: трапляються мури різних часів, будівельне сміття, господарські ями, підмурки, підвали, льохи. Підмурки у XVII–XIX століттях завжди намагалися ставити на материковий шар глини, тож культурний шар при цьому геть перекопувався. А в Глухові він іноді сягає товщини 3–4 метрів.

Спершу археологи шукали слідів давнього городища в районі Київської брами. Тривалі пошуки дали мізерний результат: було знайдено лише один уламок давньоруської кераміки, тож ні про яке городище на цьому місці не могло бути й мови. Проте деякі спостереження давали надію на те, що десь поблизу вдасться відшукати це городище — осередок стародавнього міста.

Зрештою, археологічні дослідження 1990–х — 2000–х років виявили це городище на мисоподібному останці при впадінні струмка Починок у р.Есмань, а селище — на південний схід від нього.

Окремим сюжетом археологічної історії Глухова є так званий Веригинський скарб. Датується він X століттям і складається із спорядження воїна–вершника — вуздечки та двох залізних стремен, а також сільськогосподарських знарядь (два наральника і чересло). Знайшли його у 1980–х роках випадково, під час будівельних робіт на Веригині, в правобережній частині Глухова (звідси й назва знахідки). Мешканець Глухова М.Коротя передав ці предмети до народного

краєзнавчого музею с.Уланове, де його змогли дослідити археологи. Йдучи слідами Веригинського скарбу, 1992 року археологи провели розвідки в місцевості, де його було знайдено. Вийти на давні культурні шари не поталанило, проте серед перевідкладеного культурного шару знайдено уламки посуду, що датується VIII століттям.

Інформація, зібрана археологами, дозволяє зробити певні висновки. По–перше, локалізувати давньоруський Глухів, ототожнивши його з однойменним сучасним містом, а точніше — з його історичним центром. По–друге, зробити припущення про дводільність структури стародавнього Глухова: дитинець — на мисовому городищі, посад — на плато східніше, в межах сучасного середмістя.

Коли ж міг бути заснований Глухів? Видатний археолог та історик Д.Самоквасов вважав, що виникнення протоміських поселень у басейнах річок Десни і Сейму пов'язано з обороною сіверян від експансії Хозарського каганату, яка посилилася у VIII ст. Кількість міст і фортець у цьому регіоні різко зросла під кінець X ст., коли великий князь київський Володимир Святославович почав масово будувати городи по річках Десні, Остру, Трубежу, Сулі, Стугні. Літописна стаття про цю грандіозну містобудівну акцію вміщена під 988 р., проте вона дає узагальнену оцінку тривалої будівничої діяльності князя. Саме цим часом датують заснування городів у цьому реґіоні — Новгорода–Сіверського, Путивля, Ромен, Лубен та інших. Отже і заснування Глухова можна б приурочити до містобудівної діяльності князя Володимира Святославовича 990–х рр.

Археологічні дослідження міста, проведені місцевими археологами протягом 1993–2001 років, виявили на теренах сучасного Глухова поселення доби бронзи, слов'янські городища, поселення і могильники в широкому хронологічному діапазоні — від I до XIII століть. Археологи дійшли висновку, що значне поселення на території сучасного Глухова виникло на початку нової ери, розвивалося в наступні століття, а згодом на його основі сформувалося місто княжої доби. Протягом XII–XIII століть це місто розвивалося в межах сучасного історичного середмістя, виходячи також на найближчі околиці (Красна Гірка). Понад те, протягом 1999–2001 рр.

глухівські археологи (В.Бєлашов, Ю.Коваленко) зробили справді сенсаційне відкриття, яке може перевернути всі наші дотеперішні уявлення про давньоруський Глухів: у п'яти різних місцях на території історичного середмістя виявлено фрагменти, уламки та скупчення уламків давньоруської цегли–плінфи, у тому числі зі зразками типового для будівництва Київської Русі рожевого цем'янкового розчину. Це — свідчення існування в Глухові якоїсь мурованої будівлі Княжої доби, скоріш за все — церкви.

Перша літописна згадка про Глухів датується 1152 роком. Після того Глухів ще двічі згадується в давніх літописах. Аналіз цих звісток дає підстави твердити, що місто, по–перше, входило до Новгород–Сіверського князівства Чернігівської землі, а по–друге — не було зруйноване монголо–татарами 1239 року. Давній Глухів загинув значно пізніше, 1352 року, коли в Сіверщину із Західної Європи була занесена чума. Тоді «в Глухові жоден чоловік не остався, всі ізомроша», як свідчить літопис. Останній глухівський князь переселився в належний йому Новосиль, а Глухів зник на 280 років.

«Містечко Новий Острог»

Відродження Глухова пов'язане з геополітичкою ситуацією, що витворилася після Деулінського перемир'я, а особливо — після Поляновського «вічного миру» 1634 року. Тоді східна частина Сіверщини стала польсько–московським пограниччям, де уряд Речі Посполитої засновував нові міста (Конотоп, Кролевець) і відроджував запустілі. Глухів під назвою «містечко Новий Острог» відновив «на стародревньому городищі» староста Новгород–Сіверський Олександр Пісочинський близько 1635 року. Він був одним із найбільших магнатів Лівобережної України, володіючи більшою частиною Стародубщини, Новгород–Сіверщиною і Глухівщиною. Власник, як і уряд Речі Посполитої, різними пільгами намагався залучити населення на спустілі терени. Глухівщину заселяли вихідці з Поділля. Новий Острог або Глухів став центром округу Новгород–Сіверського повіту Чернігівського воєводства. Місто отримало самоврядування за маґдебурзьким правом, тут бу-

ло заведено польські адміністраційні й судові порядки. На нього було поширено чинність Литовського статуту, заведено суди гродський (карний), земський (цивільний) і підкоморський (межовий). Офіційною мовою урядування була польська. Війтом міг бути тільки римо–католик. Як показують карти французького військового інженера Г.–Л. де Боплана, в ті часи Глухів займав тільки лівий берег р.Есмані. На правому березі річки позначено Веригин як цілком самостійне поселення.

З початків Хмельниччини Глухів став сотенним містом Ніжинського полку. Сотником у липні 1648 року був обраний Юрій Годун. Після Переяславського договору 1654 року глухівського сотника в Ніжині «к вере приведено под государеву цареву и великого князя Алексея Михайловича всея Руссии высокую руку». Разом із ним присягу склали 630 чоловік. При цьому враховувалося лише доросле самостійне населення, без жінок, дітей, наймитів і слуг. Тож загальна кількість населення Глухова тоді становила близько 5000 чоловік. Зазначимо принагідно, що та ж «Роспись перечневая» фіксує, що Полтава, Батурин, Конотоп, Бахмач, Новгород–Сіверський мали значно більше населення, ніж Глухів. Зате Глухів був дуже

Збережений вал Глухівської фортеці

потужною стратегічною фортецею. Згідно з описом 1654 року Глухів мав замок та укріплений двір О.Пісочинського. На схід від них, на плато, лежала слобода, захищена від поля ровом. Така складна тридільна система укріплень забезпечувала неприступність Глухова, що й засвідчила безуспішна облога міста польським військом взимку 1663 року.

Восени того року 90–тисячна польська армія на чолі з самим королем Яном–Казимиром вдерлася на Лівобережжя, захопила Сосницю, Кролевець і Короп, а потім «пішла под Глухов, місто пограничноє, которіє жадною мірою не хотіли ся здати» — як пише Самовидець. Літописець Самійло Величко вважав, що цю експедицію поляки здійснили за намовою правобережного гетьмана Павла Тетері.

На чолі оборонців Глухова стояв полковник В.Дворецький, котрий затримався тут проїздом із Москви. Окрім козацької залоги, яка складалася з 4000 козаків Чернігівського, Ніжинського й Стародубського полків під командою генерального судді П.Животовського, в Глухові оборонявся ще й невеликий московський гарнізон під проводом А.Лопухіна. Захисники міста спалили передмістя і закрилися в замку. Королівське військо, обсипавши місто шанцями, почало бити по ньому з гармат і кидати бомби. Автор «Історії Русів» вважає, що за час облоги по Глухову було випущено до ста тисяч бомб і гранат. Оскільки артилерійський обстріл не міг нічого вдіяти проти потужних земляних укріплень, Ян–Казимир наказав чинити в кількох місцях підкопи, в які поляки закладали бочки пороху і, підриваючи їх, пробували зробити проломи в обороні. Але й це не допомогло. Нападники за короткий час втратили понад тисячу вояків. Через п’ять тижнів поляки змушені були зняти облогу, бо під Глухів прибув гетьман Іван Брюховецький з козаками. Українське військо перше заатакувало супротивника, вирубавши впень кілька польських хоругов і ледве не захопивши королівський табір, чим примусило шляхту думати про втечу. Друга битва не дала перемоги жодній зі сторін. І тільки за третім разом, коли в Глухові заграли дзвони, скликаючи православних на молитву, Брюховецький так ударив на поляків, що примусив їх до втечі. При цьому вони лишили в таборі гармати й обоз. Козацький літописець

Гетьман Іван Брюховецький

Самійло Величко вважав, що під Глуховом «можна приписати Брюховецькому більший успіх над поляками, між його мав Богдан Хмельницький», бо Хмельницькому жодного разу не вдавалося розгромити польського війська під проводом самого короля, та ще й без татарської підмоги.

Поляки з–під Глухова відступали на Новгород–Сіверський. На переправі через р.Десну коло села Пирогівки їх ще раз погромили козаки. З цим відступом пов'язана загадкова загибель видатного козацького вождя Івана Богуна, активного супротивника спілки з Москвою. Він був під Глуховом як козацький наказний гетьман разом із Яном–Казимиром. Проте не воював проти своїх, а вів таємні переговори з Іваном Брюховецьким. Згодом про це дізналися поляки і десь на шляху з Глухова до Новгорода–Сіверського І.Богуна розстріляли.

У цілому, середина XVII століття в історії Глухова, як і всієї України, була дуже напруженою і неспокійною. У травні 1658 року в Глухові сталося інспіроване московськими агентами заворушення проти гетьмана Івана Виговського. Після Гадяцького договору, укладеного Виговським із Річчю Посполитою, глухівці стали на бік гетьмана. Тож коли 1659 року московський воєвода князь Куракін послав своїх стрільців «приводить глуховских всяких жителей к вере», козаки й міщани схопили їх і, пограбувавши, одних перебили, інших відправили до гетьмана.

Через 10 років Глухів іще раз став осередком протимосковського чину. На початку 1668 року гетьман Іван Брюховецький зібрав у Глухові козацьку раду, на якій ухвалили розірвати стосунки з Москвою і шукати порозуміння з Туреччиною. Причиною цього стала зрадницька політика Москви, яка за Андрусівським перемир'ям 1667 року віддала Польщі всю правобережну Україну. В березні 1668 року в Глухові вибухнуло протимосковське повстання. Тоді ж у більшості міст Лівобережжя населення перебило ненависних воєвод і московських стрільців. Глухівському воєводі Мирону Кологривову зберегли життя, відправивши його до Криму в подарунок татарам, а «государева доброхота» глухівського протопопа Івана Шматковського ув'язнили.

Політичні авантюри гетьмана Брюховецького скінчилися його загибеллю від рук прибічників правобережного гетьмана Петра Дорошенка. Наслідком всіх цих подій стала наступна Глухівська рада. 1669 року, за словами Самовидця, «знову рада була в Глухові, на которой князь Ромодановскій бил і статті новіє постановили. И от того часу юже воєводам приказано, жеби ні во що не втручалися». Глухівські статті 1669 року в основному підтверджували Березневі статті 1654 року й визначали правовий статус України в складі Московської держави. Вони обмежували централізаторську політику царизму в Україні. На цій же раді було підтверджено вибір нового гетьмана — Дем'яна Многогрішного, який провели у грудні 1668 року під Новгородом–Сіверським у вузькому колі козацької старшини. Взагалі рада мала б відбутися в Батурині — тодішній гетьманській столиці, проте царський уряд

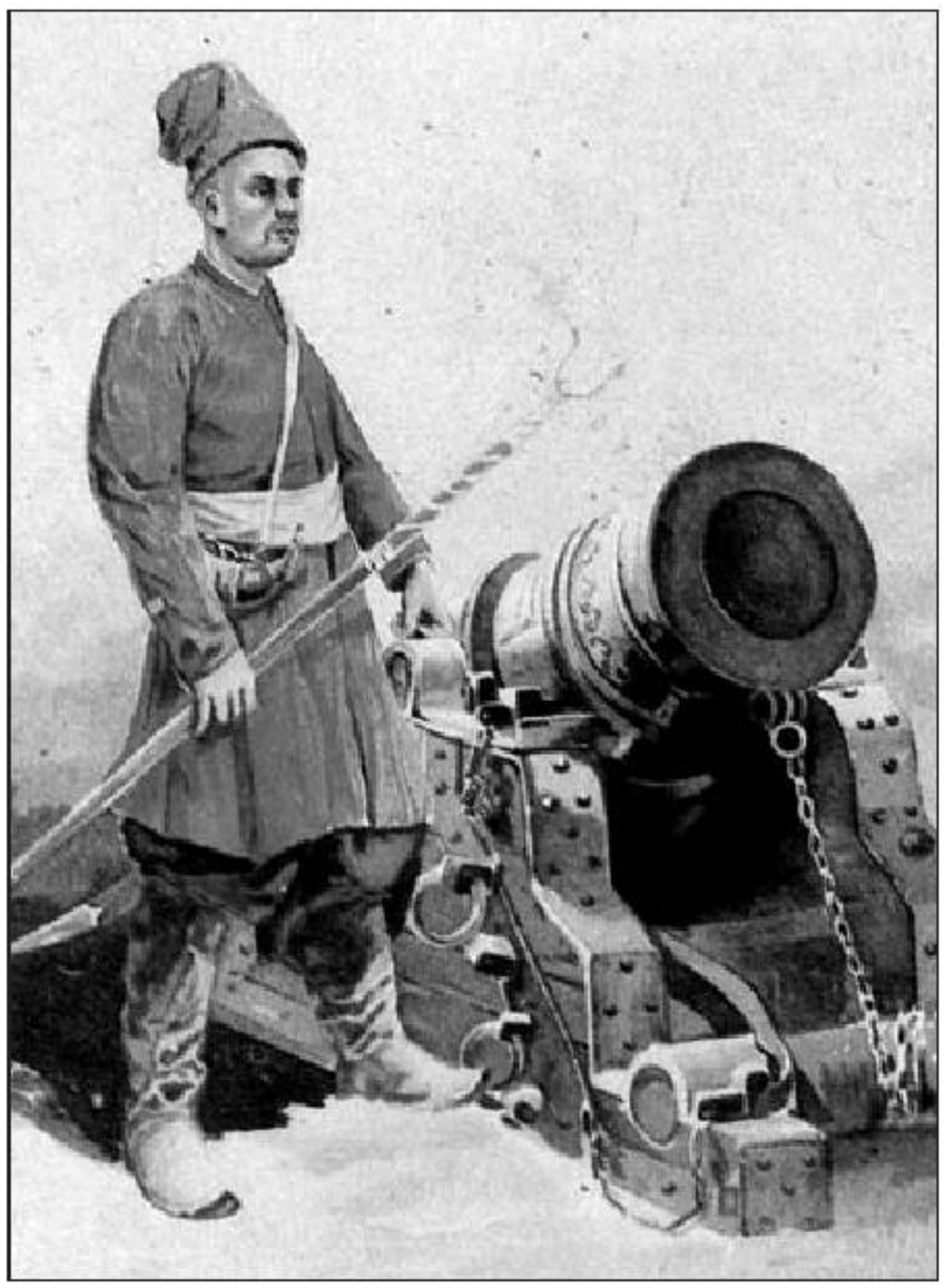

Козацький гармаш.
Малюнок С.Васильківського

Козацькі гармати, відлиті у Глухові

наполіг на проведенні її ближче до московських кордонів.

У 70–х роках XVII століття в лівобережній Гетьманщині настало відносне замирення, що дуже сприяло економічному розвиткові. Глухів швидко став значним торговельним і ремісничим центром, найбагатшим сотенним містом Ніжинського полку. Він був найбільшим лівобережним центром людвисарства: тут відливали гармати для війська, дзвони, виробляли казани, литаври, мідний посуд, було розвинене інше ливарне виробництво. Донині збереглися гармати, відлиті глухівськими майстрами Йосипом і Карпом Балашевичами. Одна з них експонується в Російському військово-морському музеї, а друга — в Ермітажі (обидві — у Санкт-Петербурзі). Там же, в Петербурзі, в Артилерійському музеї зберігається пищаль Карпа Балашевича 1697 року, а в Московському Кремлі є його гармата. Три гармати з Глухова є в Чернігові, а одна з глухівсь-

ких гармат потрапила навіть до Варшави. Глухів разом із Ромнами, Коропом і Кролевцем був місцем постійної дислокації «військової армати» — козацької артилерії. Тут також розвивалося виробництво селітри, пороху, будний промисел.

Глухівські міщани об'єднувалися в цехи — кравецький, різницький, шевський, калашницький, гончарський. Містом керував виборний магістрат на чолі з війтом. Він, як і інші міські урядовці, обиралися міщанами «вільними голосами». Вимоги до урядовців були такими: це мали бути люди «чесні, здібні і тверезі, віком не молодше 25 і не старше 70 років», не надто багаті, але й не голодранці, «не іновірці й не іноземці, але місцеві і ні в чому не запідозрені люди».

Найдавніший із відомих нам храмів Глухова вперше згадується 1654 року. Це дерев'яна Михайлівська церква, яка стояла в замку. 1657 року почали будувати дерев'яну Троїцьку церкву, яку 1664 року ще не було завершено. А перша мурована споруда Глухова з'явилася стараннями гетьмана Івана Самойловича: його коштом 1686 року в дівочому монастирі розпочато будівництво Успенського собору. Він споруджувався над братською могилою московських стрільців, забитих козаками під час протимосковської акції гетьмана Івана Виговського 1659 року. Після падіння Самойловича 1687 року новий гетьман Іван Мазепа надав 10 тисяч золотих на завершення будівництва. Сам монастир заснувала 1670 року вдова Марка Кимбари Агафія Юхимівна, в чернецтві Афанасія. Спершу монастир було освячено як Спасо–Преображенський, згодом він став Успенським. Він мав, окрім суто церковного, це й важливе оборонне значення, оскільки будувався на місці колишнього укріпленого двору пана Пісочинського. З кінця XVII сторіччя він перетворюється на внутрішню міську цитадель, яка мала не тільки земляний оборонний вал, а й дерев'яні стіни з фортечними баштами. На початку XVIII сторіччя монастир оточили потужним цегляним муром із наріжними круглими баштами та надбрамною оборонною дзвіницею. Цей ансамбль став головною домінантою в панорамі Глухова з боку річки Есмані. Центром композиції був хрещатий п'ятидільний триверхий Успенський собор. Трапезна Вознесенська церква, збудована на початку XVIII століття, була без-

банною зальною церквою з прибудованими кількома господарчими камерами. Мурована надбрамна дзвіниця стояла у північному пряслі монастирського муру. Вона була квадратовою у плані, типу «четверик на четверику», вінчалася високим двоярусним верхом. Цей монастир був своєрідною «філією» київського Вознесенського жіночого монастиря, яким керувала Марія–Магдалина Мазепина, мати великого гетьмана. Обидва монастирі були визначними мистецькими осередками гаптування. Деякі гапти з глухівсьиого Успенського монастиря збереглися в музеях.

1692 року до Глухова прибула артіль зодчих на чолі з «записним государевим майстром Матвієм Єфимовим». Тут вона майже одночасно спорудила дві муровані церкви: у 1692–1693 роках — Михайлівську коштом Михайла Миклашевського, полковника Стародубського та в 1693–1695 роках — Миколаївську на центральному майдані міста на замовлення глухівського сотника Василя Федоровича Ялоцького.

Миколаївська церква і Троїцький собор в ансамблі забудови центру Глухова. Фото початку XX ст.

Відповідно до контракту, укладеного з майстром, він будував церкву зі своєї цегли, вапна і заліза, а також зі своєю челяддю (помічниками). Підвозити матеріали на будівництво він також мусив власним коштом. За всю роботу місто платило йому 600 карбованців «копійками» і 500 карбованців «чехами», а також забезпечувало необхідним харчем — п'ять пудів сала, п'ять пудів солі і т.п.

З двох церков, збудованих Матвієм Єфимовим, збереглася лише Миколаївська. Михайлівська ж стояла колись там, де перехрестя теперішніх провулків Поштового і Радянського. Миколаївська й Михайлівська церкви, судячи з їх зображень на планах XVIII сторіччя, були цілком однаковими — тридільними, триверхими, з двозаломними верхами й численними низенькими прибудовами.

Миколаївська церква аж до кінця XVIII століття правила за соборну для всього міста, хоча формально соборною вважалася дерев'яна Троїцька. Це була головна споруда Радної площі, перед нею відбувалися козацькі ради, в ній поставляли на гетьманство Данила Апостола 1727 року й Кирила Розумовського 1750 року. Тут же 1708 року було проголошено анафему великому українському патріотові гетьману Івану Мазепі, якщо вірити авторові «Історії Русів».

Столиця

1708 рік став переломним в історії не тільки України, а й Глухова. Як писав видатний український історик, глухівець Дмитро Дорошенко, «небагато в українській історії моментів, які так тяжко заважили на долі українського народу». Восени 1708 року події Північної війни між Швецією і Росією докотилися до Сіверщини. Московські війська заступили дорогу шведському королеві Карлу XII, не пустивши його вглиб своєї країни ні через Менськ, ані через Смоленськ. Шведи почали пробиватися на Москву через Стародуб, але цю міцну фортецю також встигли захопити війська російського царя Петра I. Тоді Карл XII, маючи з І.Мазепою таємний договір, рушив на Гетьманщину, сподіваючись від союзника всебічної допомоги. Це аж ніяк не входило в плани гетьмана: «Сам чорт пхає його

сюди. Він розвіяв усі мої плани і ще накінець стягне сюди російські війська. Ось як зруйнують і згублять нам нашу Україну» — так бідкався Мазепа. Але події не лишали йому вибору: «Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо для себе шляху надійного, щоб їх обминути. Воюючі між собою монархи, що наблизили театр війни до границь наших, до того розлючені один на одного, що підвладні їм народи уже і ще перетерплять безодню лиха незмірну, а ми між ними є точка, або ціль всього нещастя (...) І так, нинішні договори наші з Швецією суть тільки продовження колишніх, у всіх народах уживаних. Та й що ж то за народ, коли за свою користь не дбає і очевидній небезпеці не запобігає? Такий народ неключимістю своєю подобиться воістину нетямущим тваринам, од усіх народів зневаженим». Козацька старшина підтримала свого провідника, тож у неділю вранці 4 листопада (24 жовтня за старим стилем) 1708 року гетьман І.Мазепа разом зі старшинами на чолі невеликого війська рушив із Батурина на з'єднання зі шведами. Зустріч Мазепи з Карлом XII відбулася вранці 6 листопада у селі Горки над Десною неподалік Новгорода–Сіверського. 6 листопада спочатку Меншиков, а тоді й Петро І дізналися про перехід України до спілки зі Швецією. До речі, стосунки двох держав регулювалися міждержавним договором, пункт 2 якого засвідчував: «Все, що завоюється з бувшої території Московського царства, належатиме на підставі права війни тому, хто цим заволодів, але все те, що, як виявиться, належало колись руському народові, передається і затримається при українській державі». Фактично, змістом цього документу була суверенність України.

Петро І в універсалах від 7 і 8 листопада одразу ж висунув версію про «Мазепу–зрадника». Частина московських військ під командою Меншикова і Ґоліцина за наказом царя мала захопити гетьманську столицю Батурин, де було багато зброї, амуніції і різних припасів. Мазепинці на чолі з полковником Чечелем і генеральним осавулом Кенігсеном завзято боронилися, проте 13 листопада завдяки підступу й зраді Батурин було захоплено. Всіх захисників його і населення, включно з жінками й дітьми, було вимордовано. Як писала

тоді «Ґазет де Франс»: «усі мешканці Батурина без огляду на вік і стать вирізані, як наказують нелюдські звичаї москалів. Ціла Україна купається в крові. Меншиков уживає засобів московського варварства». Загибель Батурина завдала страшного удару планам Мазепи й деморалізувала цілу Україну. Тепер Петро І міг проводити в життя свій план супроти гетьмана і Карла XII. Маніфестом від 8 листопада цар наказував генеральній старшині й полковникам прибути до Глухова для обрання нового гетьмана. Цар бажав, щоб у Глухів з'їхалося також вище українське духовенство. 12 листопада Петро І видав ще одного маніфеста, де повторно закликав старшину й козацтво до вибору нового гетьмана, а весь народ — до опору шведам. Справу виборів цар доручив князеві Григорію Долгорукову, котрий 14 листопада прибув до Глухова. Там його зустрів глухівський сотник Олексій Туранський з деякими старшинами. Навколо Глухова було поставлено Білозерський драгунський полк — задля правильного проведення «виборів». «Ближній стольник царський» Долгоруков викликав до себе по одному козацьких полковників «ради некоторых потребных к его царского величества интересам и целости Малороссийского края советов». Із тих розмов вияснилося, що є дві кандидатури: чернігівський полковник Павло Полуботок і полковник стародубський Іван Скоропадський. Цар, прибувши до Глухова 15 листопада, наказав обрати Скоропадського, бо «Полуботок надто хитрий — з нього може вийти новий Мазепа».

Скоропадський всіляко ухилявся від царського вибору. Давній спільник І.Мазепи, він лишався вірним українській справі навіть після Полтавської поразки, після смерті Мазепи 1709 року. Та зрозумівши, що цар Петро жартувати на буде, мусив погодитись. 17 листопада після служби Божої в Троїцькому соборі полковники з генеральною старшиною і козаками вийшли на Радний майдан й обрали нового гетьмана. Не без іронії вони заявили: «Нехай же Іван Скоропадський, стародубський полковник, стане нашим гетьманом, коли така воля Його Царської Величності». Князь Долгоруков передав Скоропадському царську грамоту і військові клейноди: бунчук, прапор, булаву й печатку. Далі відслужено подячний молебен,

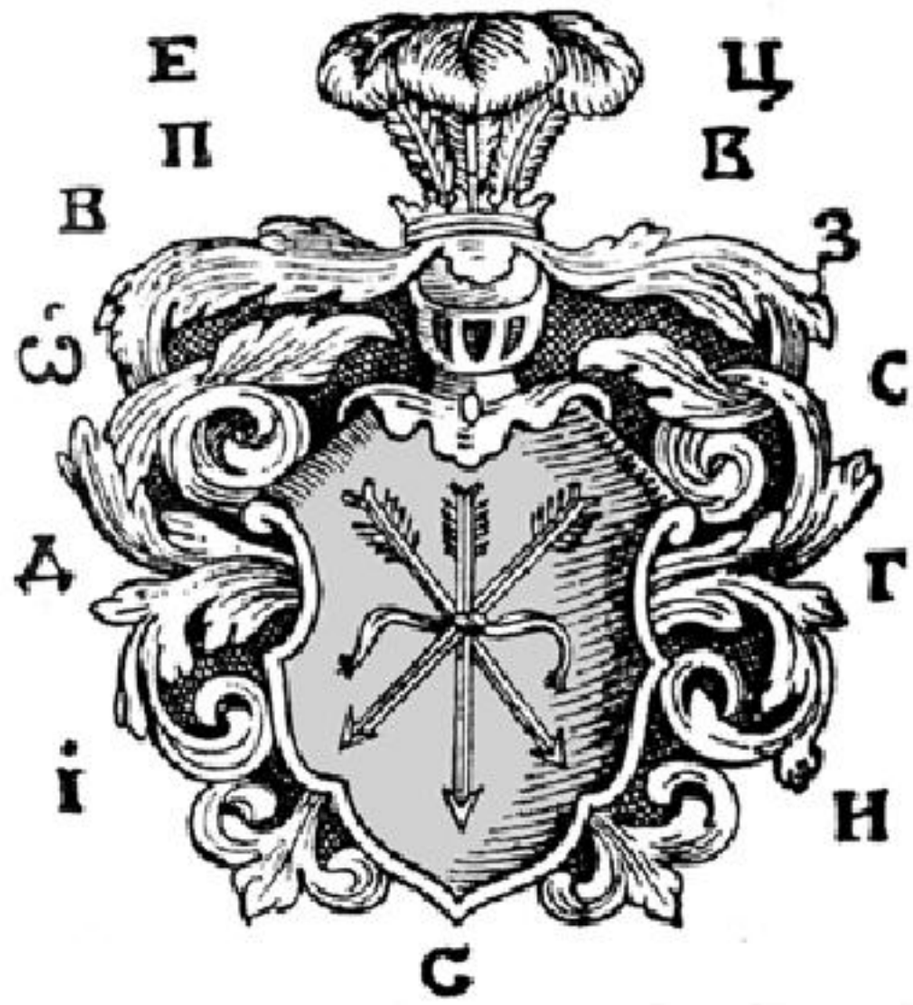

Герб гетьмана І.Скоропадського

Гетьман Іван Скоропадський

після якого Скоропадський присягнув на вірність цареві. Одним із пунктів присяги була відмова від будь–яких зносин із Мазепою. Акт вибору гетьмана підписали полковники: чернігівський — П.Полуботок, переяславський — С.Томара, ніжинський — Л.Жураковський, полтавський — І.Левенець, лубенський — В.Свічка, а також одинадцять значних військових товаришів. Пізніше цей акт підписали втікачі зі шведського табору Іван Сулима, Гнат Ґалаґан і Данило Апостол, а також духовні особи, у тому числі чернігівський архієпископ, переяславський єпископ, кілька архімандритів. Просто з церкви Долгоруков повіз гетьмана до царя, котрий поздоровив його й обдарував бочкою вина, п'ятьма бочками меду і десятьма — пива.

А напередодні цієї церемонії на Радному майдані за сценарієм Петра І було влаштовано символічну страту «проклятого переметчика и вора Ивашки Мазепы». Видовище було обставлене з найбільшою театральністю. На поміст із шибеницею принесли ляльку, яка мала зображувати Мазепу. Меншиков і обер–камергер Ґоловкін зірвали з ляльки всю «кавалерію» (ордени), пошматували орденські дипломи.

Прочитано злобну пародію смертного присуду над гетьманом, після чого ляльку повішено.

Московська влада, як зазвичай, не могла обмежитися лише безкровними видовищами. Тоді ж у Глухові було страчено багатьох мазепинців, у тому числі й полковника Чечеля, котрого пораненим захопили при штурмі Батурина. Пораненого Фрідріха Кеніґсена від страти врятувала смерть на шляху до Глухова.

На цьому цар Петро не заспокоївся і, шукаючи найефективніших способів боротьби з І.Мазепою та з самостійницькою агітацією, вирішив використати авторитет церкви, проголосивши церковне прокляття найбільшому церковному доброчинцеві й будівничому храмів. За розпорядженням царя анафему виголошували 20 листопада одночасно в Глухові і в Успенському соборі Московського Кремля. За «Історією Русів», «сумрачна урочистість ця відбувалася в кам'яній Миколаївській церкві, в присутності царя і численного зібрання урядовців та народу. Духовенство й клирики були в чорному вбранні й усі зі свічками чорного кольору. Портрет Мазепи, що до того висів посеред міста на шибениці, кат волочив по місту і втягнув його у саму церкву. Духовенство обступило його, вичитувало й виспівувало деякі псалми зі Святого Письма, а потім, проголосивши й кілька разів повторивши «да будет Мазепа проклят!» — повернуло до портрета палаючі свічки, а клирики, повторюючи ті самі слова співом, повертали й свої свічки донизу. Єпископ, що первенствував, кінцем свого жезла при тому вдарив портрет у груди, примовляючи: «анафема!» Тоді портрет потягли назад із церкви й співали оцей церковний стих: «Днесь Іуда оставляєт Учителя і пріємлет диявола». На закінчення церемонії Новгород-Сіверський протопоп Афанасій Заруцький, автор численних вірнопідданих віршів на честь гетьмана Мазепи, виголосив проповідь про нього як про найгіршого зрадника, за що цар Петро І «пожалував» йому ціле село з кріпаками.

Ця складна й несамовита церемонія церковного прокляття політичних опонентів походить із Візантії, з тієї доби, коли духовенство завзято боролося проти світської влади. До речі, за межами Російської імперії жодна з Православних Церков,

жоден із Вселенських Патріархів ніколи не визнавали цієї довільно накиненої анафеми. А проте, незважаючи на свою канонічну неправосильність, ця акція справила бажаний Петрові І вплив на українську людність, деморалізувавши її тим більше, що цар примусив, щоб Івана Мазепу проклинали його ж найближчі друзі! «Єпископ, що первенствував» — це не хто інший, як Іоан Максимович, архієпископ чернігівський, усім зобов'язаний гетьманові. В Успенському соборі Московського Кремля анафему в присутності царевича Олексія і всього царського двору виголошував найближчий приятель Мазепин, митрополит Стефан Яворський, «місцеблюститель патріаршого престолу», котрий до офіційних словес додав ще й від себе: «А хто це такий, той Мазепа? Хитрий і отруйний змій, лис, чорт, Іуда, лицемірник і новий Каїн. Це скажений вовк під шкурою ніжного ягняти». Так само раптово «прозрів» славнозвісний Феофан Прокопович, ректор Києво–Могилянської академії, котрий поспішно викреслив у своїй драмі «Володимир» усе, що стосувалося його покровителя гетьмана Мазепи. Здається, тільки київський митрополит Іоасаф Кроковський зумів якось уникнути сеї ганебної ролі. Його підпису немає навіть на акті вибору нового гетьмана.

Глухівські події 1708 року ознаменували нове явище в історії України: перед тим неодноразово українська політична еліта переходила на службу до держав–завойовниць. Проте духовенство лишалося з народом, підтримуючи самостійницькі змагання. У Глухові ж православне духовенство вперше відверто зрадило справу української незалежності. Ніхто не спромігся протистати царським наказам, які прямо суперечили навіть церковним уставам. Ця зрада позначила прірву між високим духовенством і українським національним рухом.

28 листопада (17 за старим стилем) 1708 року цар Петро І виїхав із Глухова до Путивля. Оскільки колишня гетьманська столиця Батурин була дощенту зруйнована, цар розпорядився, щоб надалі постійною резиденцією гетьманів і фактичною столицею відтепер був Глухів. Такими трагічними подіями започаткувався останній етап історії Гетьманської держави і, водночас, — період найбільшого розквіту Глухова.

200 років по тому видатний український ідеолог Дмитро Донцов, аналізуючи похід Карла XII на Україну, передбачив: «Нині живемо в час ревізії великого історичного процесу, рішеного долею перед 200 літами на користь Росії. Петром започатковане розв'язання східного питання починає хитатися. Цілий комплекс земель, почавши від Фінляндії і прибалтійських країв, через Вільно, Варшаву і Україну, аж до границь Туреччини — знову стає ареною війни, в якій рішається будучність Європи і Росії. Історія (...) знову покликала до життя і дії сили, які діяли в часах Північної війни, і рівночасно показала, що тоді побіджені — не мертві, а тодішні побідники — не безсмертні. Удари ззовні і повстання всередині великанської держави — ось ті фактори, що, сподіваємося, нададуть розв'язанню східноєвропейської проблеми інший характер, як то бажали собі Петро I, Микола II, Керенський, Лєнін і ціла так звана демократична Росія. Те, що випадково не вдалося в XVIII віці, може вдатися в XX–му».

І справді, в останньому десятиріччі XX століття знову постала українська держава. Це стало можливим, крім усього іншого, ще й внаслідок історичної традиції, за якою Гетьманщина Глухівської доби боролася проти Москви й намагалася триматися національних державницьких традицій, для яких Глухів зрештою став не лише осередком, а й символом.

Істориків давно цікавить питання: чому столицю Гетьманщини перенесли саме до Глухова? Стандартна відповідь на це питання досі була такою: Петрові I необхідно будо тримати гетьманську адміністрацію якнайближче до російських кордонів, для оперативного нагляду й контролю. Тому й було обрано Глухів, а не Батурин, розташований за 90 кілометрів від Глухова вглиб України.

Одначе таке пояснення не є задовільним. Адже Глухів — не єдине значне місто в тодішньому російсько–українському пограниччі: навіть якщо відкинемо полкові центри Стародуб і Гадяч, то лишається чимало сотенних містечок, як і Глухів: Новгород–Сіверський, Короп, Кролевець, Конотоп, Ромен. Так що слід пошукати інших причин.

Видатний український письменник Роман Іваничук у своїй повісті «Орда» висунув таку версію: Петро I переніс геть-

манську столицю зі зруйнованого Батурина до Глухова, який тоді був задрипаним глухим селом, для того, аби зайвий раз принизити українців, потоптати нашу національну гідність і збезчестити державницькі традиції.

В історика завжди виникає внутрішній протест, коли наших історичних ворогів намагаються змалювати такими собі тупоголовими недоумками, позбавленими усіх людських рис, окрім брутальності і жорстокості. В цьому разі постає питання: чого варті наші великі гетьмани, які не раз зазнавали політичних і воєнних поразок від північних володарів — «недоумків»? І справді, «скажений Петро» був чоловіком надто емоційним, але ж не дурним — на підтвердження цього почитаймо хоча б його укази, якими він створював правову базу Російської імперії — там присутня справжня державна мудрість. Отже, йдеться зовсім не про чергову примху російського царя. Та й версія про «глухе село Глухів» не витримує критики, бо ми знаємо, що тодішній Глухів був «лучше Киева строением и житием».

Отже, справжні причини були такими. По–перше, столицю аж ніяк не можна було лишати в сплюндрованому Батурині, який для царя і його нащадків став асоціюватися з Мазепою і «змеёй малороссийского коварства и измены». Жахлива доля Батурина мала ще довго застрашувати український народ. Тож не випадково, що півстоліттям пізніше останньому гетьманові Кирилові Розумовському, попри всю його ненависть до Глухова й любов до Батурина, так і не вдалося його відродити.

Порівняння ж Глухова з тогочасними сусідніми містами дає дуже цікавий матеріал для аналізу й висновків. Історики давно помітили, що і в добу Княжої держави, і за Гетьманщини у Наддніпрянщині й на Лівобережжі об'єктивним показником рівня соціально–економічного розвитку того чи іншого поселення може бути кількість мурованих споруд. Муроване будівництво, яке тут велося з цегли, бо природного каменю було мало, вимагало вмілих майстрів, складної організації робіт, а головне — величезних коштів. Нам тепер важко уявити собі тодішній масштаб цін. Але, приміром, у другій половині XVIII століття, коли вже було багато цегельних заводів і муровані

будинки були не в дивину, дуже високооплачуваний фахівець (ректор колегіуму) за рік міг заробити від 15 до 50 карбованців, а мурований будинок тоді коштував 500–600 карбованців. У часи І.Мазепи будівництво мурованого храму коштувало від 20 до 40 тисяч карбованців.

Скільки ж було мурованих будівель по українських містах на початку XVIII століття? З усіх міст Лівобережжя найбільше мурованих споруд було в старій княжій столиці Чернігові та у Ніжині — одному з найбільших центрів європейської торгівлі. Натомість у кількох полкових містах — Прилуках, Миргороді, Гадячі, Полтаві й Лубнах тоді, у 1708 році, не було жодної мурованої будівлі. Так само, як у Коропі, Кролевці й Конотопі. У Новгороді–Сіверському в ті часи знаємо лише один мурований Успенський собор та муровану фортечну браму. Щоправда, був іще й мурований Спасо–Преображенський монастир, але він стояв поза містом і до нього не належав. У сотенному містечку Лубенського полку Ромні був один мурований Святодухів собор, але дата його зведення (1689 рік) є непевною, тож можливо, що він збудований набагато пізніше. Найбагатшим полковим містом тодішньої Слобожанщини вважалися Суми. Але навіть у Сумах знаємо лише одну муровану церкву — Воскресенську 1702 року, та ще мурований будинок війта, в якому зупинявся Петро І взимку 1709 року.

На такому тлі Глухів з двома мурованими церквами і великим мурованим монастирем у середмісті виглядав містом надзвичайно розвиненим і багатим. І справді, серед усіх поселень російсько–українського пограниччя він мав містобудівну інфраструктуру, найбільше підготовлену для того, щоб прийняти столичні функції. Під такою інфраструктурою ми розуміємо величину території, наявність вільних земель, потужність укріплень, імпозантність забудови головних вулиць, величину майданів, монументальність центральних споруд. Напевно, важливою була й близькість Глухова до Путивля — головної російської фортеці на кордоні з Україною, і те, що шлях із Москви до Києва проходив саме через Путивль і Глухів на Кролевець і Батурин. Отже цими об'єктивними чинниками, а не емоційними колізіями, слід пояснити піднесення статусу тодішнього Глухова до рангу української столиці.

Українська держава XVIII століття

Була колись Гетьманщина,
Та вже не вернеться!
Було колись панували,
Та більше не будем.
Тії слави козацької
Повік не забудем.

(Т.Шевченко)

Протягом XVIII століття до Глухова сходилися всі важелі правління Гетьманщиною. Саме в Глухівський період маємо найбільш розвинену систему державних органів в Україні. Звісно, гетьманська Україна не була цілком самостійною державою. Її статус можна визначити скоріше як автономію у складі Російської імперії. Але вона давала українцям більше самоврядування, ніж вони будь–коли до того мали, починаючи з часів падіння Галицько–Волинського князівства. Тож цілком слушною видається нам думка видатного історика Івана Джиджори, що «Гетьманщина — се одинока часть України, де український народ найдовше жив у виробленім ним самим державно–автономічнім устрою, а через те саме жив і найповніше своїм національно–культурним життєм (...) І власне дякуючи довшому, чим деінде, істнованню державно–автономічної окремішности в масі могло сильніше вкорінитися почуваннє національно–культурної окремішності, так що могло переховатися через пізніші безпросвітні часи аж до порога XIX ст. і послужити зародком національного відродження».

Визначну роль Гетьманщини не тільки в українській, а й у світовій історії добре розуміли поінформовані іноземці. Так, французький дипломат Шарль Луї Лесюр в «Історії козаків», написаній на замовлення Наполеона Бонапарта, зазначає, що для всесвітньої історії козацька держава дає приклад незвичайно оригінального урядування на зразок Спарти чи республіканського Риму.

Російські царі самою своєю суттю були запеклими антагоністами будь–якого, не лише українського, самоврядування. Тому основним змістом Глухівської доби гетьманської держави

була тривала й затята боротьба імперського централізму з українським прагненням до автономії. Росія вела цю боротьбу під старим, ще римських часів імперським гаслом «divide et impera»: «Задля нашої безпеки на Україні треба насамперед посіяти незгоду між полковниками й гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже не має такої власти, як Мазепа, то (...) буде приходити з доносами. При цім не треба поводитися з донощиками суворо; якщо двоє прийдуть із брехливим доносом, але коли з ними обійтися ласкаво, то третій прийде вже з правдивим доносом, а гетьман зі старшиною будуть боятися (...). Треба, щоб в усіх полках були полковники, незгодні з гетьманом; якщо між гетьманом і полковниками не буде згоди, то всі справи їх будуть нам відкриті» — так висловив суть політики Петра І щодо України один з його міністрів, князь Ґоліцин у листі до канцлера Ґоловкіна.

У таких обставинах починав керувати краєм гетьман Іван Скоропадський. Гетьманщина тоді поділялася на 10 полків: Стародубський, Чернігівський, Ніжинський, Прилуцький, Київський, Гадяцький, Переяславський, Лубенський, Миргородський і Полтавський із населенням понад 1,2 мільйона чоловік, 11 великими містами, 126 містечками й близько 1800 сіл.

Сам гетьман походив із правобережної України. На Лівобережжя переселився 1674 року, після того, як турки зруйнували Умань. Був військовим канцеляристом гетьмана І.Самойловича, а за І.Мазепи став генеральним бунчужним, потім — генеральним осавулом. 1706 року Мазепа призначив його стародубським полковником. Цього переконаного мазепинця події заскочили так несподівано, що він мусив лишитися на боці Москви.

Ствердилася тенденційна думка, що Іван Скоропадський був боягузливим тюхтієм і, фактично, керував Гетьманщиною не він, а його жінка Анастасія, дочка ніжинського єврея Марка Абрамовича. Петро І підсміювався, кажучи: «Іван носить плахту, а Настя — булаву». Тарас Шевченко ж просто припечатав його фразою про «гетьмана дурного». Але насправді на долю І.Скоропадського випало найтяжче завдання: в умовах післябатуринського терору рятувати, що можна було, з автономії Гетьманщини, яку цар Петро після полтавської катастрофи

1709 року заповзявся обернути нанівець. А що гетьман не був боягузом — це засвідчував сам же Т.Шевченко у повісті «Капитанша», розповідаючи про зіткнення Скоропадського із всесильним тоді «свєтлейшим князем» Меншиковим, який загарбав величезні землі на Стародубщині: «Данилыч, не будучи дурак, да к Почепской волости и отмежевал посредством немецкой астролябии сотню Бакланскую, Мглинскую и половину Стародубовской, да и заехал в Глухов благодарить гетмана. А простоватый Ильич, ничего не ведая, знай угощает своего светлейшего гостя, аж пока светлейший гость, в знак благодарности, велел скласть на площади против дворца каменный столб и вбить в нею пять железных спиц: одну для гетмана, а прочие для старшин, если они хоть заикнутся перед царем про немецкую астролябию. Однако ж старшины не устрашились и, будучи в Москве, пожаловались на грабителя, за что наперсник был оштрафован». Отож, простуватість Івана Ілліча була личиною, яку він носив лише з необхідності. «В найстрашніші часи для України після Полтавської катастрофи, в умовах фактичної московської окупації, він робив усе, що міг, для того, щоб боронити інтереси Української держави — писав про Скоропадського видатний український історик XX століття Олександр Оглоблин — звичайно, Скоропадський не міг не повернутися до старої політики Мазепи щодо Москви, але Московський уряд ніколи повністю йому не довіряв, дістаючи до того ще від своїх агентів на Україні (...) численні факти й далеко не завжди безпідставні доноси на Гетьмана про його доброзичливе ставлення до мазепинців (...) і до самого Мазепи. Ці факти досить відомі. Навіть у своїх універсалах Скоропадський уникає офіційної московської термінології щодо «изменника» Мазепи, називаючи його звичайно або «бувшим гетьманом» або «нашим антецесором».

Одразу ж після обрання Скоропадського гетьманом за давнім державним звичаєм належало скласти «статті», тобто договір із Москвою. Посилаючись на війну, Петро І відмовився це зробити. Після Полтавської битви Скоропадський звернувся до царя з табору під Решетилівкою, прохаючи підтвердити давні права й вольності Гетьманщини та вирішити інші питання, зокрема, заборонити москалям називати українців «изменни-

ками». Петро І відбувся загальними фразами й обіцянками, проте зазначив, що козацькі війська надалі перебуватимуть під командою російських генералів, а українська артилерія, захоплена в Батурині 1708 року, залишиться в Москві як військовий трофей. Насамкінець гетьманові було запропоновано не докучати цареві згадками про «козацьку вольність», бо «народ малоросійський», мовляв, з ласки царя має свободи більше, ніж будь–який інший народ у світі.

Вищим урядовим органом Гетьманщини була Генеральна військова канцелярія, що містилася в Глухові. В ній під головуванням гетьмана засідали 8 генеральних старшин, зокрема писар, обозний, хорунжий, бунчужний, осавул і суддя. Функції генеральних старшин були такими: генеральний писар завідував гетьманською канцелярією, вів дипломатичні зносини, листування. Його клейнодом, або атрибутом влади, була державна печать, яку він зберігав, і якою засвідчував найважливіші державні акти. Чужинці, як правило, називали генерального писаря канцлером.

Генеральний обозний не лише завідував Генеральною військовою арматою, а й усіма військовими справами України. До його апарату належали осавул, хорунжий, економ, гарматний писар, отаман. Він мав свою окрему канцелярію, функції якої приблизно відповідали сучасному міністерству оборони.

Двоє генеральних суддів керували Генеральним судом, що вершив кримінальні справи й був вищою апеляційною інстанцією з усіх судових справ. Судив генеральний суддя, як правило, сам, за участю судового писаря. Судді часто виїздили на місця, щоб там розглядати справи.

Уряди двох генеральних осавулів, хорунжого і бунчужного не були чітко визначеними. Чужинці називали їх гетьмановими генерал–ад'ютантами. Вони виконували важливі урядові доручення, їздили послами, командували військами. У Глухівську добу до генеральної старшини долучили ще посаду генерального підскарбія, котрий відав фінансами. По суті, генеральна старшина була тодішнім Кабінетом Міністрів. Її обирали разом з гетьманами, на Генеральних радах або на старшинських з'їздах. Іноді цих урядовців призначав сам гетьман. Вони отримували річну платню і володіли ранговими маєтностями.

Починаючи з 1708 року в Глухові регулярно відбувалися з'їзди старшини. Вони скликалися на Великдень або на Різдво. У разі необхідності число учасників з'їздів могло бути дуже значним, а при обговоренні питань про оренди запрошувалися представники міщанства. Отже, були певні передумови для розвитку Гетьманщини в напрямку становлення парламентської системи. До речі, саме в цьому напрямку діяли й тогочасні українські емігранти — згадаймо «Вивід прав України» Пилипа Орлика. Зрозуміло, що в умовах Російської імперії розвиток у тому напрямку був неможливий і взагалі українському самоврядуванню мав прийти кінець.

16 травня 1721 року гетьман Скоропадський започаткував кодифікацію українського законодавства. Спеціальним універсалом він доручив писареві Гадяцького полку А.Ситенському і значковому товаришеві З.Рошаківському перекласти на українську мову «Литовський статут», збірник маґдебурзького права «Саксонське зерцало» і «Порядок» В.Гроїцького. Ця справа значно затяглася і до смерті гетьмана її не було завершено.

У зв'язку з набуттям Глуховом столичного статусу його сотники стали відігравати помітнішу роль. Вони вирішували міські справи, контролювали столичну торгівлю, зустрічали і проводжали посольства та окремих дипломатів, виконували доручення гетьмана. Їм, як і генеральній старшині, надавалися рангові маєтності. Глухівські сотники Туранський, Мануйлович, Омелянович, Тарасович стали великими землевласниками.

1713 року Іван Скоропадський виступив із проектом створення одинадцятого полку — Глухівського, до складу якого мали увійти сотні Глухівська, Воронізька, Кролевецька, Конотопська, Коропська і Новомлинська, з чисельністю козаків 6 тисяч чоловік. Однак царська адміністрація не дозволила реалізувати цей задум.

Кінні козаки шести засеймських сотень Ніжинського полку (Глухівської, Ямпільської, Кролевецької, Коропської, Воронізької і Новомлинської) були безпосередньо під гетьманським реґіментом, становили його особисту гвардію і не підпорядковувалися Ніжинському полковнику. Гетьманську резиденцію охороняли жолдаки — козаки–піхотинці, що мали

білі однострої. При гетьманській особі знаходилася генеральна військова музика — п'ять сурмачів і довбиш. На їх утримання було встановлено спеціальні грошові збори з присілків.

Проте не лише гетьманська адміністрація урядувала в Україні. Одразу ж по обранні Скоропадського цар призначив при ньому своїм міністром стольника Ізмайлова, якому дав дві інструкції — явну і таємну. Явна мала 10 пунктів і зобов'язувала Ізмайлова стежити, щоб в Україні не було зради, щоб гетьман без нього не приймав іноземців, не переміняв генеральних старшин і полковників, не відбирав і не надавав нікому маєтностей. У таємній інструкції Ізмайлова було зобов'язано стежити за гетьманом і старшиною, щоб вони не зносилися із «зрадниками», поляками, шведами, турками і татарами; таємно вивідувати, скільки податків збиралося раніше, і скільки тепер, прислухатися до розмов. Такі інструкції свідчили про повну недовіру царя до української еліти.

Стольника Ізмайлова скоро заступив інший — Протасьєв, великий хабарник і донощик. За його ініціативою цар 1715 року скасував виборність полкової і сотенної старшини. Поступово московська адміністрація почала все брати в свої руки, формально лишаючи попередній устрій. Ігноруючи гетьмана, цар сам почав призначати полковників, як правило, з неукраїнців: Толстих, Милорадовичів, Марковичів. Вони вносили безладдя в управління, не знаючи місцевих звичаїв і порядків, деморалізували старшинську верству, дискредитували її в очах народу. Та й стиль керівництва в Україні після Мазепи змінився. На зміну сміливості й рішучості політиків доби Богдана Хмельницького прийшло пристосовництво провідників, що сформувалися за доби Руїни. Вони дбали про обмежені й прагматичні цілі: утримувати задовільні стосунки з царським урядом і зміцнювати свої привілеї та маєтності.

Одним із нових способів знекровлення України було систематичне ослаблення її людського потенціалу. Козаків десятками тисяч посилали на «канальські роботи», на будівництво Петербурга й укріплених ліній на Кавказі, в походи на Персію. Там козаки — військова еліта нації — масово гинули. Так започатковувалася традиційна московська політика винародовлення українців.

І здалека
Запорожці чули,
Як дзвонили у Глухові,
З гармати ревнули.
Як погнали на болото
Город будовати,
Як плакала за дітками
Старенькая мати
Як діточки на Орелі
Лінію копали
І як у тій Фінляндії
В снігу пропадали.
Чули, чули запорожці
З далекого Криму,
Що конає Гетьманщина,
Неповинно гине.

(Т.Шевченко)

Для вирішення державних проблем гетьману І.Скоропадському часто доводилося їздити до Москви або до Петербурга. Навесні 1722 року, виїхавши в чергову таку подорож, він несподівано отримав царський указ про заведення цілком нової установи — Малоросійської колегії, яка фактично позбавляла гетьмана й тої невеликої влади, яку він мав. До українського народу було видано грамоту з демагогічним твердженням, що колегія засновується для «того, щоб український народ ні від кого не був обтяжений: ані неправими судами, ані утисками старшини». Колегія складалася з шести російських штаб–офіцерів і прокурора. Очолював колегію бригадир С.Вельямінов. Усіх членів колегії призначав цар. У цивільних справах вона підпорядковувалася Сенату, у військових — командувачу російських військ в Україні. Даремно старий гетьман доводив Петрові І, що це — брутальне порушення всіх договорів, укладених Україною з Москвою. Цар холодно відповів, що справу зроблено, і що ця реформа не суперечить статтям Богдана Хмельницького. Такого не зміг пережити навіть терплячий Скоропадський. Повернувшись від царя, він помер у Глухові 3 липня 1722 року. Поховано його з великою

пишнотою в фамільному Гамаліївському Харлампіївському монастирі поблизу Глухова. Як зазначав О.Оглоблин, «ім'я і пам'ять Скоропадського завжди залишалися чистими в колах української мазепинської еміграції. Коли гетьман Пилип Орлик довідався про смерть Скоропадського, він записав у своєму щоденнику: «Нехай душа його на віки вічні живе в радостях Господніх! Колись це був великий і любий мій приятель».

Через кілька днів після похорону І.Скоропадського старшина вислала до царя прохання про вибір нового гетьмана. А тим часом наказним гетьманом став чернігівський полковник Павло Полуботок, чоловік рішучий і твердий, оборонець автономії України і прав національної еліти. Він очолив Генеральну військову канцелярію. Але одночасно до Глухова прибув бригадир Вельямінов і сформував Малоросійську колегію. Витворилося своєрідне двовладдя. Між двома вищими урядовими органами одразу ж почалися тертя і непорозуміння. Як тільки Вельямінов почав приймати скарги й посилати накази Генеральній військовій канцелярії, Полуботок запротестував і добився сенатського розпорядження Вельямінову провадити свою діяльність у порозумінні з вищими інстанціями Гетьманщини. У відповідь на це Вельямінов, придивившись свіжим оком до порядків в Україні, подав Петру І проект різних змін в адміністрації, суді й фінансах. На початку 1723 року цар затвердив більшість пунктів вельяміновського проекту, передавши всі фінанси Гетьманщини фактично до відання Малоросійської колегії. Вже 1724 року Вельямінов з гордістю доповідав, що за його правління грошові надходження до імперського скарбу з України підвищилися на 600 відсотків (!).

Але Павло Полуботок не складав зброї і раз–у–раз нагадував цареві про необхідність вибору гетьмана, на що Петро І зрештою відповів, що «всем ведомо, что с Богадана Хмельницкого до Скоропадского все гетманы явились изменниками, от чего много потерпело государство Русское, особенно Малороссия, и потому надобно приискать в гетманы верного и надежного человека, а пока такой найдется, определено правительство, которому надлежит повиноваться и не докучать насчет гетманского выбора». Між Полуботком і Вельяміновим не раз траплялися гострі зіткнення і сварки. Полу-

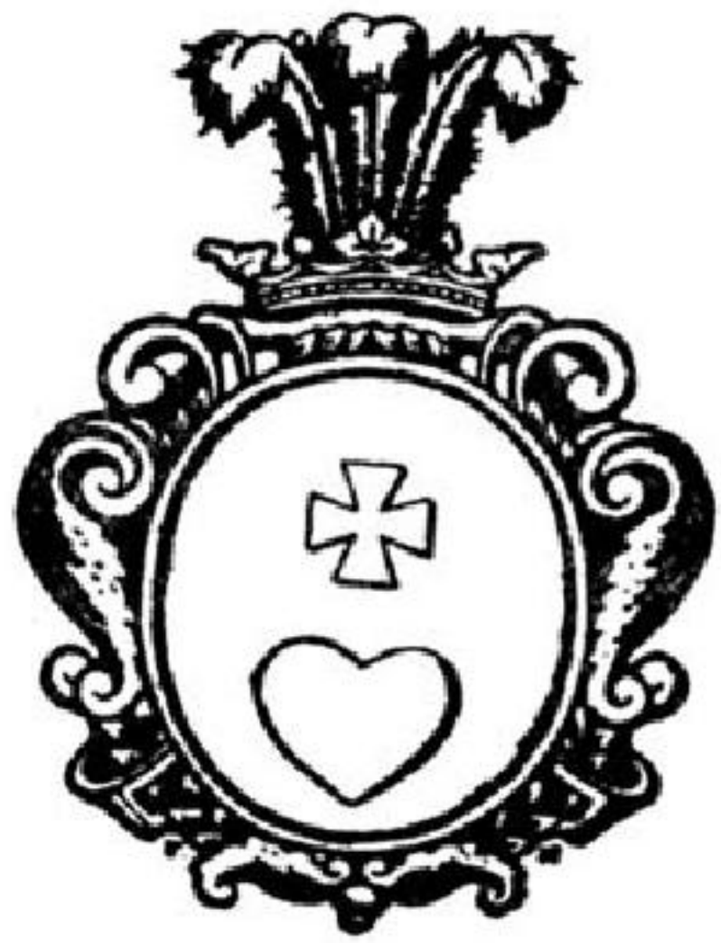

Герб П.Полуботка

Наказний гетьман Павло Полуботок

боток посилався на свій сан наказного гетьмана, який за ним визнав сам цар. Вельямінов на це казав: «Я бригадир и президент, а ты что такое передо мною? Ничто! Вот я вас согну так, что и другие треснут. Государь указал переменить ваши давнины и поступать с вами по–новому!» Коли Полуботок вказав бригадиру на непристойність його вихваток під час читання указу, Вельямінов закричав: «Я вам указ!»

Зрештою мудрий Полуботок вирішив провести реформи, в результаті яких Вельямінов і Малоросійська колегія втратили б ґрунт для своїх претензій на управління. Він реформував суди, Генеральний суд зробив колегіальним, установив строгий порядок проходження справ і апеляцій, боровся з надуживаннями судів і старшини. Малоросійська колегія почала втрачати ореол захисника простого народу проти старшинських здирств. Це найбільше обурило царя. Він викликав до Петербурга наказного гетьмана з групою генеральних старшин.

Із города із Глухова
Полки виступали
З заступами на лінію,
А мене послали

На столицю з козаками
Наказним гетьманом!
О Боже наш милосердний!
О царю поганий,
Царю проклятий, лукавий,
Аспиде неситий!
Що ти зробив з козаками?
Болота засипав
Благородними костями,
Поставив столицю
На їх трупах катованих!
І в темній темниці
Мене, вольного гетьмана,
Голодом замучив
У кайданах. — Царю! Царю!
І Бог не розлучить
Нас з тобою. Кайданами
Скований зо мною
Навік-віки.

(Т.Шевченко)

Після ув'язнення П.Полуботка цар арештував в Україні його однодумців, у тому числі й майбутнього гетьмана Данила Апостола. Павло Полуботок помер у Петропавловській фортеці 29 грудня 1724 року (за новим стилем). Там же померли переяславський полковник Карпека і реєнт Генеральної військової канцелярії Дмитро Володковський. Решту старшини від Сибіру врятувала нагла смерть Петра І на початку 1726 року.

Після розгрому полуботківців у Глухові вже цілком самовладно правила Малоросійська колегія. Полтавський полковник Іван Левенець, глухівський сотник Іван Мануйлович та Федір Гречаний, котрих поставлено було на чолі Генеральної військової канцелярії, зробилися зовсім слухняними і дбали про дріб'язкові приватні й матеріальні справи.

Несподівано ревним захисником автономних прав Гетьманщини став їх найбільший гонитель — «Свєтлєйший князь» Олександр Меншиков. Президент Малоросійської колегії дуже високо піднісся і мав необережність посваритися зі всесильним

правителем. З ініціативи Вельямінова на всіх власників приватних маєтків Лівобережжя було накладено величезні податки. А це вдарило по кишені Меншикова, котрий володів значними латифундіями на Стародубщині. Тож 1727 року, коли померла Катерина І й на трон посадили малолітнього Петра ІІ, Меншиков, зробившись фактично реґентом, наполіг у «Верховній таємній раді» на необхідності полегшень для України. Мова йшла про скасування всіх податків, накладених Малоросійською колегією, лишивши тільки ті, які належало збирати згідно з «пунктами Богдана Хмельницького». Справа була не тільки в суто шкурних інтересах «Данілича», а й у майбутній війні з Туречииною, яку вже тоді було заплановано. Тому й постала необхідність заспокоїти українців і прихилити їх до російського престолу. Ненависного Вельямінова було відкликано до Петербурга, Малоросійську колегію скасовано, москалям заборонено купувати землю в Україні, а всі українські справи з Сенату було передано до Колегії закордонних справ, як зносини з іноземною державою. Нарешті, 20 червня 1727 року до Глухова вислано таємного радника Наумова для переведення вибору гетьмана і генеральної старшини.

Згідно з царським указом до Глухова з'їхалася козацька старшина — генеральна, полкова, сотенна, отамани міст і містечок. Під час попередніх нарад було ухвалено кандидатуру 70–річного полковника миргородського Данила Апостола. На свято Покрова Пресвятої Богородиці удосвіта пострілом із трьох гармат глухівської фортеці було подано сигнал підготовки до Генеральної ради. Всі козацькі полки зі зброєю пішо вишикувалися в чотири лави на Радному майдані навколо Миколаївської церкви. Перед північними дверима храму стояли духовні особи — архієпископ київський Варлаам Ванатович, єпископ чернігівський Іродіон Жураковський, п'ять архімандритів та інші. Перед ними на столі, вкритому червоним сукном, поклали царську грамоту. В супроводі військової музики принесли державні клейноди — печатку, булаву, велику хоругву, значок і бунчук. У кареті приїхали «міністр пан Наумов разом з електором паном полковником миргородським». Прочитавши царську грамоту, Наумов спитав, кого хочуть гетьманом. «І коли всі одноголосно вигукнули, даючи вотум на

Герб Д.Апостола

Гетьман Данило Апостол

полковника миргородського Данила Апостола, він, пан міністр, ступивши зі столу, вручив нововибраному гетьману клейноди військові — печать і булаву. І знаменами військовими його покрили, і крикнули всі сильно (...) І вдарили по всіх полках на котлах, і на трубах віват заграли. І як з дрібного оружжя по всіх полках випалили, так і з армат міських огонь давали. І так нововобраний гетьман Данило Апостол дякував усьому війську, на всі сторони кланяючись, і пішов у церкву святого Миколи на службу Божу і всі за ним, на елекції що були присутні, старшини, перші особи духовні і світські. По службі Божій, і по молебні, і по присязі, коли йшов нововобраний гетьман до дому гетьманського, віддавали йому честь від усіх полків боєм на котлах і гранням музики військової, а перед ним несено булаву за звичаєм, і за ним несено знамена військові, хоругву, знак і бунчук гетьманський. І так цілий день вся старшина в домі гетьманськім приймована була, і з гармат на тріумф стріляли».

Обрання гетьмана викликало величезну радість не лише в тодішній Гетьманщині. На Правобережжі польські землевласники перестали стягувати податки зі своїх селян, а деякі навіть виїхали вглиб Польщі. Запорожці, котрі переселилися до турецьких земель, зібралися вертатися в Україну.

Данило Апостол був одним з найвизначніших політиків XVIII століття, котрий не тільки вірив у можливість вибороти державність України, а й активно ту державу розбудовував. На відміну від Павла Полуботка, він не забруднив своїх рук здирством і кривдою народу. Свого часу полковник Апостол мав певні суперечності з Мазепою. Але при цьому він належав до тієї групи старшин, яка була втаємничена в плани українсько–шведського союзу. Від того союзу Апостол відстав після розгрому Батурина, зневірившись у справі, яка так невдало розпочалася. Після полтавської катастрофи 1709 року Данило Апостол, як і Скоропадський, намагався врятувати все, що ще можна було відстояти перед наступом московського централізму.

Одразу ж після обрання новий гетьман дуже енергійно взявся за реставрацію автономних прав України. Він поїхав до Москви на коронацію Петра II і тут подав петицію про повернення давніх прав згідно з березневими статтями Богдана Хмельницького. На цю петицію була дана відповідь у 28 пунктах, відома в історії як «Рішительні пункти». Цей документ до самого кінця Гетьманщини лишався фактично її конституцією. Головні з цих пунктів були такими: гетьман не мав права вести дипломатичні зносини з іноземними державами; у військовому відношенні гетьман підлягав російському генерал–фельдмаршалу; кількість найманого війська обмежувалася трьома полками; кандидатів на посади полковників і генеральної старшини обирали в Україні, але затверджувати їх мав імператор. Нижча старшина також була виборною, але затверджував її гетьман. Судову владу очолював Генеральний суд як вища апеляційна інстанція під головуванням гетьмана; він складався з шести членів: трьох українців і трьох росіян. Україна отримала значні полегшення в торгівлі, особливо в закордонній.

Рішительні пункти обмежували суверенітет гетьманської держави, але мали й велике позитивне значення, оскільки сваволю всесильних колись царських намісників заміняли системою правових норм. Проте Москва не могла лишити гетьмана зовсім без свого нагляду. Таємний радник Наумов лишився в Глухові в ранзі міністра–резидента при гетьмані.

Але через декілька місяців із Петербурга надійшла вказівка іменуватися йому скромніше: як і перед тим — просто таємним радником, бо «при гетмане царю держать министра не пристало».

Повернувшись із Москви, Данило Апостол призначив нову генеральну і полкову старшину. Важливі посади дістали колишні мазепинці. Так, корсунський полковник Андрій Кандиба став генеральним суддею, Яким Горленко — генеральним хорунжим; генеральним обозним призначено Якова Лизогуба, генеральним писарем — Михайла Турковського, генеральним бунчужним — Івана Борозну. Глухівський сотник Іван Мануйлович дістав уряд генерального осавула, «перескочивши» через кілька службових щаблів. Враховуючи наполягання російського уряду, було призначено два генеральних підскарбія — росіянина Івана Мякініна і родича Анастасії Скоропадської Андрія Марковича. Гетьман висував людей освічених та інтелігентних: полковником гадяцьким поставлено Григорія Грабянку, відомого козацького літописця; полковником лубенським зроблено гетьманового сина Петра, людину широкої європейської освіти, котрий залишив мемуари французькою мовою. Кадрова політика гетьмана полягала в заміщенні всіх державних постів українцями. Однією з його політичних перемог було повернення під гетьманську юрисдикцію Києва, яким до того правив російський губернатор.

Головну увагу Данило Апостол зосередив на піднесенні економіки України, поліпшенні соціально–економічних умов. Йому вперше вдалося скласти державний бюджет із річною сумою витрат 144 тисячі рублів. Прибуткова частина бюджету формувалася за рахунок евекти, тобто мита на експорт з України. Особливо ретельно гетьман обстоював інтереси української торгівлі від конкуренції російських купців та тиску імперської адміністрації. 1728 року в Глухові навіть відбулося зібрання українського купецтва, яке зажадало від російського уряду не чинити перепон українському експорту.

Оскільки між 1729 та 1731 роками вичерпався фонд рангових та громадських земель, Данило Апостол наказав провести генеральне слідство про маєтності, в результаті

чого частину рангових маєтностей вдалося повернути державі. До речі, сам гетьман був крупним підприємцем. Він зразково вів свої численні господарства, колонізував пустопорожні землі, вів значну гуртову експортну торгівлю. На відміну від гетьмана І.Мазепи, Д.Апостол вважав опорою української державності не шляхетство й великих землевласників, а купецько–старшинську верству, тобто буржуазію.

Данило Апостол помер 17 січня 1734 року в Глухові. Поховано його у фамільній Спасо–Преображенській церкві в селі Великі Сорочинці. Його шестилітнє гетьманування, перейняте духом оборони автономних прав України, незважаючи на часткові невдачі, дуже підбадьорило український народ, піднесло його настрій і матеріальний добробут після двох страшних десятиліть терору. Йому вдалося зміцнити авторитет гетьманської влади й добитися значних успіхів у царині державного будівництва.

Та успіхи ці не могли бути тривкими. Імператриця Анна Іоанівна заборонила вибори нового гетьмана, встановивши натомість у Глухові «Правління гетьманського уряду», що складалося з шести осіб: трьох росіян — князів Шаховського і Барятинського, полковника Гур'єва, та трьох українців — генерального судді Михайла Забіли, генерального осавула Федора Лисенка і генерального підскарбія Андрія Марковича. Формально вони були рівними, проте фактичним правителем зробився князь Шаховськой. Офіційно «Правлінню» наказувалося урядувати на основі «Рішительних пунктів» Д.Апостола, проте Шаховськой дістав від імператриці секретну інструкцію щодо проведення русифікації України. В ній передбачалися навіть такі заходи, як заохочення мішаних шлюбів і недопущення шлюбів, політично небажаних, які б скріплювали зв'язки лівобережної старшини з шляхтою Правобережжя, Смоленщини й Білорусі. Російських урядовців також зобов'язали розпускати по Україні чутки про некомпетентність і корумпованість колишньої гетьманської адміністрації — щоб відохотити українців від змагань за поновлення гетьманства.

Як і за петрівських часів, російська влада почала відверто нехтувати правами України. Навіть окремі російські генерали дозволяли собі різні самоуправства щодо української еліти.

Показовою в цьому плані була дріб'язкова суперечка за маєтності між сусідам — генералом Мініхом і синами генерального підскарбія Андрія Марковича. За наказом Мініха Генеральний суд оштрафував братів і вислав їх як простих козаків на земляні роботи. Та зухвалому німцеві цього здалося замало. Тож, проїжджаючи через Глухів, він увірвався до Генерального суду й публічно «вилаяв по–московськи» і самих суддів, і українські закони, і високий суд.

Найбільшого лиха й спустошення Україні завдала російсько–турецька війна 1735–1739 років, під час якої Лівобережжя слугувало головним плацдармом для армій і єдиним джерелом матеріальних і людських ресурсів. У цій війні Україна втратила 35 тисяч чоловік убитими, а матеріальні збитки сягнули астрономічної суми в 1,5 мільйона рублів, що становило понад 10 річних державних бюджетів. Країна була остаточно знекровлена й економіка знову підупала. Війська стали небоєздатними. Навіть міністр Волинський в листі до правителя імперії Бірона змушений був визнати: «аж до самого свого виїзду на Україну я навіть не уявляв собі, як сильно вона спустошена і яка маса народу загинула (...) не залишилося хліборобів, які потрібні, щоб засіяти хоча б стільки хліба, аби прогодувати сам край». Наслідки цієї розрухи Україна відчувала потім ще впродовж 20 років.

Єдиним досягненням «Правління гетьманського уряду» стало завершення кодифікації українського права, розпочатої ще за І.Скоропадського. Загалом правна система Гетьманщини на початку XVIII століття була в хаотичному стані. За офіційний кодекс уважали Литовський статут, складений в XVI столітті. Паралельно діяло німецьке, або маґдебурзьке право, а в полкових і сотенних судах керувалися звичаєвим правом. Гетьман Д.Апостол 13 липня 1730 року видав «Інструкцію малоросійським судам», що встановлювала порядок судочинства. 1734 року з'явився перший підручник права — «Процес краткий» або «Аксес». Він широко уживався в судах, хоча й не був офіційно затверджений. Спочатку в Москві, а потім у Глухові працювала комісія з 18 найкращих українських правників, яка 1743 року завершила кодекс під назвою «Права, по которим судиться малоросійський народ».

Титульний аркуш праці «Права, по которим судиться малоросійський народ…», виданої в Глухові 1743 р.

Краща доба в Україні розпочалася зі вступом на престол імператриці Єлизавети Петрівни, котра мала своїм фактичним чоловіком українця з–під Козельця Олексу Розумовського. 1744 року цариця поїхала на прощу до Києва. Українська старшина дуже гарно приймала її у Києві і двічі — у Глухові. Висловлювалися прохання поновити гетьманство. 1745 року з Глухова до Петербурга поїхала спеціальна старшинська делегація з метою домогтися дозволу на обрання гетьмана. Імператриця Єлизавета приязно ставилася до українців та їхніх домагань, проте гетьмана обирати поки що не дозволила з огляду на те, що її кандидатові, молодшому братові Олекси Розумовського, було лише 16 років. Тим часом із Гетьманщини вивели російські війська, поступово ліквідували «Правління», дозволили вільний торг збіжжям, відновили Київську митрополію. 1747 року в Україні проголошено царську грамоту про вибір гетьмана — «О бытии в Малороссии гетману по прежним правам и обыкновениям». А тим часом юного кандидата Кирила Розумовського відправили навчатися за кордон у супроводі ад'юнкта Академії наук Григорія Теплова. Він учився в Німеччині (Берлін і Ґеттінґен) Франції та Італії. У віці 18 років, повернувшись з–за кордону, став президентом Академії наук.

Нарешті 1749 року «справи малоросійські» знову було віддано до Державної колегії іноземних справ, а в усі козацькі полки послано грамоту про вибрання гетьмана вольними голосами. В лютому 1750 року до Глухова приїхав з грамотою імператриці граф Іван Гендриков. 22 лютого (за іншими відомостями — 17 лютого) на Радному майдані навколо Миколаївської церкви зібралися, окрім козаків і старшини, представники духовенства і світських станів України. Вони обрали гетьманом Кирила Розумовського. До Петербурга з документами одразу ж послано депутацію у складі генеральних старшин: бунчужного Дем'яна Оболонського, ніжинського полковника Семена Кочубея, бунчукового товариша Іллі Журмана. 24 квітня імператриця прийняла їх і затвердила гетьмана, прирівнявши його звання до генерал-фельдмаршала. 23 червня гетьман вступив у правління і до свого приїзду в Глухів доручив очолювати Генеральну військову канцелярію судді Лисенку, підскарбію Скоропадському,

осавулові Валієвичу, а Генеральний суд — судді Горленку, хорунжому Ханенку, бунчужному Оболонському. 29 червня 1751 року Кирило Розумовський урочисто в'їхав у столичний Глухів. 1 липня на Радному майдані зібралися всі козацькі полки, генеральна старшина, духовенство й міщани. Прочитано грамоту імператриці, гетьману вручено військові й національні клейноди з численними церемоніями і артилерійським салютом. По закінченні церемонії в Миколаївській церкві відслужено літургію і подячний молебен. Одночасно оголошено, що столиця і всі урядові установи переводяться до Батурина, який тоді ще лежав пусткою. Одначе цей намір гетьмана і Єлизавети Петрівни не здійснився, і столиця й надалі лишилася в Глухові.

1752 року гетьман об'їхав усі міста Гетьманщини. Скрізь його приймали з великим ентузіазмом. За визначенням історика Ореста Субтельного «за Розумовського Гетьманщина переживала золоту осінь своєї автономії». Гетьман був людиною доброю і лагідною. Призвичаївшись до петербурзького двору, зберіг, проте, любов до України, до української мови, музики, мистецтва, побуту. Сам добре грав на бандурі, співав. Один із глухівських поетів, Опанас Лобисевич, присвятив гетьману, як тонкому знавцеві української мови, український переклад Еклог Вергілія. Розумовський дбав, як умів, про інтереси краю, використовуючи зв'язки при дворі й прихильність імператриці. Йому вдалося знову підпорядкувати своєму регіменту Київ, а також Запорозьку Січ. Проте в фінансових справах йому не повелося. Царський уряд не відмовився від жорсткого контролю за українським державним скарбом і не погодився, щоб гетьманська скарбниця поповнювалася за рахунок митних зборів — індукти та евекти. 1755 року було скасовано внутрішні митні збори й різні докучливі податки, встановлено вільну безмитну торгівлю між Україною і Росією, від чого гетьманська скарбниця зазнала відчутних втрат. Як би добре не ставилася до українців імператриця Єлизавета Петрівна, вона дозволяла їм діяти лише в певних, чітко окреслених межах. Тому гетьманові й було заборонено, приміром, установлювати дипломатичні стосунки з європейськими державами, розподіляти землі. Не вдалося Розумовському уникнути участі в війнах Росії, які до українських інтересів не

мали жодного стосунку. Довелося посилати козацькі полки і селян–погоничів на Семилітню війну з Прусією. Там згинуло чимало українців. Як свідчить автор «Історії русів», «произошло же сие (...) по худому содержанию сих людей начальниками, а паче их инспекториею, кои, считая их на ряду лопарей и камчадалов, вгоняли их в чахотки, или ипохондрии, за одно свое наречие, и что они не скоро понимали выговаривать тогдашние преизящные речення: намнясь и намедни: ушь и кабышь».

Кирило Розумовський був реформатором на європейський кшталт. Розуміючи, що суспільство Гетьманщини стало надто складним і диференційованим, щоб старшина могла нероздільно виконувати функції військові, адміністративні й судові, він починає готувати реформу судочинства й новий адміністративно–територіальний поділ. Модернізація козацького війська полягала в заведенні одностроїв, регулярної муштри, удосконаленні організації артилерії. Як людина доби Просвітництва та учень знаменитого математика Леонарда Ейлера, гетьман розумів необхідність освіти, тому планував провести освітню реформу, щоб охопити початковою освітою всіх козацьких синів. Був навіть проект заснування університету в Батурині.

За Розумовського козацька старшина здобула найбільше прав і перетворилася, фактично, на аристократичний стан. З тих часів входить в ужиток термін «шляхетство» або «малоросійське шляхетство» для означення правлячої верстви. Оскільки гетьман часто і подовгу жив у Петербурзі, Україною від його імені правила старшинська верхівка, а саме — генеральні: обозний Семен Кочубей, підскарбій Михайло Скоропадський, писар Андрій Безбородко, осавул Петро Валькевич і хорунжий Микола Ханенко. Старшина намагається тепер закріпити не тільки своє економічне посідання, а й політичні права. Стають звичними старшинські з'їзди у Глухові для вирішення найважливіших державних справ, які поступово переростають в шляхетський парламент. На одному з його засідань було виголошено промову «О поправленії состоянія Малоросії», яка потім ходила в списках по цілій Гетьманщині. З цієї промови видно, що суспільним ідеалом

вважався конституційно–парламентський устрій козацької держави з політичним домінуванням старшини й повним упокоренням «посполитих».

В 1760 році була завершена реформа судової системи, концепцію якої розробив ще 1750 року видатний український правник бунчуковий товариш Федір Чуйкевич у праці «Суд і розправа в правах малоросійських», присвяченій гетьману Розумовському. Гетьманщину було поділено на 20 судових повітів. Суди чітко розмежовано на земські, підкоморські й гродські замість полкових. Судді вибиралися з місцевого шляхетства. Генеральний суд став колегіальним органом, оскільки в ньому дістали право засідати виборні депутати від 10 полків. Внаслідок цієї реформи суд було відділено від адміністрації.

1761 року померла цариця Єлизавета, царювання якої в Україні завжди згадували добрим словом. Її спадкоємця Петра III скинули з престолу й убили внаслідок змови, активними учасниками якої виступили брати Олекса й Кирило Розумовські. З їхньою активною участю 1762 року імператрицею проголошено Катерину II.

Гетьман повертається з Петербурга до Глухова й починає активну політичну діяльність самостійницького спрямування. 1763 року він збирає шляхту до Глухова на раду, яка спершу обговорила реформу судочинства, а далі — проблему занепаду політичних прав України. Делегати ухвалили надіслати до Петербурга петицію про повернення всіх вольностей і створення в Гетьманщині шляхетського сейму (парламенту). При цьому посилалися на те, що Україна є окремою державою, пов'язаною з Росією тільки договором і особою монарха. Мабуть, щоб ослабити навіть цей зв'язок, у Розумовського виникла ідея зробити гетьманство спадковим в його роді. Така самостійницька програма в Україні не висловлювалася з Мазепинських часів. Тож не дивно, що ідея спадкового гетьманства спершу не знайшла підтримки в Україні. Старшини, зібрані з усіх полків для підписання відповідного подання імператриці, потроху розбіглися з Глухова. Тоді підписи почали збирати на місцях. Зрештою полкова старшина таки підписала цю петицію, а обережніша генеральна — ні.

У Петербурзі всі ці події викликали великий переляк. Командири російських гарнізонів з України доносили «о необыкновенных собраниях и движениях чинов здешних, подозреваемых в неизвестном намерении». Переляк імперської влади був таким великим, що всі російські війська в Україні привели в бойову готовність, на бастіони фортець виставили артилерію, а українську «генеральну армату» взяли під особливий контроль. На ім'я імператриці була подана доповідна записка проти гетьмана «О непорядках в Малороссии», написана його найближчим радником Григорієм Тепловим. Це якнайкраще відповідало планам Катерини II, котра заповзялася проводити політику строгої централізації. За її словами «Малороссия, Лифляндия и Финляндия суть провинции, которые правятся согласно подаренным им привиллегиям; нарушать эти привиллегии сразу было бы неудобно; но нельзя же считать эти провинции чужими и обращаться с ними, как с иностранными, это была бы явная глупость. Эти провинции (...) нужно легкими способами привести к тому, чтобы они обрусели и перестали смотреть, как волки в лесу».

Тож Кирила Розумовського викликали до Петербурга й примусили зректися гетьманства. Про це імператриця повідомила підданців указом від 10 листопада 1764 року. Вона досягла свого — «чтобы век и имя гетманов исчезло, не токмо бы персона какая была произведена в оное достоинство». К.Розумовський як компенсацію одержав підтвердження на звання генерал–фельдмаршала, величезні маєтності й солідну пенсію. Відставний гетьман прожив ще майже 40 років, зовсім не втручаючись у політику, помер і похований 1803 року в Батурині.

Культурний поступ

Глухів у XVIII столітті перетворився не тільки на адміністративний, а й на культурний центр України, що міг конкурувати з самим Києвом. Причому на відміну від поліфонічності й культурної багатоманітності Києва, Глухів представляє Україну світську й аристократичну.

Найзначнішим слід вважати культурний внесок Генеральної військової канцелярії, з урядовців якої вийшло чимало державних і культурних діячів. Фактично, це був центр підготовки нової української еліти, що стояла на світських позиціях, опановувала державницьке мислення і мистецтво управління. Багато дітей козацької старшини розпочинали тут свою кар'єру на посадах військових канцеляристів. Перед тим вони отримували ґрунтовну освіту, як правило, в Києво–Могилянській академії, та набували певного стажу роботи у полкових і сотенних канцеляріях. Для вишколу канцеляристів у Глухові був навіть спеціальний «канцелярський курінь». На думку авторитетного історика Омеляна Пріцака стан військових канцеляристів у Глухові став у XVIII столітті носієм історичної пам'яті й державницької свідомості українського народу. Саме в цьому середовищі виник феномен «козацької історіографії», пов'язаний із реалізацією доконечної потреби створення секулярної історії України.

У Генеральній військовій канцелярії, яка завжди протистояла петербурзькій адміністрації, отримували певну інтелектуальну форму самостійницькі прагнення української провідної верстви. Це можемо вважати початком новітнього етапу розвитку української визвольної ідеї. З цим пов'язане переосмислення багатьох сторінок нашої історії на шляху від досить лояльних інтенцій в «Діаріуші» Миколи Ханенка до відверто самостійницького «Разговора Великороссии с Малороссией» Семена Дівовича.

Дуже цікавим інтелектуальним феноменом є мемуарна література козацької старшини. Внук правобережного гетьмана Михайла Ханенка генеральний канцелярист (згодом — генеральний хорунжий) Микола Ханенко (1691–1760) написав два твори мемуаристики: «Діаріуш ілі Журнал» (записи першої половини 1722 року) та «Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка» з записами за 1727–1731, 1742–1753 роки. Перерва в щоденнику пояснюється тим, що М.Ханенко разом із Павлом Полуботком був затягнений до Петербурга, ув'язнений у Петропавлівській фортеці й відпущений у Глухів лише 1727 року. «Діаріуш» і «Щоденник» не тільки є безцінними історичними джерелами про життя Геть-

манщини, у тому числі й розвиток культури і освіти, а й малює нам виразно спосіб думання тодішньої української еліти. Історик і політолог Дмитро Донцов навіть ставить «Діаріуш» в ряд таких творів, як «Патерик Печерський», «Ізмарагд», «Ізборник Святослава» та козацькі літописи — як свідчення «тих епох, коли ми жили повним національним життям і коли націю представляла, як це нормально в кожній суспільності, правляча каста». За Д.Донцовим, основна прикмета цієї касти, що так яскраво виявилася в мемуаристиці — жадоба влади і відчуття права на владу. «Сильно закорінене жило почуття влади в козацькій старшині. В памфлеті гетьманців на слобожан перші жорстоко сміються з верстви, не маючої цієї жадоби панування, прозивають їх жабалухами, пастухами, наймитами, бабами з помелом, які вміють лише (...) розбігатися в страху перед напасником. Ця сама жадоба влади, яка виявлялась у стремлінні привернути стародавні козацькі вольности, дзвенить аж до кінця XVIII віку в наших історичних документах, в усяких заявах, наказах старшинської касти, починаючи від гетьманських універсалів, а кінчаючи наказами депутатів до катерининської комісії для вироблення нового «Уложенія», та сама жадоба влади дзвенить в «Діаріуші» і в літописах козацьких, кінчаючи «Історією Русов». Ця жадоба влади, це була та характеристична прикмета козацької старшини, яку завзято і вперто поборювали Петри і Катерини, над якою зупинялися з ненавистю і злобою царські намісники і яка заглухла і вмерла остаточно мабуть аж за Миколи I».

Твір ще одного глухівського мемуариста, генерального підскарбія Якова Марковича знаменує вже занепад правлячої касти, перехід від «українських конкістадорів» до череватих «панів Халявських». Свій 10–томний «Щоденник» Я.Маркович (1696–1770) писав у Глухові та Сваркові. Починається він літописом за 1692–1715 роки, складеним тестем Марковича, наказним гетьманом Павлом Полуботком. «Щоденник» хронологічно охоплює понад 50 років і містить надзвичайно цінний історичний матеріал, що стосується духовного складу автора та його середовища. Тут подибуємо як суто аристократичні риси, так і занепад аристократизму: «благородне походження вимагає благородної душі», а безчесність члена

аристократії викликає «тим більшу до нього погорду, бо слава предків, виховання, приклад доброго товариства, розмови мудрих і роздумування повинні шляхетного навчити розпізнавати добро і зло». І водночас відчуваються наслідки великої духовної руїни 1708–1709 років і післямазепинського «благоденствія», коли верхівка козацька журилася вже не «отчизною своєю», а маєтностями й грошима. Д.Донцов зазначав, що Я.Маркович є найхарактернішим представником цієї нової доби, оскільки «в його щоденнику дещо про походи, але більше про погоду (як в щоденнику останнього Романова), про хвороби і бесіди при столі ясновельможного. При чім описи тих гучних бесід кінчалися незмінною ремаркою: «попіяхом». Та традиція, назвім її ширше — традицією насолоди й вигідного життя, ніколи не стояла в осередку дум і стремлінь хмельничан, а навіть мазепинців. У покоління Марковичів, що прийшло по Полтаві, вже стає. А вже напевно стоїть та традиція вигоди в центрі життя того «малоросійського дворянства» в яке — зложивши предківські шаблі до музеїв — обернулася аристократія козацька в кінці XVIII віку і потім. Були це часи повного благоденствія, перекреслення минулого, коли то ціла верхівка наша засіла в тіні садків до багато вкритого стола багатого краю».

У ті ж роки працював у Глухові український інтелектуал, який врятував честь еліти Гетьманщини й довів, що самостійницька думка не вмерла навіть серед «панів Халявських». Семен Дівович був перекладачем Генеральної військової канцелярії. 1762 року він «сочинил в честь, славу и защищение всей Малороссии» політичний діалог «Разговор Великороссии с Малороссией», де червоною ниткою проходить ідея окремої національної індивідуальності країни нашої, втіленої у високе поняття «отчизни», яке різко протиставляється і чужині, і партикулярним забаганкам окремих членів національної громади. Твір написано у формі діалогу двох держав, але діалогу нерівноправного, з грубими окриками Великоросії на кшталт:

«Знаешь ли, с кем говоришь, иль ты забываешь?
Ведь я Россия! Зачем меня пропущаешь (...)
Будто к другой России, не ко мне принадлежишь...»

Таке наставлення «співбесідників» відповідало тодішнім політичним реаліям. Україна цілком гідно відповідає на російські закиди:

«Что ты пугаешь меня? Я и сама храбрюсь.
Не тебе, Государю твоему поддалась (...)
Не думай, чтоб ты сама была мой властитель,
Но государь твой и мой общий повелитель.
А разность наша есть в приложенных именах.
Ты Великая, а я Мала, живем в смежных странах (...)
Так мы с тобою равны и одно составляем,
Одному, не двум государям присягаем, –
Почему почитаю тебя равну себе».

Семен Дівович доходить висновку про рівні права українського шляхетства й російського дворянства, усвідомлює себе представником окремого від росіян європейського народу, доводить, що Україна і Росія є окремими й цілком рівноправними державами, механічно об'єднаними лише особою єдиного монарха, що Україна і Росія мають кожна свою, цілком відмінну історію. Такі погляди були притаманні всій освіченій верстві Гетьманщини, що проявилося, зокрема в «Історії Русов» та численних писемних пам'ятках. Культивування такої ментальності в Глухові готувало добрий ґрунт для подальшого відродження української національної ідеї.

Своєрідним розвитком таких інтелектуальних традицій стала філософія Якова Козельського (1726–1794) котрий з 1770 по 1778 рік служив членом Малоросійської колегії. Цей урядовець імперської адміністрації міг дозволити собі бути переконаним республіканцем. Стояв на позиціях «юридичного світогляду» на противагу теологічному, визнаючи, як й інші просвітники, «природне право» і святість «вроджених прав людини». З західним лібералізмом ріднить Я.Козельського і поділ людей на доброчесних та порочних, і ототожнення себе з першими, а практично — з усім людством. До основних творів філософа належать «Арифметические предложения» (1764 р.), «Механические предложения» (1765 р.), «Философические предложения» (1768) та «Рассуждения двух индийцев Калана и Ибрагима о человеческом познании»

(1788 р.). До глухівського періоду його творчості належать переклади статей з «Енциклопедії» Дені Дідро.

Інтелектуальне середовище Глухова не обмежувалося цими іменами. З Глуховом пов'язана діяльність історика й письменника Ф.Туманського, члена–кореспондента Імператорської Академії наук, котрий 1781 року зорганізував у Глухові першу на Лівобережній Україні книгарню. Ф.Туманський тісно співпрацював із славним видавцем М.Новіковим, налагодив надходження до Глухова літератури не тільки з Москви і Санкт–Петербурга, а й періодики з–за кордону, зокрема, газети з Амстердаму. Він прагнув зорганізувати в Глухові філію Академії наук, розвинути шкільництво, проте це суперечило планам царського уряду.

1790 року в Глухові засновано першу громадську книгозбірню. Користування книжками було платним. У Глухові у другій половині століття працювали вже згадуваний поет і перекладач О.Лобисевич, перекладач І.Туманський, історик П.Симоновський. Тут народився славетний мистець Антон Лосенко (1737–1773) — перший видатний маляр історичного жанру в Росії, директор Імператорської Академії мистецтв. У Глухові народилося чимало видатних українців: син гетьмана К.Розумовського Андрій (1752–1836) — посол Росії в Відні, друг і покровитель великого композитора Бетховена, від якого той записав чимало українських пісень; син генерального писаря Андрія Безбородька Олександр (1747–1799) — майбутній міністр закордонних справ Російської імперії, державний канцлер і «светлейший князь», ініціатор створення славнозвісного ліцею в Ніжині; ботанік і фармаколог Г.Соболевський (1741–1807), випускник Лейденського університету, вчитель Миколи Гоголя і Євгена Гребінки в ніжинському ліцеї (гімназії вищих наук); письменник і етнограф І.Кульжинський (1803–1884); один з відомих дисидентів XVIII століття І.Стрелевський, автор нелегального памфлету «За отечество умереть приятно», спрямованого проти деспотизму Катерини II і проти монархії взагалі.

Глухів зіграв видатну роль і в розвитку культури сільського господарства в Україні. Тут вперше почали вирощувати картоплю і багато інших сільськогосподарських культур, акліматизованих у нас в XVIII столітті. Влітку 1765 року до Глу-

хова з Петербурга надіслали інструкцію про вирощування земляних яблук, тобто картоплі, а восени — 12 пудів насіннєвої картоплі. Її склали до казенного погреба, де вона майже вся взимку померзла. Навесні залишки картоплі роздали глухівцям, які посадили її подекуди на городах. Восени 1766 року в Глухові було зібрано перший в Україні урожай картоплі. Відтоді вона широко розійшлася по краю.

Роль Глухова в розвиткові музичної культури України й Росії неможливо переоцінити. У XVIII столітті це був, без перебільшення, один із провідних музичних центрів Європи. Коли виникла потреба в спеціалізованому навчальному закладі музичного профілю, перший з них зорганізували саме в Глухові, хоча, здавалося б, краща база для цього була в Києві, Чернігові чи Переяславі, де в Академії і колегіумах викладалися музичні дисципліни. 1729 роком датується указ про створення у Глухові співацької школи. 1730 року вона почала діяти, а 1732 року вже відбувся перший випуск слухачів. Спершу в школі був лише один регент. Згодом набрано цілий штат викладачів. А згідно з царським указом від 1 вересня 1738 року наказувалося побудувати для школи окремий будинок і знайти «угодного киевскому и партесному пению мастера, приискать мастера гуслиста, бандуриста из малороссиян, которые довольно играть знали на гуслях, на бандуре, на скрипице й чтобы оные мастера на оных инструментах из показанных хлопцев семи человек обучали струнной музыке по ноте».

У школі постійно навчалися від 20 до 30 учнів. Середній термін навчання складав 2 роки, але залежав від попереднього рівня музичної підготовки. Щороку 10 випускників направлялися до Придворного хору та оркестру в Петербург. У школі здобули музичну освіту багато діячів вітчизняної культури, зокрема бандурист Григорій Любисток, славетні композитори Дмитро Бортнянський та Максим Березовський. Існує версія, що тут деякий час навчався Григорій Сковорода, майбутній великий філософ.

Учні Глухівської співацької школи співали в хорі Миколаївської церкви, обов'язково відвідували хорові й симфонічні концерти, опери і балети при дворі гетьмана К.Розумовського. За 48 років плідної праці в школі підготовлено понад 300 музик, хористів, солістів і регентів для Придворної

співацької капели у Петербурзі. Але не всі випускники школи їхали до Росії. Чимало їх лишалося й в Україні, підносячи серед загалу рівень музичної культури. З викладачів школи нам відоме прізвище регента Ф.Яворівського (Яворського), серед випускників — півчих А.Васильєва, Г.Данилова, Ю.Кричевського, П.Русановича, Брилецького і Новицького. Та справжню славу і школи, і Глухова складають його уродженці композитори Максим Березовський і Дмитро Бортнянський.

М.Березовський (1745–1777) вчився у Глухівській співацькій школі, потім — у Київській академії, одночасно співав у академічному хорі, керував ним і писав хорові твори. За добре поставлений голос і виняткові музичні здібності був узятий до Петербурзької придворної хорової капели. Успішно виступав солістом у Петербурзькій італійській оперній трупі. В 1765-1774 роках удосконалював майстерність композиції в Болонській філармонічній академії увидатного італійського теоретика музики Дж.Мартіні і в 1771 році витримав іспит на звання композитора–академіка. Ім'я талановитого українського мистця було вигравірувано золотими літерами на будинку Болонської філармонічної академії поруч з іменами видатних європейських музик, котрі одержали це почесне звання, зокрема, В.–А.Моцарта.

1774 року М.Березовський повертається до Росії, плідно працює в різних жанрах хорової музики. Висока професійна техніка композиції гармонійно поєднувалася у нього з розробленням українських національних мелодій. Творчість М.Березовського, зокрема, крупної форми (духовні концерти) справила значний вплив на розвиток вітчизняного хорового мистецтва XVIII–XIX століть.

Цей видатний композитор як людина тонкої, вразливої душі, не витримав брутального наставлення щодо себе в холодному чужому Петербурзі і в 32 роки вкоротив собі віку.

Щасливіше склалася доля Дмитра Бортнянського (1751–1825), котрий, маючи чудовий голос, трохи провчився у Співацькій школі, а тоді потрапив прямо до Петербурзької придворної капели співаком, де навчався співів і теорії музики та брав участь у концертах й оперних спектаклях. Теорію музики він вивчав у відомого італійського композитора Б.Га-

Пам'ятник Максиму Березовському в Глухові. Фото Ю.Москаленка

луппі, котрий перебував на той час у Петербурзі. Протягом 10 років Д.Бортнянський удосконалював своє мистецтво композиції в Італії, де були поставлені його опери: «Креонт» (1776, Венеція), «Алкід» (1778, Венеція), «Квінт Фабій» (1779, Модена). Повернувшись до Росії, Д.Бортнянський працював капельмейстером при царському дворі в Гатчині та в Павловську, а в 1796 році його призначають директором вокальної музики, капельмейстером і правителем Петербурзької придворної хорової капели. Він створив ще три опери: «Свято сеньйора» (1786, Павловськ), «Сокіл» (1786, Гатчина), «Син–суперник» (1787, Павловськ), велику кількість духовних хорових концертів, творів для фортепіано, камерних інструментальних ансамблів, концертну симфонію, романси тощо.

Д.Бортнянський виявив себе як видатний майстер, котрий поєднував досягнення європейської музики з національними особливостями українського мелосу. Творчості Бортнянського присвячено десятки ґрунтовних досліджень. Вплив його музики довгі роки відчувався на творчості багатьох російських і українських композиторів. Його дуже любили, зокрема, Петро Чайковський, котрий узявся редагувати і підготувати до видання твори Бортнянського, та славнозвісний француз Гектор Берліоз, котрого музика нашого земляка розчулювала до сліз.

Пам'ятник Дмитру Бортнянському в Глухові. Фото Ю.Москаленка

Без перебільшення, Дмитро Степанович Бортнянський є найвизначнішим українським композитором усіх часів. Він ще з XIX століття користується справді всесвітньою славою, а його хорові твори є основою літургії в усіх православних церквах. У 2001 році виповнилося 250 років від дня його народження.

Точна дата народження композитора донедавна не була встановлена. В усіх джерелах подавався тільки рік — 1751, без числа і місяця. У дореволюційних виданнях можна зустріти й іншу дату — 1752 рік. Однак, як довів у своїй найґрунтовнішій монографії про життя і творчість Д.Бортнянського дослідник В.Ф.Іванов, дата 1752 рік є результатом друкарської помилки, припущеної при виданні найранішої біографічної довідки про Бортнянського митрополита Євгенія (Болховітінова) в журналі «Друг просвещения» за 1805 рік. Справжній рік народження композитора — 1751.

В.Ф.Іванов запропонував також методику обчислення дня народження композитора виходячи з того, що новонародженому давали хресне ім'я на честь того святого, день пам'яті якого припадав на день народження дитини.

Бортнянського у святому хрещенні нарекли Димитрієм. У середині XVIII століття в українській православній церкві шанували дні пам'яті двох Димитріїв:

великомученика Димитрія Солунського;

святителя Димитрія, митрополита Ростовського.

Дні пам`яті цих святих у церковному календарі визначено так (всі дати подано за новим стилем):

4 жовтня — Знайдення мощей свт.Димитрія, митрополита Ростовського.

8 листопада — Великомученика Димитрія Солунського. До речі, в цей же день святкують і преподобного Димитрія Болгарського.

10 листопада — Святителя Димитрія, митрополита Ростовського.

Першу з зазначених дат слід виключити з розгляду, оскільки Знайдення мощей свт.Димитрія Православна Церква почала відзначати тільки з 1752 року, тобто вже після народження композитора.

Отже на основі цих міркувань дату народження Дмитра Бортнянського слід приурочити до Великомученика Димитрія Солунського 8 листопада 1751 року.

Щодо міста, де народився композитор, жодних сумнівів чи розбіжностей немає. Він народився у Глухові в родині Степана Бортнянського, вихідця з Лемківщини, а саме — з села Бортне біля Горлиць. Степан Бортнянський був одружений з удовою козака Мариною Толстою. В цьому шлюбі було троє дітей: дочка Меланія і сини Тимофій (помер дитиною) та Дмитро.

За свідченнями сучасників Д.Бортнянського, зафіксованими в літературі, він народився і виріс у будинку, що належав до парафії Троїцького собору і стояв майже поруч з собором. Наші дослідження останніх років дозволили точно встановити місце, де стояв цей будинок. На плані м.Глухова 1750 року, виконаному обер–квартирмейстером російської армії Магнусом фон Ренне (оригінал плану зберігається в Російському державному військово–історичному архіві в Москві), під № 48 позначено «двір козачої вдови Марини Толстої». Нині це два домоволодіння — №№ 2 і 4 по провулку Пожежному, що прилягають з західного боку до будівлі автостанції на Соборному майдані.

Тому порядком здійснення реконструкції цього майдану (ця реконструкція передбачена відповідними урядовими рішеннями) у 2002 році тут було встановлено пам’ятний

Троїцький собор.
Фото П.Лютого 1903 р.

знак на місці будинку, де народився і провів дитячі роки Д.Бортнянський.

Глухів був також і театральною столицею тодішньої України. 7 квітня 1730 року в будинку Івана Миклашевського відбулася перша вистава першого в Україні аматорського театру. А з приїздом до столиці гетьмана Кирила Розумовського тут з'явився професійний театр західного ґатунку. Містився він на Веригині, при дворі гетьмана. Театр мав оперну, балетну і драматичну трупи, хор і оркестр. Ставили трагедії Єсхіла, драми Шекспіра, комедії Мольєра, п'єси українських, російських та італійських авторів, балети «Алоїза», «Венера і Адоніс» та інші. Декорації готував придворний маляр Розумовського Григорій Стеценко, автор портретів багатьох представників роду Розумовських та численних ікон (зокрема

Меморіальна дошка на місці будинку, в якому народився Дмитро Бортнянський. Фото Ю.Москаленка

у Козелецькому соборі Різдва Богородиці, збудованому Розумовськими). В оркестрі спершу грали переважно італійці, та згодом з'явилися українські музики — Ілля Колесничевський, Григорій Кореневський, Степан Мікушинський. Хорову капелу очолювали К.Юзефович та А.Рачинський. Співаками були славетні М.Полторацький та Ф.Полторацький, Г.Головня, Р.Богданович, П.Марченко, Г.Марцинкевич, С.Котляревський, К.Роговський, В.Харченко, Г.Білгородський, тобто поспіль українці.

Славилася й музична бібліотека Розумовських, що налічувала понад 2300 творів оперної, симфонічної і камерної музики. Отже, музичні зацікавлення Андрія Розумовського не були чимось випадковим, а високу музичну культуру йому прищепили ще в Глухові.

Ще на початку XVIII століття центр міста здавався гетьманським родинам малопридатним для спокійного проживання, тому гетьманша Анастасія Скоропадська спорудила собі заміську резиденцію на Білополівці. Там же 1733 року старий гетьман Д.Апостол освятив свої нові будинки. Тут він і помер наступного року. Відомо також про існування ще одного будинку Скоропадських — на Веригині. «Вихід за місто» правлячої еліти тривав і після страшної пожежі 1748 року, коли центр міста вигорів дотла. Ця пожежа ознаменувала новий етап у містобудуванні Лівобережної України. Після неї

розпочалася реконструкція Глухова на засадах регулярності, що розтяглася більш ніж на півстоліття. Після пожежі проблему нової гетьманської резиденції у 1749 році розв'язали кардинально — вирішили будувати її на новому місці, в передмісті Веригині. Проект дерев'яного палацу розробив 1749 року архітектор А.Квасов. Зразком для гетьманського палацу в Глухові слугував палац у с.Перові під Москвою, запроектований архітектором В.Растреллі. Ставши гетьманом у 1750 році, Кирило Розумовський навіть створив для керівництва будівництвом новий, доти небувалий адміністративний орган — «Экспедицию глуховского и батуринского строения».

За задумом К.Розумовського, його палац, хоча й дерев'яний, мав нічим не поступатися петербурзьким. Проте перебірливому, звиклому до європейських вигод гетьманові глухівський палац украй не сподобався, про що він писав 1757 року канцлеру Воронцову: «Гнусное место глуховское, на котором я построился уже было и немало, и при том по сырости, низости и болотной земле почти уже деревянное строение, не впору строенное и скороспешно худыми плотниками (...) до того меня напоследок привели, что единственно для здоровия, которое дом мой глуховский весьма повреждает, принужден нынешнего лета зачать каменный дом в Батурине».

Напевно, не слід надто серйозно сприймати нарікання юного гетьмана на «тяжке життя» у Глухові: при його садибі був великий регулярний парк з озерами й басейнами, придворна опера, оркестр і всі великопанські забаганки. Поряд містився палац його радника генерала Г.Теплова, пансіон мадам Лаянс для дітей «малоросійського шляхетства» тощо. Та й передмістя Веригин було далеко не таким «гнусним» місцем, якщо 1765 року, після відставки К.Розумовського, генерал–губернатор П.Румянцев саме тут, на місці колишнього Міністерського дому поряд із церквою Різдва Богородиці почав будувати свою резиденцію. Автором проекту, був, вірогідно, все той же архітектор Андрій Квасов.

Резиденція П.Румянцева на Веригині — це перший відомий нам в Україні палацово–парковий ансамбль на засадах класицистичної регулярності. Тут було відпрацьовано прин-

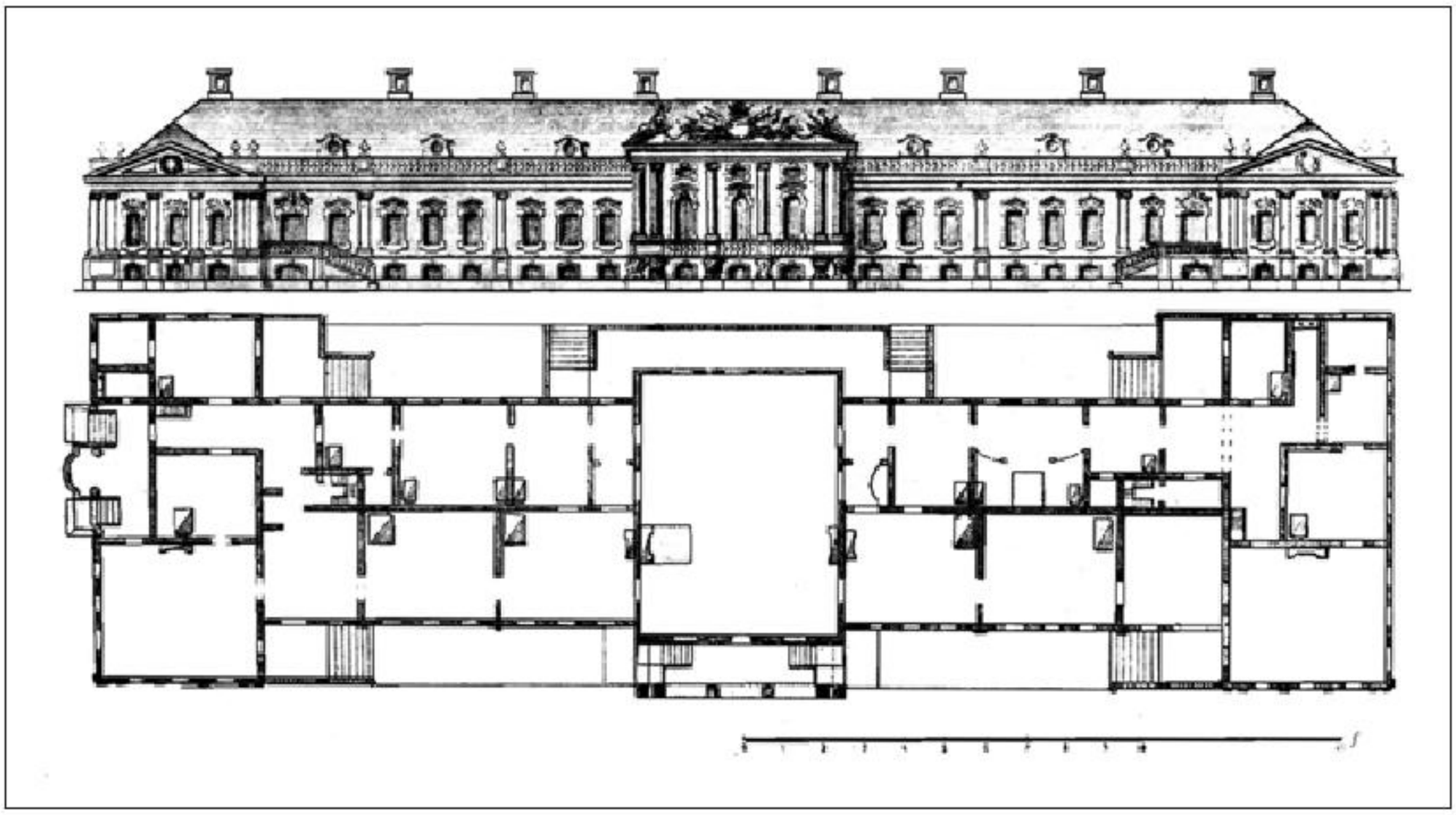

Фасад і план палацу гетьмана К.Розумовського на Веригині

ципи, за якими потім проектувалися й будувалися численні палацово–паркові ансамблі доби класицизму на Лівобережжі. Центром композиції був двоповерховий палац із двома флігелями, які утворювали курдонер перед парадним під'їздом. За палацом був регулярний парк із партерною зеленню, озерами, каналами й островом посеред великого ставу на р.Есмань. Є відомості, що 1769 року в опоряджувальних роботах в палаці брали участь славнозвісні київські архітектори Іван Григорович–Барський та Степан Ковнір. Їх спеціально викликали до Глухова «для сделания под потолками штукатурной работы из алебастра».

На жаль, нині від цих чудових споруд нічого не лишилося. Всі споруди садиби гетьмана Розумовського одразу ж по скасуванню гетьманства, були розібрані й продані, як засвідчує князь І.Долгоруков. А палац П.Румянцева згорів під час пожежі 1784 року й жодних слідів від нього не лишилося. Про красу й велич цих будівель можемо довідатися тільки зі старих планів столиці, проектних креслеників та описів захоплених сучасників.

Як будь–яке порядне місто, Глухів повинен був отримати герб. Його було затверджено 1730 року, а повторно, з дея-

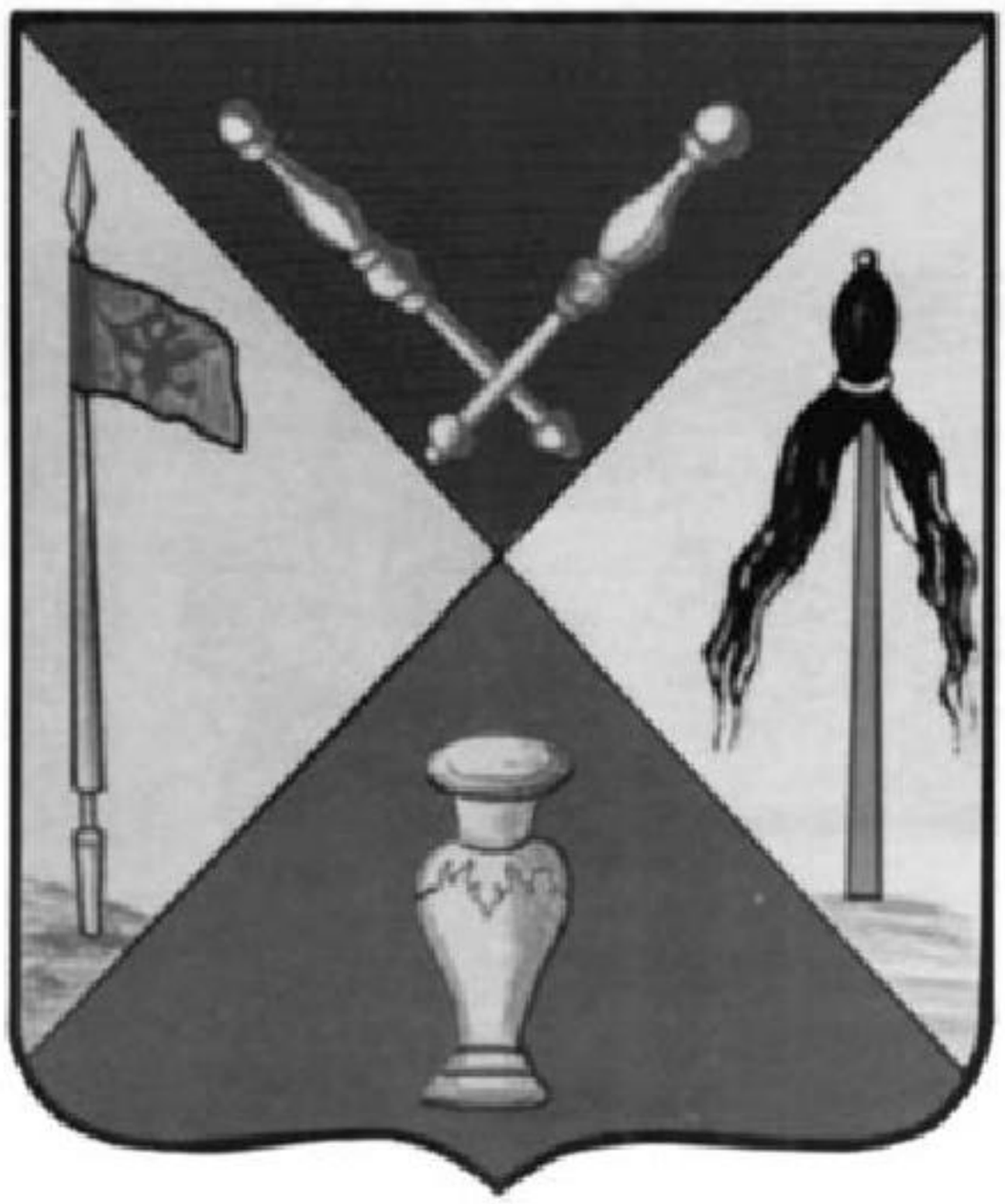

Герб Глухова

кою зміною кольорів — 1782 року. Щит двома діагоналями розділено на чотири поля. У верхньому синьому (блакитному) — дві перехрещені золоті гетьманські булави; у лівому срібному (білому) — козацький малиновий прапор з імперським двоголовим орлом; у правому золотому (жовтому) — бунчук із червоним древком; у нижньому зеленому — золота печатка.

Глухів як столичне місто мав багато адміністративних споруд різного призначення. Найвидатнішими з них, майже легендарними, були так звані стара і нова малоросійські колегії. Остання навіть свого часу вважалася мало не «восьмим дивом світу».

На час заснування першої Малоросійської колегії в Глухові не знайшлося жодного будинку, гідного статусу цієї високої урядової установи. Тому 16 червня 1722 року вийшов указ Сенату про спорудження будинку для колегії. Наступного року цей указ було скасовано, але будинок колегії, наскільки нам відомо, все–таки спорудили, бо він позначений на планах Глухова XVIII століття. Він був дерев'яним, стояв на Ярмарковій площі край Київського шляху. Окрім самої колегії, тут, вірогідно, містилися й інші управлінські структури тогочасної Гетьманщини. Тому архітектурна декорація будівлі була надзвичайно пишною і вибагливою, незважаючи на те, що споруджена вона була з дерева. Ось як описує Малоросійську колегію Пантелеймон Куліш: «Над глибокими нішами, у яких чинно розставлені були величезні Мінерви, Феміди, Марси, древні оратори і філософи у сусідстві з вусатими гетьманами в довгих жупанах і широ-

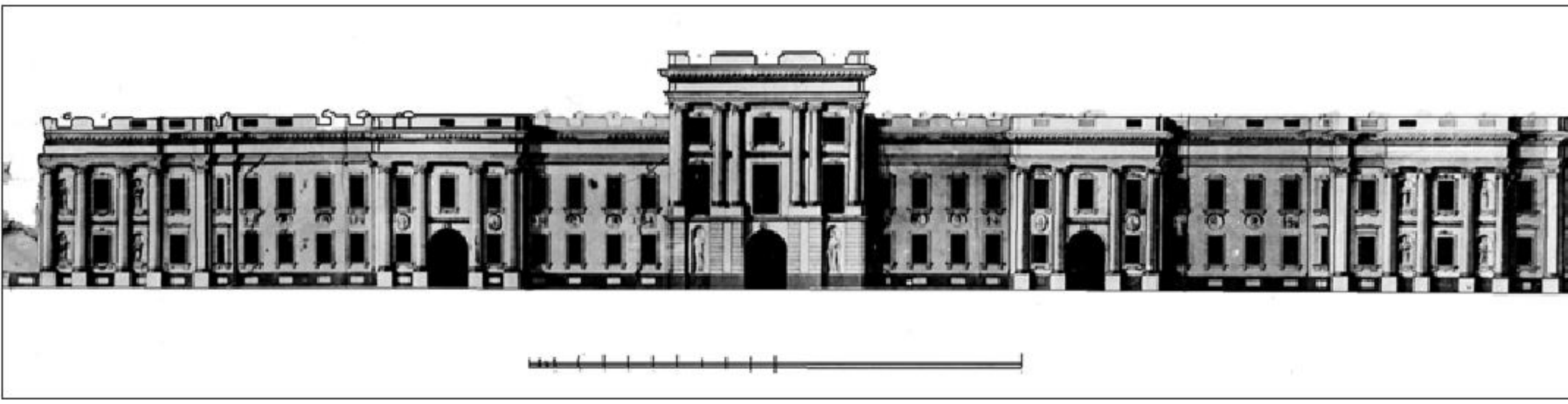

Фасад Малоросійської колегії

ких горностаєвих мантіях, –красувалися в різноманітних групах малоросійські військові клейноди, перемішані з купідоновими луками і сагайдаками (козаки давно вже не застосовували луків), з лірами Аполлона і Меркурієвіми жезлами. Прапори, бунчуки, шаблі, римські шоломи, козацькі шапки, лати, ковші, змії, шипуваті булави, птахи, півмісяць і зірки — вінчали капітелі колон і пілястр, оточували вікна, висіли фестонами, плелися в гірляндах, повзли по карнизах і під ними. Але все це було розташоване з таким химерним смаком, з такою неочікуваною сміливістю і дикою строкатістю, що не хочеться вірити, ніби чиясь голова трудилася над розподілом цих елементів». Ця будівля простояла до 1784 року і згоріла в пожежі. Тут із 1734 року містилася Канцелярія правління Гетьманського уряду, а з 1764 року й до побудови нового корпусу — друга Малоросійська колегія.

Як бачимо, Глухів упродовж майже цілого XVIII століття був не тимчасовою резиденцією правителів, як Чигирин, Гадяч чи Батурин, а повноцінною столицею тодішньої Української держави, виконуючи функції політичного, адміністративного, військового, а головне — культурного центру Гетьманщини, місця притягання для кращих творчих сил України і суміжних країв. Те, що ця непроминальна роль Глухова в нашій історії виявилася на довгий час призабутою, належить до однієї з прикрих «білих плям» української свідомості й вимагає великої праці щодо вивчення і осмислення історичної та культурної спадщини міста.

Ліквідація автономії

Попри потужні централізаторські тенденції імперської влади й велике бажання Петербурга скоріше звести українців до стану підданих Імперії, які б нічим не різнилися від росіян, ліквідація української автономії виявилася не одномоментним актом, а складним процесом, який тривав близько 20 років.

Замість гетьманського правління указом Катерини II 1764 року запроваджено Малоросійську колегію в Глухові, що складалася з чотирьох росіян і чотирьох українців. Президентом колегії і генерал–губернатором Малоросії призначено генерал–аншефа Петра Румянцева (його вважали позашлюбним сином імператора Петра I). В інструкції передбачалося, щоб росіяни й українці на засіданнях сиділи упереміж, а не так, як за часів імператриці Анни — українці з одного боку столу, росіяни — з іншого, «что утверждало в малороссиянах развратное мнение, по коему поставляют себя народом от здешнего (тобто росіян) совсем отличным». В «Історії Русов» читаємо, що «Коллегия сия вошла в правление, яко роса на пажить, и яко иней на руно, т.е. с полною тишиною и кротостию, отличающею ее от прежних Коллегий Малороссийских, имевших духа бурна и характер презорства и ненависти». Петро Румянцев був розумним адміністратором і добрим господарем, котрий, до того ж, мав великі маєтності на Лівобережжі. Отже, він як власник і як керівник аж ніяк не був зацікавлений у нових потрясіннях. Окрім того, він отримав від імператриці таємну інструкцію: «проводить политику разумно, различными средствами ласки и снисходительности, (...) но имея и волчьи зубы и лисий хвост». Далі в інструкції зазначалося, що Імперія з цієї провінції досі не отримувала належних прибутків, і ставилося завдання перевести ревізію маєтностей та перепис населення. З українських суспільних відносин імператрицю найбільше непокоїла традиційна свобода селян, які мали право переходити від одного поміщика до іншого. В українському духовенстві також вбачалося потенційного ворога. Та особливої ваги надавалося «внутренней ненависти» українців до росіян. Катерина II наказувала стежити за народними настроями

й переконувати, що централізаторські заходи Петербурга вигідні українським людям, «избавленным от мучивших их многих маленьких тиранов». Отже, продовжувалася традиційна російська політика провокування суперечностей всередині упокорених народів.

І справді, геніальному політикові Петру Румянцеву за 20 років удалося зробити те, що не вдалося його попередникам за 100 років: майже непомітно, без жодних потрясінь перевести Гетьманщину на становище звичайної імперської провінції.

Спершу Румянцев уникав проведення серйозних змін, намагаючись завоювати прихильників. На урядові посади призначалося багато українців, але тільки тих, «хто не був заражений хворобою сваволі й незалежності». Для більшої ефективності управління було засновано регулярну поштову службу по лініях Глухів–Київ, Глухів–Полтава, Глухів–Чернігів, Глухів–Переяслав, Полтава–Київ, Стародуб–Київ, Полтава-Чернігів, Лубни–Ромен. В 1765–1769 роках поведено «Генеральную опись Малороссии», яка в історії відома ще й як «Румянцевська». Вона дала неоціненний матеріал для істориків, але не була належно використана в інтересах управління. Румянцев же став ініціатором перших природоохоронних заходів в Україні. Він видав розпорядження, яким обмежив вирубування лісів і влаштування водяних млинів, оскільки було помічено, що це веде до обміління річок. Натуральні повинності посполитих правитель замінив грошовим податком, не допускав безоплатних реквізицій на користь війська. Але водночас обмежив вільні переходи селян і саме за його правління було завершено закріпачення селянства на Лівобережжі.

Та незважаючи на хитрість правителя і «м'якість» його політики, українська аристократія лишалася сама собою. Поспіль її представники «при всех науках и в чужих краях обращениях остались казаками, (...) питая любовь к своей собственной нации и сладкой отчизне». Румянцев з роздратуванням писав, що «эта небольшая частица людей инако не отзывается, что они из всего света отличные люди, и что нет их сильнее, нет их храбрее, нет их умнее, и нигде нет ничего

хорошего, ничего полезного, ничего прямо свободного, чтоб им годиться могло, и все, что у них есть, — то лутше всего».

Ці настрої в повній силі проявилися 1767 року, коли «ліберальна» імператриця вирішила скликати своєрідний парламент — «Комиссию для сочинения нового уложения», яка мала переглянути всі закони Російської імперії. Депутатів до Комісії обирали від усіх суспільних станів, крім селян. При цьому депутатам давали відповідні накази. На велику прикрість генерал–губернатора й імператриці, більшість українських депутатів виступили з домаганнями повернення давніх прав і вольностей України й вимогою обрання нового гетьмана. У Ніжинському полку (до якого належав і Глухів) місцева шляхта виступила з настільки виразною самостійницькою програмою, що роздратований Румянцев звелів скасувати вибори, арештувати депутатів і віддати їх до військового суду за державну зраду. Суд засудив їх до смертної кари, яку, однак, скасувала Катерина II. 1769 року розпочалася війна з Туреччиною, яка дала привід розпустити «Комісію» і більше про неї не згадувати.

Після переможної для Росії війни 1769–1774 років Румянцев, котрий став генерал–фельдмаршалом «Задунайським» вдається до рішучих дій. 1775 року несподіваним нападом російської армії зруйновано Запорозьку Січ. Це викликало спалах гайдамаччини на Лівобережжі. Найвидатніший з гайдамаків роменець С.Гаркуша, схоплений 1778 року, утримувався в Глухівському тюремному замку. В Глухові ж його засудили на довічну каторгу.

Указом Сенату від 16 вересня 1781 року було оголошено про введення загальноімперської адміністрації в Гетьманщині. 1782 року скасовано Малоросійську колегію, Генеральний суд і полковий устрій. Терени Гетьманщини в 1782 році поділено на три намісництва — Київське, Чернігівське і Новгород–Сіверське. В них заведено губернські установи й загальноімперські форми управління й судівництва. 1783 року козацькі полки перетворено на регулярні карабінерські, а селяни — остаточно закріпачені. 1785 року українську шляхту в нагороду за її лояльність зрівняно в правах із російським дворянством, а в 1786 році секуляризовано (відібрано в казну) всі маєтності українських монастирів.

Так поступово була остаточно знищена Гетьманщина — державний феномен, що засвідчив незалежницькі змагання українців і був центром політичного життя України XVII–XVIII століть. Попри брутальне втручання Петербурга, протягом XVIII століття українцям належали ключові позиції в управлінні, судах, війську, фінансах. Самоврядування сприяло створенню національної еліти — козацької старшини, гордої своєю окремішністю і несхожістю з іншими народами. Пам'ять про Гетьманщину не забулася, бо з нащадків старшини вийшло чимало діячів, котрі формували національну свідомість українців за нових умов життя в централізованій Російській імперії. А Гетьманщина назавжди запам'яталася як ключове явище національної історії та державотворчих змагань.

«Самый пошлый уездный городок»

Кінець бурхливому життю столичного Глухова поклали дві дивним чином пов'язані події: одна з них політична, друга — стихійна. Коли 1782 року на всю Гетьманщину було поширено загальноімперське адміністративно–територіальне врядування, то на основі загальноросійського «Учреждения для управления губерниями» від 1775 року скасовувалися полковий і сотенний устрій, міське самоврядування за маґдебурзьким правом і Литовським статутом. Малоросійська колегія, щоправда, діяла до 1786 року, тобто до повної передачі справ новим установам. Глухів утратив статус адміністративного центру Лівобережної України, перетворившись на рядове повітове містечко Новгород–Сіверського намісництва, з 1796 року — Малоросійської губернії, а з 1802 року — Чернігівської губернії. Парадоксальність тодішньої ситуації полягала в тому, що провінційне містечко, в яке намагалися обернути Глухів царські намісники, зберігало все–таки образ великого столичного міста. І тоді все поставила на свої місця і привела у відповідність велика пожежа 1784 року. Очевидець тієї катастрофи генерал–губернатор П.Румянцев–Задунайський доповідав Катерині II так: «в г. Глухове на Белополовском форштадте 1784 августа 7 числа в 10 час. с полуночи, от одной ветхой избы сделался пожар и действием пресильного

ветра распространился так, что все способы употребленные к пресечению оного, были бесполезны. Огонь бросило в крепость и на Веригин форштадт... А в три часа пополудни погорели: 5 каменных церквей, девичий монастырь, казенный каменный пробный дом и большой генерал–губернаторский дом, в коем помещались Малороссийская коллегия, Генеральний суд с архивами, и новые уездные присутственные места, да больше трехсот обывательских домов». Далі правитель доповнив, що згоріли «городские ворота с кордегардиями, казенный известковый завод, казенных домов 2, господских 3, острог, 5 трактиров, множество лавок, церковная школа». З цього можна зробити висновок, що місто вигоріло практично повністю, що й підтвердив 1811 року француз граф де Лагард, їдучи з Москви до Відня через Глухів. Йому відкрився «прелестный город, некогда резиденция правительства, уничтоженный пожаром почти на две трети».

Якщо не брати на віру явно перебільшені оцінки тієї пожежі й проаналізувати тодішню ситуацію, виявиться дивна, але цілком зрозуміла річ: основні споруди Глухова під час пожежі не загинули, бо були вже тоді мурованими. Що могла зробити пожежа мурованим храмам чи палацам з мурованими склепіннями? — Погоріли дахи, двері, підлоги, віконні рами... Але ж самі споруди вистояли!

Справа в тому, що для імперської адміністрації пожежа 1784 року стала найкращим приводом для того, щоб знищити архітектурне середовище Глухова як наочний символ колишньої української автономії. Катерина II наказала кілька споруд, зокрема Михайлівську церкву та собор дівочого монастиря розібрати на цеглу, а на відновлення інших з державного скарбу просто не виділяли коштів. Навіть П.Румянцев–Задунайський просив імператрицю дозволити відкрити в будинку колишньої Малоросійської колегії вищий навчальний заклад під назвою «Єкатерининська колегія». Та у відповідь надійшов указ розмістити в згаданій споруді повітові «присутственні місця». Але коштів на це знову ж таки не дали. Ремонт після пожежі вдалося зробити аж на початку XIX століття. А 1836 року будинок прийшов до такого занепаду, що почали обвалюватися стіни й стелі. Тому 21 червня 1837 року

імператор Микола I, констатуючи доконаний факт, видав указ про остаточне зруйнування будинку колишньої Малоросійської колегії. Цеглою замостили вулиці й площі міста. На сутеренах тієї будівлі 1856 року було споруджено одноповерховий корпус присутственних місць.

Втрата архітектурних домінант супроводжувалася зламом історично сформованої розпланувальної мережі: згідно з проектом перепланування, затвердженим 1802 року, все місто отримувало перехресно–рядове розпланування з квадратними в плані кварталами 50 х 50 м у центрі і 200 х 200 м на периферії. На відміну від перепланувань Глухова доби Гетьманщини, здійснених під керівництвом архітектора А.Квасова, у 1802 року нові вулиці прорізалися через сформовану забудову буквально «по живому», що викликало цілком зрозумілий опір населення. У результаті таких адміністративно–поліційних заходів у Глухові була реалізована ортогональна розпланувальна мережа, основою якої став хрест головних вулиць Московської і Шостенської, що проходять у меридіональному й широтному напрямках. Деякі з нових вулиць пролягли по трасах старих (вул. Путивльська). На передмістях зі складною топографією (Білополівка, Красна Гірка) реконструкцію вуличної мережі не реалізовано. Фортечні вали розкопали і рови засипали 1808 року за розпорядженням генерал–губернатора Малоросії князя О.Куракіна. Так на місці східної ділянки валу Глухівської фортеці виникла Торгова площа шириною 90 м. У правобережній половині Глухова (Веригин, Синявка) перепланування взагалі не проводилось і там досьогодні збереглася розпланувальна мережа доби Гетьманщини.

А ось що побачив Тарас Шевченко в Глухові середини XIX століття: «…улицы были почти сухи и я пошел шляться по городу, отыскивая то место, где стояла знаменитая Малороссийская коллегия и где стоял дворец гетмана Скоропадского (…)

Но где же эта площадь? Где этот дворец? Где коллегия с своим кровожадным чудовищем — тайною канцеляриею? Где все это? И следу не осталось! Странно! А все это так недавно, так свежо! Сто лет каких–нибудь мелькнуло, и Глухов из резиденции малороссийского гетмана сделался самым пошлым уездным городком.

Благовест к обедне прервал мои невеселые вопросы, и я, перекестяся, пошел в Николаевскую церковь, один-единственный памятник времен минувших».

Цей вирок нашого великого поета не слід сприймати надто буквально: йому прикро було з того, що він не побачив зримих слідів колишньої столичної величі. Проте серед повітових міст Чернігівщини у XIX столітті Глухів був найкращим, про що неодноразово писали сучасники.

Відродження: від Артема Терещенка до Георгія Нарбута

У гетьманські часи Глухів сконцентрував стільки духовної енергії, збагатився такими культурними набутками, що просто не міг опісля лишитися рядовим провінційним містечком. Він обов'язково мав відродитися бодай як культурний центр.

Це відродження зробила можливим нова українська еліта, ґенетично пов'язана з козацтвом і старшиною. Найвідомішими її представниками стала родина промисловців і меценатів Терещенків, котрі наприкінці XIX століття вклали понад 5 мільйонів рублів золотом у розвиток Глухова.

Започаткував знаменитий рід панський приказчик із Глухова Артем Терещенко, котрий розбагатів під час Кримської війни 1853–1856 років на поставках корабельного лісу російському флоту та провіанту до армії. Свої капітали Терещенко вигідно вклав у нову для того часу справу — цукровані. Найпершою з них була Хутір–Михайлівська, на північ від Глухова. Артем Терещенко розумно використав кризу поміщицьких цукроварень, які після скасування кріпацтва 1861 року втратили дешеву робочу силу. Він скупив чимало цукроварень, побудував нові, придбав 150 тисяч десятин землі на Чернігівщині, Київщині, Поділлі й Волині, де вирощувалися цукрові буряки, і став справжнім цукровим магнатом. 1867 року купець 1–ї гільдії Артем Терещенко будує в самому центрі Глухова, поблизу Миколаївської церкви, двоповерховий мурований будинок в імпозантних неоренессансних формах, із пишно оздобленим інтер'єром. Незабаром меткий підприємець отримує дворянство. З трьох синів Артема Терещенка —

Миколи, Федора і Семена, найуспішніше батьківську справу продовжував Микола (1819–1903), котрий разом із Федором створив акціонерне товариство цукрових заводів. Товариство братів Терещенків не тільки виробляло, але й успішно торгувало цукром на світовому ринку. На 1911 рік внески родини в закордонних банках становили понад 13 мільйонів рублів. Багатство дало можливість Миколі Артемовичу віддатися меценатству й колекціонерській пристрасті. Він мав добрий мистецький смак і дивовижне чуття щодо нових мистецьких явищ: колекціонував твори «передвижників», Шишкіна, Айвазовського, Рєпіна, Куїнджі, живопис XVIII століття — Левицького і Боровиковського, мав кілька малярських творів Тараса Шевченка та його друга Василя Штернберга. Водночас «Старий Микола», як його називали сучасником,

Дворянський герб Терещенків

розумів і цінував такого непростого й «модернового» мистця, як Михайло Врубель. Загалом. кохався в антикваріаті та різних старожитностях. До самої смерті був у цій царині суперником свого зятя — знаменитого колекціонера й організатора Київського музею Богдана Ханенка. Свою любов до мистецтва Микола Терещенко передав синові Івану, котрий разом з іншим глухівцем — художником Миколою Мурашком (1844–1909) заснував і фінансував славнозвісну Київську рисувальну школу, з якої вийшли мистці, що склали славу українського мистецтва кінця XIX — першої половини XX століть.

Микола Терещенко особливо піклувався про освіту й культуру в тих містах, де він жив і де були зосереджені його ділові інтереси. Його коштом споруджено чимало благодійних та освітних закладів у Києві, жіночу гімназію й ремісниче училище в Кролевці. Та найбільше уваги Микола Артемович і його брат Федір надавали рідному Глухову, тим більше, що перший тривалий час обіймав посаду глухівського міського голови. Під його керівництвом у 1870–х роках розпочалося впорядкування міста, брукування центральних вулиць. Оскільки міський бюджет у ті часи був явно недостатнім для потужної розбудови культурного життя Глухова, Микола Терещенко зробив те,

Микола Артемович Терещенко

що міг зробити тільки він: вклав у цю справу свої власні кошти і залучив до фінансування членів своєї родини.

Архітектурне середовище середмістя набуло більш імпозантних рис після зведення у 1884–1993 роках за проектом петербурзького академіка архітектури А.Гуна коштом братів Федора й Миколи Терещенків нової Трьох–Анастасіївської церкви. Кубічний хрещато–баневий п'ятиверхий храм у російсько–візантійських архітектурних формах став потужною архітектурною домінантою, що збагатила панораму й силует міста. Вона не тільки прикрасила місто, а й стала фамільною усипальницею родини Терещенків.

Другим найбільшим їхнім здобутком було формування найпередовішої на той час мережі освітніх закладів у Глухові. У першій половині XIX століття освітні заклади Глухова були досить архаїчними: основи арифметики, письма і читання учні набували в церковно–парафіяльних школах. На навчально–матеріальній

Трьох-Анастасіївська церква в ансамблі забудови центру Глухова. Фото початку XX ст.

базі малого народного училища з 1807 року діяло глухівське повітове, а з 1839 року — міське училище на 120 учнів. Тільки в 1865 році було відкрито першу в Глухові жіночу школу на 64 учениці, перетворену 1870 року на прогімназію, першим інспектором якої було призначено колишнього члена Кирило–Мефодіївського гуртка П.Чуйкевича. 1860 року в Глухові за ініціативою відомого хірурга М.Пирогова відкрито першу в Чернігівській губернії недільну школу, яка проіснувала лише два роки.

У 1870–х роках в урядових колах визріла ідея заснування учительського інституту, який би готував вірнопіддані вчительські кадри для міських училищ «Юго–западного края», як тоді називали Україну. Після тривалих дискусій і не без впливу М.Терещенка зрештою було вирішено заснувати інститут у Глухові. Для цього віддали недобудований корпус земської лікарні на розі вулиць Києво–Московської і Квасніковської. При тому Микола Терещенко зобов'язався своїм коштом збудувати нову земську лікарню. Будинок для інституту завершено за проектом відомого київського архітектора Павла Шлейфера. 25 жовтня 1874 року відбулося офіційне відкриття Глухівського учительського інституту — першого навчального закладу такого профілю в Україні. Курс навчання було розраховано на три роки. Щорічно тут навчалися 75 студентів (приймали лише юнаків). Першим директором став відомий педагог О.Білявський, друг і учень славнозвісного Костянтина Ушинського. В інституті був сильний викладацький колектив — історик І.Андрієвський, котрий став директором після О.Білявського, історик педагогіки М.Демків, видатний український філолог і лінгвіст П.Житецький. Дуже серйозно було поставлене естетичне виховання: тут працювали художники В.Мохов, О.Шапорін (батько відомого композитора). Хоча інститут був заснований як вогнище русифікації, студенти його не стали пасивним знаряддям антиукраїнської урядової політики. 1907 року вони підтримали радикальні виступи студентів Київського університету Св.Володимира й зажадали від міністра освіти запровадити викладання української мови, літератури та історії України.

У цьому інституті отримали освіту чимало видатних культурних діячів. У 1911–1914 роках тут навчався Олександр Довженко (1894–1956), котрий записав під кінець життя в «Щоденни-

ку»: «Я згадую Глухів і свою романтичну юність (...), учительський інститут. Він стоїть переді мною, як живий, білий, чистий за штамбовими трояндами і посипаними жовтим піском доріжками саду...» Недалеко від Інституту на вулиці Києво–Московській удова глухівського ісправника Конашевича–Сагайдачного Віра Павлівна 13 грудня 1908 року відкрила кінематограф. Містився він на другому поверсі наріжного будинку, який тоді належав глухівському промисловцю, власнику пивоварні Андрію Бештаку. Тож саме в Глухові молодий О.Довженко вперше прилучився до мистецтва кіно, якому віддав усе своє творче життя.

Тут навчався, щоправда, недовго, Степан Васильченко (Панасенко), в майбутньому — видатний український письменник. З інституту його виключили за організацію студентських заворушень 1905 року. В інституті отримали освіту білоруський поет і перекладач Янка Журба (І.Івашина), російський філолог П.Расторгуєв, археолог й етнограф, дослідник Глухівщини І.Абрамов.

Свою обіцянку щодо Земської лікарні Микола Терещенко виконав 1880 року, збудувавши в кінці вулиці Квасніковської цілий комплекс за павільйонною системою, що складався з окремих чоловічого, жіночого, інфекційного відділень та допоміжних корпусів. Проект цього лікарняного містечка Терещенко замовив провідному київському архітектору Володимиру Ніколаєву (1843–1911). Микола Терещенко не задовольнився земською лікарнею і на Києво-Московській вулиці поруч з будинком А.Бештака збудував безкоштовну лікарню Св.Євфросинії.

Освітня програма родини Терещенків включала створення в місті, окрім Інституту, класичних гімназій та ремісничих училищ. 1896 року глухівська жіноча прогімназія клопотами мецената була перетворена на повну гімназію і отримала новий імпозантний двоповерховий мурований будинок із чудовим актовим залом. Фасади гімназії виконано в дуже репрезентативних неокласицистичних архітектурних формах із деякими ренессансними елементами. Це й сьогодні — одна з найкрасивіших споруд Глухова. Тут викладав після закінчення Київського університету 1904 року Олександр Астряб (1879–1962) — видатний український математик і педагог.

Глухівська хлоп'яча прогімназія стараннями братів Терещенків 1889 року була перетворена на повну класичну гімназію. Для неї споруджено величний двоповерховий мурований корпус поряд із Учительським інститутом. Вирішений він у неокласицистичних архітектурних формах. Чоловий фасад, що виходить у бік вулиці Києво–Московської, симетричний, з двома ризалітами, акцентованими чотириколонними портиками тосканського ордеру. Як і Вчительський інститут, гімназія поставлена зі значним відступом від вулиці, так що перед будинками утворився невеликий сквер.

У 1890–1892 роках за будинком гімназії споруджено пансіон для гімназистів — двоповерховий мурований корпус у стилі англійської готики. На другому поверсі тут містилася гімназична церква Св.Миколи.

Як і в Учительському інституті, в гімназії великого значення надавали образотворчому мистецтву. Вчителями малювання працювали Навроцький і П.Рейлян. Останній був не тільки педагогом, котрий учив Г.Нарбута і Ф.Ернста, а й відомим краєзнавцем, дослідником глухівських старожитностей.

У гімназії вчилися талановиті діти з Глухова і повіту, багато з яких стали видатними діячами культури. Глухівську чоловічу прогімназію (6 класів) закінчив 1881 року Микола Василенко (1866–1935) — фундатор Української Академії наук, її другий (після В.Вернадського) президент, видатний історик і правник, міністр освіти Української держави в 1918 році.

1901 року до гімназії вступив Федір Ернст, німецьке походження якого не завадило йому стати одним із чільних українських мистецтвознавців та подвижників охорони пам'яток у найстрашніші часи більшовицького терору. Народився Ф.Ернст 1891 року в Києві. Дитинство його пройшло в Глухові. Тут він 1909 року закінчив гімназію із срібною медаллю і виїхав на навчання до Берліна. Завершив вищу освіту він у Київському університеті. За студентську наукову роботу «Київська архітектура XVII–XVIII ст.» отримав золоту медаль. До найвизначніших друкованих праць мистецтвознавця Ф.Ернста належить перша ґрунтовна монографія про його приятеля, великого українського мистця Георгія Нарбута (1926), провідник «Київ» (1930), монографії «Українське мистецтво» (1919), «Український порт-

Пансіон хлоп'ячої гімназії.
Фото Ю.Москаленка

рет XVII–XX ст.» (1925). З 1926 по 1933 рік професор Ернст працював краєвим інспектором з охорони пам'яток культури. За активну пам'яткоохоронну діяльність його заарештовано 1933 року і через 9 років поневірянь розстріляно в Уфі 28 жовтня 1942 року.

Разом з Федором Ернстом у Глухівській гімназії вчилися його старший брат Микола (1889–1956) — згодом відомий історик і археолог, а також близький друг і однокласник Федора — Віктор Романовський (1890–1971), в майбутньому видатний український історик, директор Київського центрального архіву давніх актів, фахівець з історії Гетьманщини XVII–XVIII століть. До Віктора Романовського в Глухів неодноразово приїздив його друг, поет і вчений Микола Зеров.

Хлоп'яча гімназія.
Фото Ю.Москаленка

У Глухівській хлоп'ячій гімназії вчилися брати Володимир і Георгій Нарбути, що походили з родового хутора Нарбутівка поблизу Янівки на Глухівщині. Володимир (1898–1938) згодом став визначним поетом–футуристом, був директором РАТАУ, редактором багатьох журналів, керівником видавництв. На відміну від Володимира, його старший брат Георгій (1886–1920) був мистцем суто національним, із виразним самостійницьким наставленням. Г.Нарбут став основоположником української графіки XX століття, одним із засновників і другим ректором Української академії мистецтв. Він, разом із Василем Кричевським, є автором більшості атрибутів відродженої Української держави 1917–1920 років: державного герба, печаток, марок, грошей, військових одностроїв та регалій. Поза тим — автор знаменитої «Української абетки» та численних книжкових ілюстрацій.

Творчий шлях Г.Нарбута розпочинався в глухівській гімназії, де він, до речі, був двійочником і хронічним другорічником. Пізніше мистець згадував: «Мене дуже зацікавило при проходженні курсу старослов'янської мови, як то в старину писались від руки книги, і я, знайшовши зразок шрифту «Остромирова євангелія», заходився вчитися писати стародавнім робом. Спочатку переписав «Поученія Володимира Мономаха до своїх дітей», потім «Євангеліє від Матвія», «Пісню про Роланда» (готичним шрифтом з орнаментованими заголовними літерами). Це були мої перші пробунки в графіці». Один з аркушів «Пісні про Роланда» зберігається в Харківському художньому музеї, а вся книжка (оригінал) — донедавна зберігалася в Глухові у приватній збірці. Це 18 аркушів альбомного формату, списані стилізованим під готику рукописним шрифтом (текст російською мовою) з кольоровими ініціалами, заставками й кінцівками. Цей невеличкий шедевр книжкової графіки учень 5 класу гімназії виконав усього за два тижні 16–29 квітня 1903 року. Все намальовано твердою «нарбутівською» рукою. Твір засвідчує прекрасне стилістичне чуття і композиційне вміння автора, котрий мав чудову пам'ять на деталі й стилістичні елементи. З цієї книжки розпочався шлях Нарбута у велике мистецтво.

У Глухові гімназист Нарбут проілюстрував ще дві книжки: казки «Єгорій Хоробрий» (1904) та «Війна грибів» (1906). Без сумніву, глухівські враження вплинули на формування мистецького світогляду Г.Нарбута. Аж ніяк не можна погодитися з мистецтвознавцем Платоном Білецьким, котрий пояснював той факт, що «ни в словах, ни в рисунках гимна Глухову Нарбут не создал»... «врожденным художественным вкусом будущего мастера графических изысков». Адже відомо, що юний Георгій зацікавлено досліджував глухівські старожитності, зокрема підземні ходи, проводив аматорські археологічні розкопки, вивчав рештки садиби П.Румянцева–Задунайського на Веригині. Але, оскільки Нарбут не був мистцем на «соцреалістичний» кшталт, котрий би пасивно «відображав» дійсність, практично ніколи не малював з натури, то глухівські враження сформували саме глибинний шар його художньою мислення, перетворившись на стійкий інтерес до геральдики, історії, старожитностей, історичних персоналій. У цьому плані дуже характерним є лист до глухівського лікаря, історика й колекціонера Петра Дорошенка, в якому гімназист Нарбут просить надати відомості про історію хутора Нарбутівка і роду Нарбутів.

Петро Дорошенко (1857-1919) був членом Чернігівської архівної комісії і володів справді безцінними документами — універсалами гетьманів Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, Івана Скоропадського, Данила Апостола, автографами Миколи Гоголя, Пантелеймона Куліша,

Георгій Нарбут. Автопортрет.

Г.Нарбут. «АКТА NARBUTORUM»

Марії–Магдалини Мазепиної. Його бібліотека в ті часи була однією з найповніших книгозбірень україністики. Сам він лишив помітний слід в українській історіографії — науковими працями про кріпацтво на Лівобережній Україні та про Св.Димитрія Ростовського (Туптала). Як інші видатні глухівці — М.Василенко, Д.Дорошенко, П.Скоропадський, Г.Нарбут і Ф.Ернст, він доклав багато зусиль до відродження української державності, науки й культури в часи визвольних змагань 1917–1921 років: 1917 року заснував у Чернігові українську гімназію, з 1918 року очолив урядове Управління у справах мистецтва й національної культури. На цьому посту прислужився справі заснування Академії наук, Академії мистецтва, Державного українського університету, Української національної бібліотеки, Державного українського архіву, Українського театру драми та опери. Петро Дорошенко до самої смерті (убитий більшовиками в Одесі 1919 року) підтримував стосунки з Г.Нарбутом, передав йому деякі історичні документи, в тому числі й герб роду Нарбутів.

Будинок М.Неплюєва в Глухові.
Фото О.Ранчукова

Г.Нарбут. Обкладинка журналу «Наше минуле». 1918 р.

У Глухові ж сталася подія, яка проклала Г.Нарбутові шлях у велике мистецтво. 1906 року в будинку знаменитого Миколи Неплюєва — філософа, педагога, громадського діяча і мецената, засновника Хрестовоздвиженського трудового братства — було організовано велику мистецьку виставку, на якій експонувалися твори і класиків (А.Мокрицького) і початківців. Юний Г.Нарбут експонував ілюстрації до «Війни грибів», що мали успіх і принесли авторові значний гонорар. З цими грошима, отримавши атестат про закінчення Глухівської гімназії, Георгій вирушив до Санкт–Петербурга — за фаховим вишколом і славою провідного російського графіка.

У Глухівській хлоп'ячій гімназії навчався ще один знаний мистець — Юрій Шапорін (1887–1966), син відомого в місті художника й фотографа, викладача Учительського інституту. Будинок Шапоріних був центром музично–театрального життя Глухова: тут під час гастролей бували брати Тобілевичі (Микола Садовський і Панас Саксаганський), Марія Заньковецька, Микола Лисенко. Тож не випадково, що в такому культурному середовищі композиторський талант Юрія Шапоріна проявився досить рано: ще в гімназії він написав «Концертний вальс» та ще кілька композицій. Згодом він уславився як майстер великої форми — опери «Декабристи», симфонії–кантати «На полі Куликовім», ораторії «Сказання про битву за руську землю» тощо.

Культурно–освітню програму родини Терещенків для Глухова було завершено на початку XX століття спорудженням у 1899–1902 роках Ремісничого училища вищого типу імені М.Терещенка по вулиці Шостенській та зведенням у 1903 році Федорівського трикласного училища по вулиці Києво–Московській. Праця братів Терещенків, особливо міського голови — Миколи — була високо поцінована вдячними глухівцями. 1905 року, незабаром після смерті мецената, міська влада порушила клопотання про створення пам'ятника М.Терещенкові в центрі Глухова. У 1907 році було відкрито цей пам'ятник роботи видатного російського скульптора М.Андрєєва (1873–1932), котрий пізніше стане придворним скульптором Сталіна, засновником монументальної «Ленініани» і «Сталініани». Пам'ятник Миколі Терещенку, безумовно,

Пам'ятник М.А.Терещенку в Глухові. Фото 1907 р.

Пам'ятник П.Румянцеву-Задунайському в Глухові. Фото 1910-х рр.

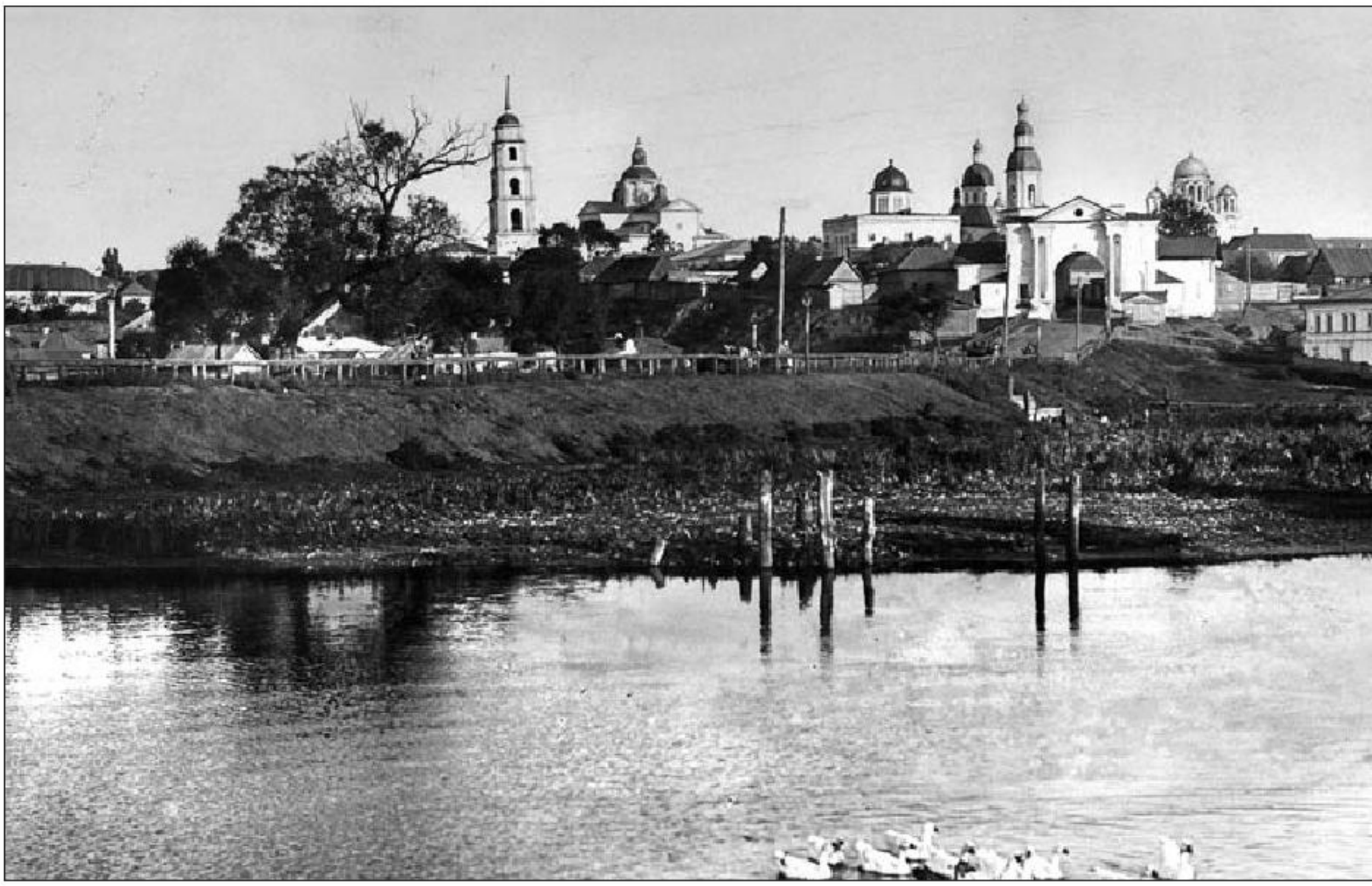

Панорама центру Глухова з-за р.Есмані. Фото кінця XIX ст.

Вулиця Києво-Московська. Фото початку XX ст.

належав до найкращих творів цього митця. Його розмістили на центральному міському майдані поміж Спасо–Преображенською та Трьох–Анастасіївською церквами. На жаль, постать М.Терещенка не перетривала добу більшовицького погрому, тож тепер на постаменті, що лишився від М.Терещенка, височить стандартна радянська «Родіна–мать».

У дореволюційному Глухові був ще один визначний монумент — колишньому правителю Гетьманщини фельдмаршалу П.Румянцеву–Задунайському. Бронзова постать роботи видатного французького скульптора Жана–Домініка Рашетта, відлита в Італії, спершу стояла в Ляличах, маєтку графа Завадовського. 1866 року її перевезли до Глухова як дарунок князя Сергія Ґоліцина і встановили в сквері поблизу Спасо–Преображенської церкви. Після більшовицького перевороту

Будинок поміщика П.Лютого.
Фото П.Лютого 1903 р.

скульптуру зняли з п'єдестала й перенесли до музею, звідки вона зникла під час другої світової війни.

На початку XX століття глухівська інтелігенція створила у місті ще один важливий осередок культури — міський музей. Турботами земської управи Глухівський музей української старовини було відкрито в 1902 році. Ініціатива належала вдові голови Ніжинського окружного суду Н.Шугуровій, котру підтримали історики П.Дорошенко та Ф.Уманець. Основу музейної колекції склали книгозбірня та збірки старовинних документів і гравюр, які передала Н.Шугурова. Згодом цю колекцію поповнювали меценати, історики, просто небайдужі люди. 1913 року Павло Скоропадський, майбутній гетьман відродженої Української держави, передав до музею парні епітафійні портрети Івана та Анастасії Скоропадських (нині вони у фондах Сумського художнього музею). На жаль, Глухівський музей не перетривав комуністичне лихоліття: його розформували в кінці 50–х років XX століття.

Вулиця Києво-Московська.
Фото початку XX ст.

Чи глухо в Глухові?

Радянська доба у Глухові настала після перемоги большевицького режиму на початку 1920–х рр. Вона пов'язана з деградацією ландшафтної та об'ємно–просторової структури міста, втратою багатьох його ціннісних характеристик. Так, у 1930–х рр. ліквідовано греблю на р.Есмані й спущено головний міський став — Черничу Греблю, що завдало шкоди композиційному устроєві міста. Тоді ж знищено парафіяльні церкви на Веригині, Усівці й Білополівці, а також дзвіниці Спасо–Преображенської церкви й Троїцького собору. Остання була головною висотною домінантою міста. 14 березня 1929 року секретаріат ВУЦВК на подання НКВС УСРР надав дозвіл на руйнування дзвіниці. Дізнавшись про це рішення, яке було ухвалено без необхідного в таких випадках погодження з Народним комісаріатом освіти, професор Ф.Ернст звернувся до Глухівського окрвиконкому з проханням зберегти цю пам'ятку. Це клопотання підтримав навіть заступник наркома освіти О.Полоцький. Але це не спинило руйнації, яку розпочали 12 червня 1929 року.

Здобутком тієї доби стала лише монолітна залізобетонна вежа міського водогону, споруджена 1929 р. за проектом інженера Розанова неподалік Трьох–Анастасіївської церкви. Ця визначна, як для Глухова, інженерна споруда з виразним і динамічним силуетом, поставлена у найвищій точці міста, прикрасила його і навіть дещо компенсувала втрати висотних домінант у силуеті міста. А ці втрати не обмежилися 1930–ми роками.

У 1941 р. було знищено єврейську синагогу по вул.Радянській, а в 1962–1963 рр. — Троїцький собор. У 1962 р., виконуючи злочинні настанови комуністичного керівництва, на мурах собору намалювали великі тріщини, зафотографували їх, щоб довести «аварійність» будівлі, а потім пам'ятку архітектури республіканського значення, яка була занесена до державного списку під № 6 (!) довго, з великими труднощами висаджували в повітря вибухівкою, а після того декілька місяців розбирали руїни. На підмурках собору, на давніх похованнях спорудили автовокзал. Поряд звели ще й житлову багатопо-

верхівку. А про безповоротно втрачений архітектурний шедевр нагадує лише маленька меморіальна таблиця, за встановлення якої боровся ще Максим Рильський, котрий 13 квітня 1962 року намагався листовно усовістити головного архітектора Сумської області М.Махонька. Ця таблиця була встановлена аж через 40 років, вже в незалежній Україні. А відтворення собору в комплексі з реконструкцією історичного Соборного майдану передбачено урядовою Програмою відтворення визначних пам яток історії та культури, ухваленою 1999 року.

Якщо до 1960–х рр. у Глухові руйнували тільки окремі «ідеологічно ворожі» споруди — церкви та дзвіниці, то з 1970–х рр. розпочалося руйнування рядової історичної забудови, а також, що найгірше, будівництво великих житлових будинків у історичному середмісті. У 1950–х рр. спорудили будівлі районного комітету комуністичної партії та «будинку культури» у формах сталінського неокласицизму, у 1970–х рр. — будинок побуту, пошту, універмаг в уніфікованих космополітичних формах. Їхні невеликі об'єми ще не могли спотворити архітектурне обличчя міста. Але коли 5–поверхова житлова й адміністративна забудова влізла на підмурки знищених Троїцького собору та дзвіниці, на Миколаївський і соборний цвинтарі, на старовинні садиби — на місця, де народилися, жили, були поховані видатні діячі доби Гетьманщини (Д.Бортнянський, Марковичі, Оболонські, Безбородьки, Ханенки та інші) — тоді мистецьки вибудувана архітектурна композиція міста виявилася значною мірою знеціненою. Багатосекційні 5–поверхові житлові будинки обступили зусібіч Миколаївську церкву так, що тепер головний храм гетьманської столиці опинився не посеред Радної площі, як колись, а у дворі цих житлових будинків. Тим самим порушено масштабність історично сформованого архітектурного середовища, співвідношення відкритих і закритих просторів, пропорції між шириною вулиць і висотою фланкуючих будівель. Тож колись затишні вулички Глухова нині на деяких ділянках виглядають кам'яними коридорами. Ті ж самі будинки ізолювали головну площу міста від його головної вулиці (Києво–Московської, нині — Радянської), а композиційного зв'язку цієї вулиці з майданом дотримувалися всі архітектори, котрі працювали в Глухові до початку XX ст.

Нігілістичні тенденції в царині містобудівного проектування привели до того, що в генеральному плані міста та проекті детального планування центру, розроблених інститутом КиївНДІПмістобудування 1973 р., цілком проігнорована історична значимість Глухова, його природні особливості й історико–культурний потенціал. Приміром, по трасі історичної вулиці Валової планувалося зробити загальноміську транспортну магістраль з розв'язкою на місці Київської фортечної брами. Окрім цієї визначної пам'ятки, пропонувалося знищити ще й учительський інститут з чоловічою гімназією. Зрозуміло, що й уся рядова історична забудова Глухова пішла би під ніж бульдозера у разі здійснення цього плану, згідно з яким місто розвивалося до 1990–х рр.

Щоби стримати ці нігілістичні тенденції автор цієї книги спільно з архітектором Володимиром Ленченком ще у 1984 р. опрацював історико–архітектурний опорний план Глухова та

Київська брама Глухівської фортеці

проект зон охорони пам'яток. При цьому нашими дослідженнями було виявлено 7 пам'яток архітектури, 4 пам'ятки історії (додатково до тих, які вже перебували на державному обліку), кілька десятків значних історичних будівель та споруд традиційної забудови.

Руйнування і забуття Глухова за радянської влади було настільки тотальним, що навіть у фахівців створилося помилкове враження, що від цього міста, як і від інших гетьманських столиць (Чигирин, Батурин), лишилися тільки назви. Ця тенденція проявилася в афористичному заголовку, який у кінці 1980–х років прикрасив шпальти київського часопису «Старожитності»: «Глухо в Глухові». Глухівці тоді образилися — бо вони вже тоді взялися за дослідження гетьманської столиці й відродження колишньої слави. Бо насправді архітектурно–містобудівна спадщина Глухова доби Гетьманщини частково збереглася, була виявлена і спопуляризована нашими

Будинок Дворянського зібрання - нині Краєзнавчий музей.
Фото Ю.Москаленка

дослідженнями й публікаціями, що дало підстави для урядового рішення 1992 р. про святкування 1000–ліття Глухова.

Зараз ми знаємо, що місто в цілому зберегло історичне розпланування XVII — початку XIX ст. Найцінніша в історико–архітектурному плані забудова зосереджена в межах колишньої фортеці і поблизу неї. На периферії середмістя також є окремі пам'ятки архітектури. Це дало підстави для створення в Глухові 1994 року Державного історико–культурного заповідника.

Подальшим розвитком наших науково–проектних розробок стала робота, що називалася «Реабілітація історико-архітектурного середовища міста Глухова Сумської області». Вона отримала Державну премію України в галузі архітектури 1998 року. На сьогодні Глухів — перший в Україні приклад малого історичного міста, де послідовно реалізовано проект формування сучасного архітектурного середовища на основі реабілітації архітектурно–містобудівної спадщини. Ця робота справила значний вплив на розгортання аналогічних заходів в інших містах, багатих на об'єкти містобудівної спадщини — в Охтирці, Полтаві, Сумах, Ромнах, Коломиї, Рогатині тощо.

Роботи в цьому напрямку продовжуються: Урядом затверджена Комплексна програма збереження історичної забудови м.Глухова на період до 2005 р.; у 2003 році розроблено генеральний план розвитку Заповідника, який має дати новий імпульс розвиткові міста як визначного історичного й культурного центру.

Примітки:

1. Белашов В. Глухов — забытая столица гетманской Украины. — К.: Україна, 1992. — 132 С.

2. Бєлашов В. Археологічні дослідження міста Глухова (огляд історичного і сучасного стану. 1872–2000 рр.) // Збереження історико–культурних надбань Глухівщини: матеріали Першої науково–практичної конференції (18 квітня 2002 р.). — Глухів: РВВ ГДПУ, 2002. — С. 7–16.

3. Вечерський В. Глухівська старовина // Пам'ятки України: історія та культура. — 1994. — № 3–6. — С. 57.

4. Вечерський В.В. Глухів: Феномен столичності // Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження (творча спадщина родини Марковичів): Матеріали наукової конференції 28–29 травня 1998 р., м.Глухів Сумської області. — К.: Ін Юре, 1999. — С. 47–53.

5. Дорошенко Д. Нарис історії України: В 2 т. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966. — Т. 2. — 349 С.

6. Каманин И. Договоры о сооружении церквей в Малороссии в XVII в. // Чтения в Историческом обществе Нестора–летописца. — К., 1904. — Кн. XVIII. — Вып. 1. — Отд. 1. — С. 26–27.

7. Коваленко Ю. Охоронні археологічні дослідження літописного міста Глухова // Збереження історико–культурних надбань Глухівщини: матеріали Першої науково–практичної конференції (18 квітня 2002 р.). — Глухів: РВВ ГДПУ, 2002. — С. 17–23.

8. Лазаревский А. Гетманские дома в Глухове // Киевская старина. — 1898. — № 1. — С. 160–166.

9. Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К.: Товариство «Знання», 1992. — С. 52–55.

10. Літопис Самовидця. — К.: Наукова думка, 1971. — С. 62, 170.

11. Новаковська Н. Найкрупніша громадська споруда на Україні в XVIII ст. // Вісник АБіА УРСР. — 1959. — № 1. — С. 15–18.

12. Новаковська Н. Педагогічна діяльність архітектора Андрія Квасова на Україні // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. — К.: Держбудвидав УРСР, 1959. — С. 148–158.

13. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і духовне життя України // Пам'ятки України. — 1991. — № 6. — С. 16–19.

14. Отрывки из путевых записок старца Леонтия (1700 г.) // Черниговский листок. — 1862. — 29 апреля. — № 4.

15. Пуцко В. Маловідома споруда А.Квасова в Україні // Архітектурна спадщина України. — Вип. 3, част. 1. — К.: Українознавство, 1996. — С. 121–130.

16. Пуцко В. Московская стоительная артель Матвея Ефимова на Украине // Строительство и архитектура. — 1981. — № 1. — С. 28–29.

17. Січинський В. Чужинці про Україну. — К.: Довіра, 1992. — С. 82.

18. Субтельний О. Україна: історія / Переклад з англійської Ю.І.Шевчука; Вступна стаття С.В.Кульчицького. — 2–е вид. — К.: Либідь, 1992. — С. 177–178.

19. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. — М.: Стройиздат, 1967. — 234 С.

20. Цапенко М.П. По равнинам Десны и Сейма. — М.: Искусство, 1967. — 132 С.

21. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К.: Генеза, 1997. — С. 290.

КОМУ ПОСТАВЛЕНО ПАМ'ЯТНИКА НА ЧЕРНЕЧІЙ ГОРІ У КАНЕВІ

Могила Тараса Шевченка на Чернечій горі під Каневом є однією з найбільших святинь для кожного українця. Проща до Канева для нас — як хадж у Мекку для мусульманина. Всі ми знаємо, що поет сам обрав місце свого поховання, щоправда, у вимірі поетичному, а не реально–топографічному:

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.

Друзі поета після його сметрі вишукали (не без дискусій!) відповідну ділянку землі, яка й стала місцем його вічного спочинку 22 травня 1861 року. На могилі спершу поставили дерев'яного хреста. У 1884 році його замінив великий, мистецької роботи, чавунний хрест.

Сучасний вигляд могили Т.Шевченка

Треба зробити певне зусилля над собою, щоб усвідомити, що той художній образ Шевченкової могили, який ми сприймаємо сьогодні, радикально відрізняється від того, що мислили собі сам поет і його друзі. Сьогодні ми маємо справу з наслідками комуністичного порядкування на цьому святому місці, з тим, за словами Мирослава Мариновича, «скульптурним окостенінням, яке стало останнім актом відлучення Поета від народного духу» [1].

Музей–заповідник «Могила Т.Г.Шевченка» радянська влада створила в 1925 році. Сам Шевченківський меморіал, до складу якого входили могила з пам'ятником на ній та музей, проектували та споруджували протягом 1934–1939 років за постановою Раднаркому УСРР від 10 березня 1931 року. Будинок музею зведено впродовж 1934–1937 років за проектом українських архітектів Василя Кричевського та Петра Костирка. Цей будинок справедливо вважається одним із шедеврів української архітектури XX століття. Монумент на могилі збудовано 1939 року за проектом «інтернаціональних» авторів: архітекта Є.Левінсона й скульптора М.Манізера. Приглянемося уважніше до цього меморіалу…

За давнім українським звичаєм над місцем вічного спочинку видатних людей годилося насипати високу могилу й поставити хреста — дубового чи камінного. При цьому ніколи не передбачалося можливості зійти на саму могилу, топтатися

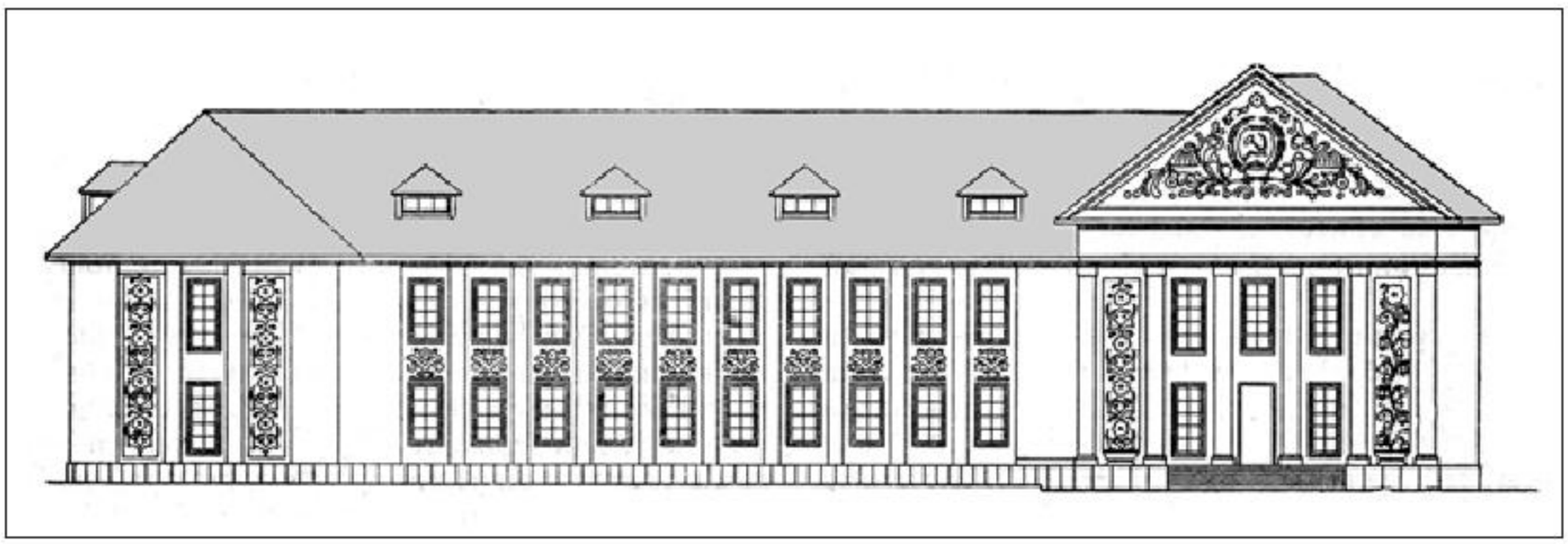

Чоловий фасад будинку музею Т.Шевченка

по ній, бо це — гріх! Щоправда, сказане не стосується спеціальних випадків поховання в церквах чи перед входом до них з мотивів християнського покаяння, коли, навпаки, передбачалося, що вірні ступатимуть ногами по могильній плиті.

Тож з точки погляду української національної культури, неприйнятність теперішнього архітектурно–художнього вирішення могили Шевченка в Каневі полягає ось у чому.

Могила перетворена на рекреаційний атракціон — оглядовий майданчик з лавами для відпочинку.

Замість традиційного хреста на могилі православного християнина Шевченка, який ніколи не зрікався своєї віри, поставлено химерний постамент — щось середнє між традиційною юдейською поховальною стелою і модернізованим єгипетським

Перспективний вигляд будинку музею Т.Шевченка. Рисунок архітектора В.Кричевського

обеліском. Така архітектурно–пластична форма не характерна для України і слов'янської цивілізації взагалі, навпаки, обеліск — це усталений тисячоліттями атрибут багатьох східних деспотій, від Єгипту і Персії до елліністичних сатрапій Близького Сходу. Канівський обеліск вінчає на великій висоті маленька людська фігурка, немасштабна стосовно постаменту, що перетворює образ поета на такого собі поганського божка, вознесеного над людською юрбою для поклонів, офір і куріння фіміаму.

На могилу ведуть широкі гранітні сходи, — вони візуально зменшують могильний курган, перетворюючи його з духовного центру ансамблю на банальний елемент «пластики землі».

Прочанина, що сходить на могилу, зустрічає буйний (аж лізе межи очі) російськомовний текст, який вихваляє технічну експансію та її «духовні благодіяння». Цей текст одразу ж свідчить:

кому належить Україна («старшому братові»);

яка ідеологія є і має бути панівною в Україні (механістичний матеріалізм із гегемонією технократизму в суспільному житті).

Застосування в оформленні могили граніту, не властивого Наддніпрянщині й українській культурній традиції загалом, також виводить це явище за межі національної культури. Натомість граніт — улюблений матеріал монументальної пластики східних деспотій.

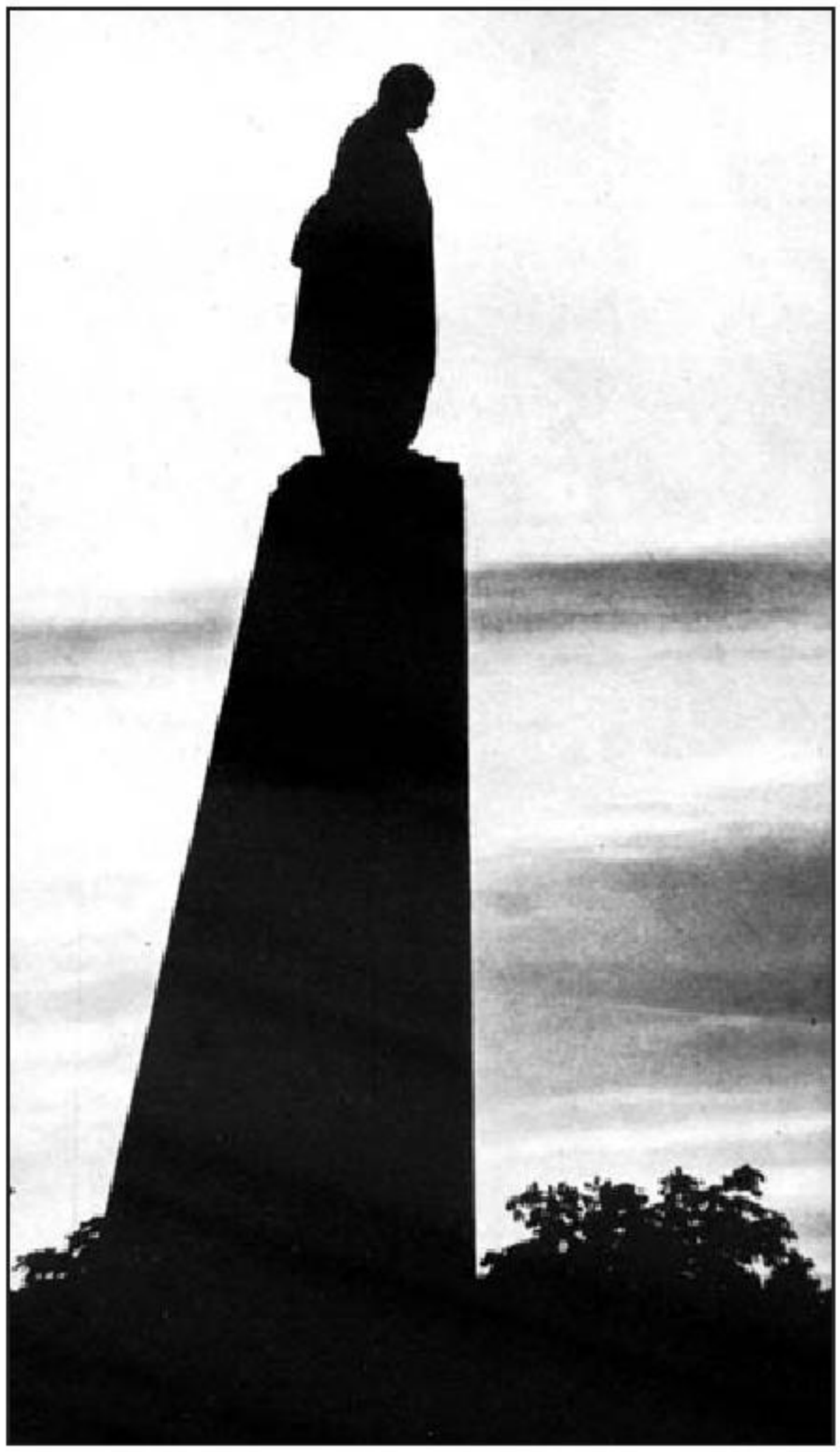

Пам'ятник на могилі Т.Шевченка

Що становить собою сама скульптурна фігура Шевченка? Опущена голова, опущені плечі, випнутий живіт, понура постава, руки безсило закладені за спину, м'які, обтічні складки одежі — усе це підкреслює похилість, покірність, втому і є наочним виявом проклятого малоросійського квієтизму, споглядальної бездіяльності. Спитаймо себе: хіба ж це — Шевченко? — радше товстенький бовванчик, шаблоновий образ пасивного, лірично–сумовитого «хохла», любителя вареників, горілки й плаксивих пісень.

Отже, є досить підстав для висновку: встановлений московським комуністичним режимом монумент на поетовій могилі є нехристиянським і неукраїнським за своїми змістом і символікою форм.

Закономірно постає кілька питань:

чому монумент і весь музейний комплекс на могилі Шевченка, що коштував величезних грошей, споруджено саме в 1934–1939 роках, тобто у період найнещаднішого винищення українства?

чому проектування музею і монумента влада доручила різним авторським колективам: першого — свідомим українцям, а другого, по суті сакрального об'єкта, монумента на могилі — чужинцям?

Відповідь дає один з найбільших авторитетів, той, хто стояв біля

Чавунний намогильний хрест, виконаний1884 р. за проектом архітектора В.Сичугова коштом В.В.Тарновського–молодшого

джерел комуністичного тоталітарного режиму й тому спромігся дати точний соціологічний аналіз цього та інших пам'ятників Шевченкові, — Лев Бронштейн (Троцький): «Сталинская бюрократия возводит памятники Шевченко, но с тем, чтобы покрепче придавить этим памятником украинский народ и заставить его на языке Кобзаря слагать славу кремлевской клике насильников». Здається, що краще й не скажеш. Проте нам вдалося розшукати в архівах й опублікувати свого часу один дуже промовистий документ, датований 1930 роком — Програму міжнародного конкурсу на проект пам'ятника Т.Шевченкові в Харкові. У цих розлогих ідеологічних настановах гранично відверто й навіть нахабно заявлені більшовицькі претензії на привласнення Шевченка: «Возвеличення найнижчих верств суспільства, боротьба проти багатих і владик за кращу долю наймитів, прославлення людей трудящих, проповідь революції ріднить Шевченка з нащадком отих колишніх наймитів — сучасним пролетаріатом, що має в поетові–кріпакові свого безумовного попередника (...) В творчості поетовій мусимо підкреслити протицарські, протипанські, антирелігійні його виступи, мусимо показати його як провісника нової, Комуністичної цивілізації на основі розвитку машинової техніки й індустріального пролетаріату. Революційна постать Шевченкова стоїть тепер, після пролетарської революції, очищена від усякого містично–національного, хуторянсько–просвітянського намулу (...) Цілі покоління (...) творили культ Шевченка, культ «національного пророка», малювали собі ікону «Кобзаря» і поклонялися та молилися їй. Наша сучасність відкинула це голе, безглузде почитання Шевченка — ікони, «Кобзаря» — євангелії, мощей — Тарасової могили, замінила все це науковим дослідженням Шевченкової творчості, пропагандою її серед найширших верств трудящих (...) Все велике суспільно–історичне значіння поета–революціонера Тараса Шевченка в тому, що він ішов шляхом, який намітила історія людської боротьби, такі маяки її, як (...) Маркс, Ленін. А цей шлях веде до оновленого Комуністичного суспільства (...) Пролетарське суспільство (...) збудує величного пам'ятника нашому Кобзареві« [2]. Ось так із Тара-

са Шевченка намагалися зліпити дещо навіть курйозний образ «вірного ленінця», котрий боровся за комунізм задовго до народження самого Леніна!

Усі ці ідеологічні настанови, за задумом комуністичних вождів, мали втілитися в новому архітектурно–художньому вирішенні могили Шевченка в Каневі. Мало було зняти намогильного чавунного хреста, мистецьки виконаного за проектом київського архітектора В.Сичугова коштом В.В.Тарновського–молодшого, мало було встановити на могилі 1923 року неоковирного пам'ятника роботи самоука Каленя Терещенка [3] — потрібно було все довкілля могили перетворити на типово совітський «парк культури і отдиха». Про це писав і застерігав ще 1929 року професор Федір Ернст, оцінюючи виставку проектів упорядження могили Т.Шевченка. Існуючий на той час намогильний пам'ятник він означив як «досить таки курйозний обеліск на могилі, з бюстом над ним й оперетковими барельєфами». Таку ж критичну оцінку дістали й представлені громадськості проекти: «Шлях, звичайно, цілком правильний — оголошення заповідника, укріплення гори від зсувів, геологічне дослідження, збудування готелю для екскурсантів (...) І нарешті — проекти упорядкування й оформлення самої гори–могили. Тут справа не зовсім гаразд. Замість максимальної обережності, підкреслення природної краси цього місця, яке обрав сам поет, — проекти немилосердно ріжуть схили гори прямими лініями сходів, подібних на бетонові сходи до київського пляжу, розводять банальні бульвари (бульвар — на такій могилі!), споруджують кругленькі, як паштет, кургани (...) Але чи не краще над усе зберегти й підкреслити природну величність, могутню красу цього місця, забравши геть навіть те, що розвела тут, бодай з добрим наміром, але дрібна душа нащадків, — всі ці штакетики, алейки, крамнички, грядки з квіточками?» Щоправда далі, в дусі того часу Ф.Ернст пропонував «збільшивши курган, поставити на ньому монументально–простий обеліск з лаконічним написом» [4]. Зрештою, знову обеліск — монументальна форма, традиційна для східних деспотій. Цього не міг не знати професор Ернст — блискучий знавець світової культури. Але що він міг

запропонувати для могили поета в ті часи, коли про повернення православного хреста й мови не могло бути?

Отже, на могилі Тараса Шевченка стоїть нині не пам'ятник найбільшому національному поетові, а типовий комуністичний бовван у дусі ленінської «монументальної пропаганди», що символізує не вічну Україну, а нелюдську совітську систему. Своїм візуальним образом цей «монумент» відчужує нарід від джерела його духовності.

На наш погляд, настав час повернутися до усталеного національного образу могили нашого національного пророка, скинути багаторічний гіпноз і відмовитися од насильно накиненої українцям фальшивої личини комунізованого «революціонера–демократа». Для цього потрібно:

зняти з могили оглядовий майданчик і лави;

зняти широкі гранітні сходи, що ведуть на могилу;

виключити з меморіального комплексу всі будівельні й опоряджувальні матеріали, не притаманні Наддніпрянщині;

зняти російськомовний напис, абсурдний у контексті цього меморіалу;

зняти з могили чужорідну стелу–обеліск разом з фігурою;

за давнім українським (козацьким) християнським звичаєм поставити на могилі хреста з тривких матеріалів, або ж поновити той хрест, який був перед комуністичним втручанням 1920–х років.

Автор усвідомлює, що цілком незаперечною і юридично обґрунтованою може бути така проста теза: пам'ятник на могилі Тараса Шевченка — це пам'ятка культурної спадщини, що охороняється державою, головний об'єкт національного заповідника. За своїм юридичним статусом він є абсолютно недоторканним. На цьому можна було б і закрити дискусію, навіть не розпочинаючи її.

А проте лишається чинним головне питання: чи вартий свободи той нарід, який сліпо береже фальшивих кумирів, накинених йому чужинецькою окупаційною владою?

Такі міркування щодо могили Т.Шевченка ми опублікували в журналі «Пам'ятки України» 1993 року [5]. Поштовх до роздумів на цю тему дав наш колега, відомий український історик архітектури Євген Тиманович, котрий якось у при-

ватній розмові зауважив: «А чи ви замислювалися коли–небуть над тим, чому такий дивний пам'ятник стоїть на могилі Шевченка у Каневі? І що означає символіка архітектурних форм того пам'ятника?».

Та публікація 1993 року викликала, м'яко кажучи, вельми неоднозначну реакцію, особливо в Шевченківському національному заповіднику у Каневі. Дехто закидав авторові мало не блюзнірські наміри. Проте нас підтримали знані фахівці пам'яткоохоронної справи, зокрема доктор юридичних наук Віктор Акуленко, котрий у своїй публікації закликав «звільнити пам'ятні місця поета від монументально–пропагандистських кайданів» [6]. Завдяки цій та іншим публікаціям справа переосмислення символіки Шевченківського меморіалу зрушилася. Першою з могили непомітно зникла масивна таблиця з російськомовним написом. А через сім років, у 2000 році, під час урочистого святкування 75–річчя Шевченківського національного заповідника, тодішній Віце-прем'єр–міністр з гуманітарних питань академік Микола Жулинський привселюдно й авторитетно заявив про доконечну необхідність повернення могилі Т.Шевченка її історично усталеного образу, запропонувавши зняти з могили монумент і повернути хрест.

Під час спонтанного обговорення цього питання викристалізувалася така позиція: по–перше, оскільки це — пам'ятка національного значення, то все має робитися за спеціальним проектом реконструкції, з дозволу Уряду, як це й передбачено Законом; по–друге, це все не повинно виглядати як наруга над пам'ятником, хай навіть і не дуже вдалим; у зв'язку з цим нам видається слушною думка громадськості Канева про доцільність перенесення цього пам'ятника у центр міста.

Як би далі не розвивалися події довкола реконструкції могили поета в Каневі, важливо, на наш погляд, не допустити того, про що нас попереджали 1929 року у своїй статті Федір Ернст, а 1993 року — Віктор Акуленко [6], пишучи про те, що «можна, тепер уже з великої любові, несамохіть загубити поміж гранітом і бетоном історичні сліди».

Примітки:

1. Маринович М. Символ духовної незнищенності // Пам'ятки України. — 1993. — № 1–6. — С. 126–127.

2. Пам'ятки України. — 1993. — № 1–6. — С. 125.

3. Бас В.В. Шевченків край: Фотопутівник. — К.: Мистецтво, 1989. — С. 253.

4. Федір Ернст. Виставка проектів увічнення пам'яті Т.Шевченка // Пам'ятки України. — 1993. — № 1–6. — С. 124.

5. Вечерський В. Кому поставлено пам'ятника на Чернечій горі в Каневі? // Пам'ятки України. — 1993. — № 1–6. — С. 122–123.

6. Акуленко В. Шевченкова земля в монументальних кайданах // Пам'ятки України. — 1993. — № 1–6. — С. 128–129.

ФЕНОМЕН ДОВГОЖИТЕЛЯ НА НИВІ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА

Григорій Никонович Логвин відійшов у вічність у березні 2001 року на 91 році життя... Це феномен, який вимагає осмислення. Ніхто з українських мистецтвознавців не жив так довго. Досі довгожителями вважалися старші колеги Г.Логвина — Степан Таранушенко, котрий помер 1976 року на 87 році життя, та Павло Жолтовський, який помер 1986 року на 82 році. Вони, на відміну від свого трохи молодшого колеги, ще й сиділи. Логвина ця чаша якось минула. Він бачив народження і смерть комуністичного тоталітарного режиму й устиг дочекатися прижиттєвого визнання в Україні. Не всім його колегам так пощастило.

Автор цих рядків знав Григорія Логвина майже 20 років і добре пам'ятає, як святкували його 75–річчя, 80–річчя, зрештою 85–річчя, а також останній прижиттєвий 90–річний ювілей. Сам написав кілька статей з цих нагод [1–5]. Але

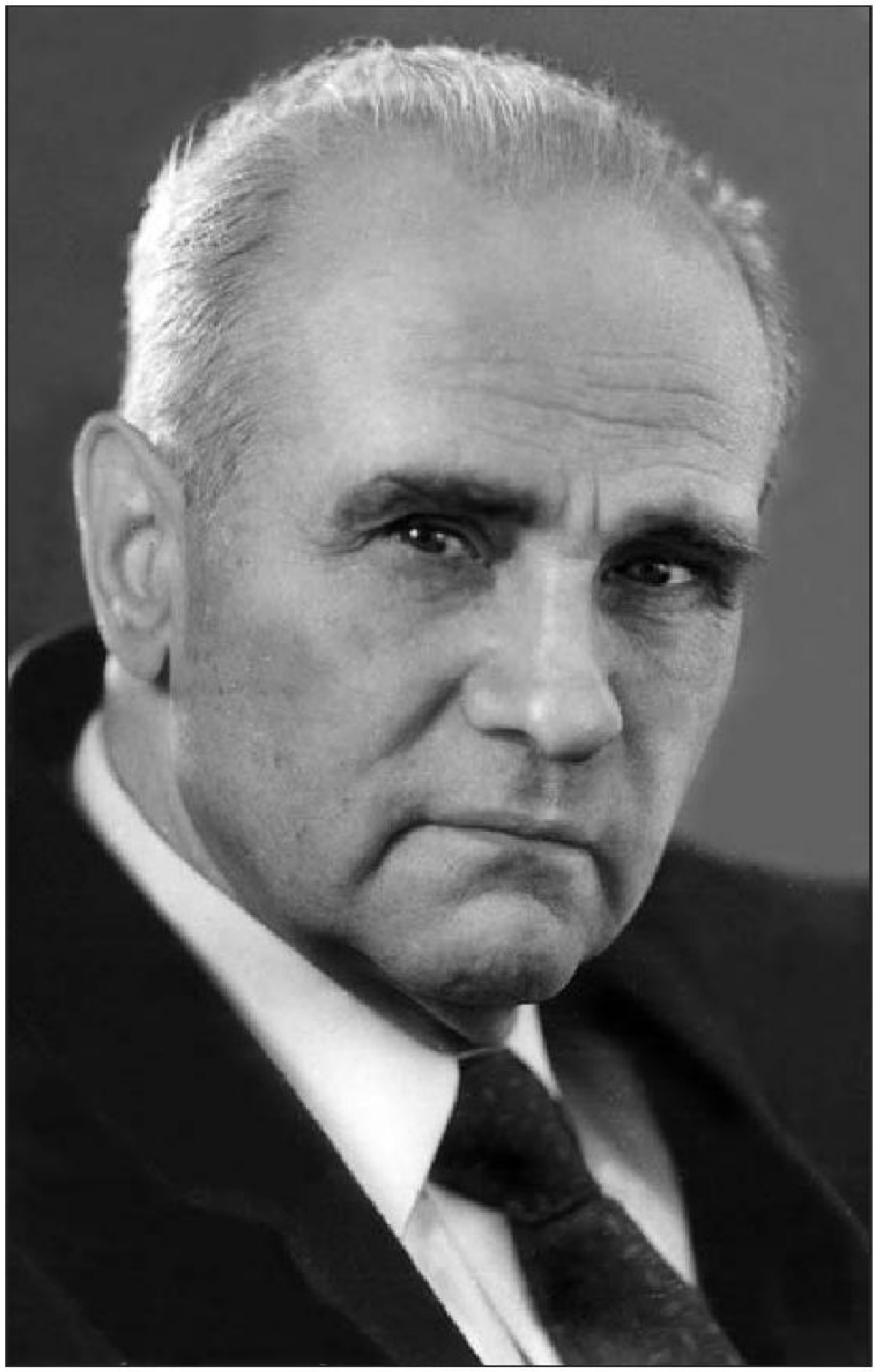

Григорій Логвин. Фото 1980-х рр.

тепер, коли Г.Логвин уже не з нами, потрібне не славослів'я, а ґрунтовне узагальнення й аналіз його творчого і наукового доробку. А повноцінне й об'єктивне осмислення цього феномена, гадаю, справа майбутнього.

Народився Григорій Логвин 9 (22) травня 1910 року в заможній і освіченій селянській родині на Чигиринщині (село Косівка, тепер Кіровоградської області). Як сам потім згадував, від матері отримав розвинене емоційне відчуття, а від батька — любов до порядку, відповідальність за свої вчинки й незалежний характер. 1926 року закінчив семирічну школу, а 1929 року — сільськогосподарську школу, після якої працював головним агротехніком, заступником голови і навіть головою колгоспу. З цією особливістю його біографії пов'язана одна жартівлива загадка, поширена в нашому професійному середовищі: «Чи знаєте ви, ким був Логвин перед тим, як стати мистецтвознавцем? — Головою колгоспу!» А й справді, чи багато голів колгоспів стали мистецтвознавцями? Мабуть, один лише Логвин.

Та головування його було недовгим. 1931 року він подався геть із колгоспу. Мабуть, не схотів втілювати «мудру політику» більшовицької партії щодо винищення українського села й українського хлібороба. У тодішній столиці УСРР Г.Логвин поступив до Харківського художнього інституту. Однієї вищої освіти йому виявилось замало, тож 1936 року він поступає в Московський інститут образотворчих мистецтв. 1941 року він уже мав дві вищі освіти — як архітектор і як мистецтвознавець.

1 вересня 1941 року Г.Логвина мобілізували до радянської армії. Служив у навчальному артилерійському полку резерву, далеко в тилу. Але перед тим був відступ з України на Схід під німецькими обстрілами й бомбардуваннями. Дивом лишився живим. Пізніше розповідав, що в один з моментів, коли смерть здавалась неминучою (під час авіанальоту кулеметна траса з німецького літака невблаганно наближалась до того місця, де він лежав на землі), раптом майнула дивна думка: «Якщо залишуся живим — буду пішки мандрувати по Україні, як Григорій Сковорода». Ця думка потім виявиться пророчою.

15 жовтня 1945 року Г.Логвина демобілізували, він приїхав до Києва й пішов працювати архітектором в інститут Діпросільбуд. У ті часи архітектор був найпотрібнішим фахівцем. І справа була не тільки в необхідності відбудови всього, зруйнованого війною. Важливішим було інше — ставлення тодішньої влади до архітектури й архітекторів. Сталін був єдиним з керівників СРСР, хто розумів (по–своєму, звичайно) суспільну важливість архітектури. Його розуміння архітектури виявилося в знаменитому афоризмі «Архітектура — мундир держави». Відтак влада шанувала тих, хто цей мундир кроїв. Показово, що репресії 1930–х — 1950–х років мінімально зачепили архітектурне співтовариство. З 1934 року в Москві діяла Академія архітектури СРСР — найавторитетніша фахова установа. Вона мала свій Український філіал. 18 квітня 1945 року вийшла постанова Раднаркому СРСР № 793: «Дозволити Раднаркому УРСР створити Академію архітектури УРСР на базі Українського філіалу Академії архітектури СРСР». У складі Академії 26 липня 1945 року були створені

Святогірський монастир-фортеця у Зимному на Волині.
Акварель-реконструкція Г.Логвина 1949 р.

основні наукові заклади, в тому числі й Інститут аспірантури — для підготовки кадрів архітекторів найвищої кваліфікації.

В Інституті аспірантури було декілька спеціалізацій — як творчих, пов'язаних з проектуванням архітектурних об'єктів, міст і сіл, так і наукових. 1946 року було оголошено набір в аспірантуру. Григорій Логвин прагнув поступити на творче відділення, але спізнився з поданням документів. Тоді йому, щоб не втрачати рік навчання, запропонували подавати документи на спеціальність «теорія та історія архітектури», на яку ніхто не хотів іти. «Перебудеш рік на теорії та історії, а тоді перейдеш на нормальну творчу спеціалізацію» — так було сказано. Г.Логвин поступив до аспірантури і... несподівано «захворів» історією української архітектури. Темою його кандидатської дисертації визначили архітектуру Святогірського монастиря в с.Зимно на Волині. Мандрівки Волинню (пішки з торбою, як Григорій Сковорода), вивчення пам'яток архітектури, їх обмірювання, фотографування і змальовування зробили свою справу: Григорій Логвин назавжди прикипів до пам'яток

Успенський собор Святогірського монастиря в Зимно.
Реконструкція Г.Логвина 1949 р.

архітектури і мистецтва, до історії архітектури й мистецтвознавства. До проектної практики він уже не повернувся.

Цей момент, на мій погляд, є принципово важливим для розуміння методів наукової праці Г.Логвина, особливостей сприйняття ним навколишнього світу. Адже це — художник, котрий випадково потрапив у науку, бо окрім нього нікому було ту науку творити. Звісно, та випадковість була багато в чому закономірною. Але хочу підкреслити: ми ніколи не зрозуміємо Логвина, якщо випустимо з уваги той основоположний факт, що цей чоловік сприймав світ не тільки як науковець, препаруючи й аналітично розкладаючи його на елементи, а й цілісно, емоційно, як художник. Сам я не раз був свідком цього.

Десь 1985 року Науково–дослідний інститут теорії та історії архітектури в м. Києві (у цьому інституті Г.Логвин пропрацював майже 50 років) організував автомобільну експедицію по Лівобережній Україні для вивчення і фіксації пам'яток архітектури. У складі експедиції були Г.Логвин,

Сергій Верговський — зав. відділом «Полісся» Музею народної архітектури та побуту України, водій і автор цих рядків. Дорогою з Чернігова на Новгород–Сіверський (якою Г.Логвин їздив безліч разів) я запропонував звернути з траси й подивитись кілька дерев'яних церков XVIII століття, які я бачив і замалював під час своїх ще студентських мандрів… Заїхали в село Городище Менського району, до Миколаївської церкви 1763 ро-

Миколаївська церква у с.Городище на Чернігівщині

Інтер'єр Миколаївської церкви у с.Городище

ку (до речі, цю церкву ще в 1929 році дослідив і зафіксував С.Таранушенко, але після нього ніхто тією пам'яткою не цікавився). З великими труднощами добились, щоб нам відкрили храм, у якому тоді був колгоспний склад комбікорму... Ходимо, дивимось, фотографуємо. У Логвина — чудовий німецький фотоапарат «Лінгоф», який всі сприймають за кінокамеру, і який коштує більше, ніж наш автомобіль. Раптом Сергій Верговський каже: «Дивись, як дід труситься!» І справді, наш «Никонович» продовжує фотографувати, і при цьому весь аж тремтить від емоційного збудження і внутрішньої напруги.

Коли процес фотографування завершився, він, нарешті, заговорив. І тоді стала зрозумілою причина його нервового збудження. Він сказав, що перед нами — досі незнаний шедевр архітектури світового рівня. Пояснивши дуже образно поетику архітектурних форм і драматургію розгортання архітектурного простору, він справді довів нам, що маємо справу з пам'яткою рівня афінського Парфенона. А я спіймав себе на думці про те, що і я бачив те ж саме, що й «Никонович», але сприймав більш приземлено, раціоналістично, зовсім не так поетично й емоційно наснажено, як він (у свої 75 років!).

Після того упродовж понад 10 років мало не в кожній своїй статті, у кожному своєму виступі Г.Логвин співав натхненний дифірамб Миколаївській церкві в селі Городищі як пам'ятці світового значення, не менше!

З оцим його емоційним сприйняттям мистецьких феноменів пов'язана ще одна особливість, про яку варто знати тим, хто читав, читає і буде читати праці Г.Логвина. У вищезгаданому Інституті теорії та історії архітектури, в секторі історії архітектури України дорадянського періоду, в якому ми з Г.Логвином працювали, був товстий зошит, до якого співробітники записували всі неоковирності, мовні покручі, взірці наукоподібного пустослів'я, зрештою — просто невдалі чи смішні висловлювання з наукових праць співробітників сектора. До цього зошита потрапляли всі — і поважні професори, і юні аспіранти. Публічні читання і перечитування цих текстів влаштовувалися, як правило, після гарного застілля. Всі сміялися, ніхто не ображався, але більшість співробітників намагались якнайменше потрапляти на сторінки того зошита. А Логвину то було байдуже. У зошиті було чимало «перлів» з його праць. Особливо полюбляли цитувати його фразу про те, як «лінії арок і склепінь сплітаються і розплітаються».

Зараз цілком зрозуміло, що ці неоковирності не були наслідком низького професіоналізму. Це — не що інше, як об'єктивно існуюча неможливість адекватно передати засобами одного мистецтва (мистецтва слова) феномени іншого мистецтва — архітектури, особливо тоді, коли людина відчуває архітектуру надзвичайно тонко і небуденно. Музиканти

свідчать, що музику словами передати неможливо. Роман Кофман, приміром, взагалі проти того, щоб про музику писати словами — байдуже, прозою чи поезією. Напевно, такою ж мірою це стосується і застиглої музики — архітектури. Нещодавно ділився наболілим наш відомий архітектурознавець, доктор мистецтвознавства Володимир Тимофієнко. Мовляв, пишуть про архітектуру багато — описують композицію споруди, деталі, історію будівництва тощо. От тільки самої архітектури у цих текстах немає...

Церква у с.Дягова на Чернігівщині

Григорій Логвин під час експедиції 1985 р. на городищі в Любечі. Фото автора

Того ж дня, коли нам явилася церква в Городищі, я став свідком ще однієї емоційної реакції Логвина–митця. Після городищенської церкви ми оглянули ще три шедеври дерев'яної архітектури XVIII століття — церкви в селах Волосківці, Степанівка і Синявка того ж таки Менського району Чернігівської області. Забагато шедеврів, як на один експедиційний день. Але місцеві мешканці вказали нам іще один дерев'яний храм — у селі Дягова, трохи вбік від траси.

Коли ми під'їхали до цього об'єкта, розчаруванню Григорія Никоновича не було меж. Над селом нависало темне громаддя масивного храму кінця XIX століття у формах псевдомосковської архітектури, абсолютно чужорідних для цього села, для цієї природи, для цієї культури… Зате на стіні красувалася чавунна таблиця: «Памятник архитектуры. Охраняется государством». Цей «памятник» Логвин фотографувати навідріз відмовився. А дорогою назад після тяжкої паузи кинув спересердя: «І хто ж це заносить отаке лайно до державних списків пам'яток архітектури!» Це була спонтанна реакція не науковця, а художника, естетичні почуття якого образила та неорганічна, цілковито «ненаша» споруда.

А за цією емоційною реакцією поставала реальна проблема: відсутність тоді, 1985 року, чітких наукових історико–культурних критеріїв поцінування об'єктів архітектурної спадщини для взяття їх під охорону держави з подальшою реставрацією, належним утриманням тощо. Ця колізія дається взнаки і зараз, у незалежній Україні: ми вкладаємо величезні державні кошти в реставрацію малозначущих пам'яток кінця XIX століття, що репрезентують Київ як «глибоку провінцію жандармської імперії» (за влучним висловом Лариси Скорик), у той час як через нестачу коштів гинуть об'єкти Національного заповідника «Софія Київська» — української пам'ятки всесвітнього значення.

Отож, художник за світовідчуттям і покликанням, Григорій Логвин потрапив у науку, та так і затримався в ній назавжди. 1948 року він закінчив аспірантуру і захистив кандидатську дисертацію про архітектуру Святогірського монастиря в Зимно. Працювати лишився в уже згаданому нами Інституті теорії та історії архітектури.

Вже перші опубліковані наукові праці вченого засвідчили його пильний інтерес до визначних, етапних пам'яток української архітектури: Андріївська церква в Києві (1959 р.), ратуша в Бучачі (1959 р.), будинок Мазепи в Чернігові (1959 р.), Києво–Печерська лавра (1958 р.), архітектурний комплекс у Зимно (1950 р.). Остання з перелічених тут праць стала суттєвим внеском у науку. Було доведено, що формування архітектурних типів культово–оборонних споруд відбувалося не в Литві, а в Україні; було виявлено ґенетичний зв'язок конструкцій Троїцької церкви в Зимно з архітектурою Княжої доби й доведено, що трансформація так званого залому з дерев'яного будівництва у муроване відбулася досить рано — ще в XV столітті.

Даниною поваги і пам'яті своїй малій батьківщині став нарис 1954 року «Чигирин і Суботів», у якому представлені результати здійснених Г.Логвином перших в історії наукових досліджень гетьманської столиці та резиденції Богдана Хмельницького [6]. В Архіві пам яткоохоронної документації Державного комітету України з будівництва та архітектури нам пощастило нещодавно розшукати дивом збережену

(навіть не зареєстровану !) папку з матеріалами наукового звіту Г.Логвина про польові дослідження, проведені ним у Чигирині й Суботові у травні й жовтні 1953 року, перед написанням зазначеного нарису.

Загальноісторичний і політичний контекст цих архітектурознавчих досліджень зрозумілий: комуністичний режим готувався відзначити у 1954 році 300–річчя так званого возз'єднання України з Росією. Під цю дату готувалися не тільки сумнозвісні Тези ЦК КПРС, а й проводилися конференції, видавалися книжки, дозволялося навіть здійснити деякі наукові дослідження. Цією можливістю й скористався Г.Логвин.

Хронологія його досліджень була такою. У травні 1953 року протягом тижня він зробив попередні обстеження в Суботові й Чигирині на предмет з'ясування можливості й доцільності проведення ширших досліджень решток і пам'яток доби Хмельниччини. Судячи з першого короткого звіту, дослідник увесь час провів у Суботові, бо про дослідження в Чигирині не згадано жодним словом.

З'ясувавши перспективність проведення подальших досліджень й відзвітувавши про це, Г.Логвин 25 вересня 1953 року отримує в Управлінні в справах архітектури при Раді Міністрів Української РСР два дозволи, на проведення обстежень Іллінської церкви в Суботові з улаштуванням шурфів і зондажів, та на проведення розкопів будинку Богдана Хмельницького в Суботові. 2 жовтня того ж року в Черкасах ці дозволи були погоджені. Найімовірніше, вже наступного дня Г.Логвин розпочав дослідження на місці. Цього разу він попрацював і в Суботові, і в Чигирині, про що свідчить його Відчит. Після завершення досліджень ілюстрований звіт про них учений здав 5 квітня 1954 року до відділу охорони пам'яток архітектури Управління в справах архітектури при Раді Міністрів УРСР.

Під час архітектурно–археологічних досліджень Чигирина 1953 р. Г.Логвин розкопав оборонні мури замку Богдана Хмельницького і Петра Дорошенка, виявив так званий бастіон Дорошенка на південно–східному розі замку (дослідник у звіті назвав його вежею), розвідковими шурфами встановив напрямок міського кам'яного муру XVII ст., який охоплював місто

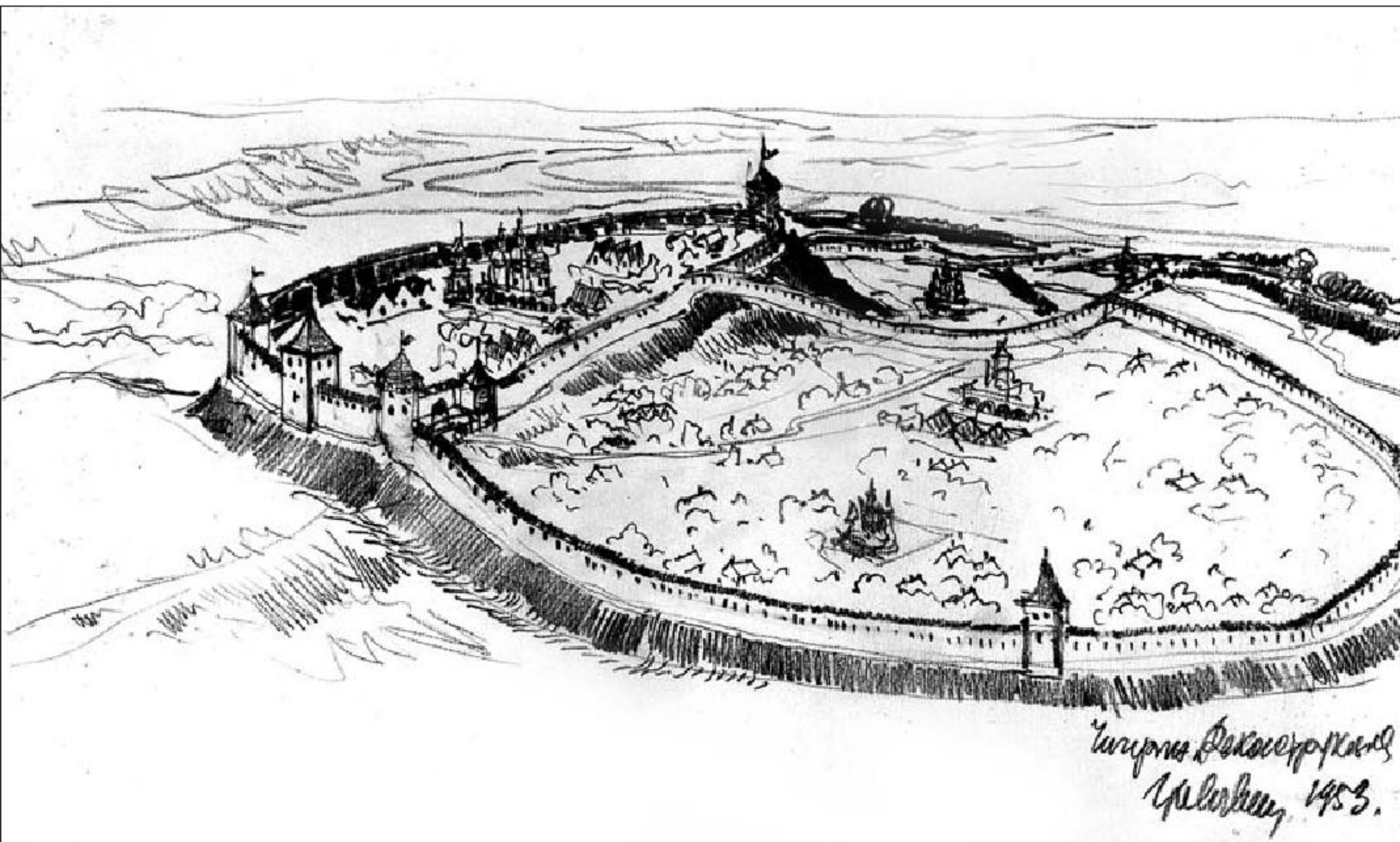

Чигирин за часів Богдана Хмельницького.
Графічна реконструкція Г.Логвина 1953 р.

зі сходу й півдня. Фундаменти цього муру були досліджені у дворі будинку теперішньої райдержадміністрації та ще на двох садибах. Ці мури були збудовані з ламаного каменю–пісковику. Замкову Миколаївську церкву дослідник на підставі текстових та іконографічних матеріалів XVII ст. вважав мурованою, за типом подібною до Покровського собору в Харкові. На основі цих досліджень, залучаючи матеріали іконографії, Г.Логвин виконав гіпотетичну реконструкцію архітектурно–містобудівного устрою Чигирина станом на літо 1678 р., яку він опублікував у нарисі 1954 року.

Цікаво порівняти тексти польових досліджень із нарисом «Чигирин і Суботів». Більшість матеріалів польових досліджень 1953 року представлені у тому виданні, проте в дуже препарованому й ідеологічно спотвореному вигляді. Відповідальним редактором нарису був авторитетний мистецтвознавець

М.Цапенко, автор відомої в ті часи книги про реалістичні засади радянської архітектури. Немає сумнівів у тому, що крім названого відповідального редактора, нарис мав і численних неназваних ідеологічних редакторів і цензорів. Відтак суттєву наукову інформацію з того нарису треба буквально крихтами визбирувати серед розлогих текстових пасажів про «навіки з російським народом», «бойовий авангард російського робітничого класу — Комуністичну партію», про «Велику Жовтневу соціалістичну революцію», «нерушиму дружбу народів» та іншу белиберду, яку ми оце виписали з однієї тільки сторінки. У такому контексті логвинівські «непричесані» матеріали перших в історії польових історико–архітектурних досліджень Чигирина і Суботова набувають особливої ваги. Тому ми й вважали за потрібне окремою публікацією у фаховому виданні увести їх до сучасного наукового обігу.

На долю покоління Г.Логвина, окрім колективізації, голодомору, терору і війни, випало ще одне випробування, яке нині, з висоти нашого часу, виглядає загальнонаціональним надзавданням. Саме цьому поколінню випала місія довести всім (і то в умовах московсько–комуністичного тоталітарного режиму), що Україна є не провінцією імперії без власного обличчя, а окремою країною, що українці — то окрема нація. А для цього наша країна повинна була отримати історію своєї архітектури. Досі ми мали тільки розділи в великодержавних

Суботів за часів Богдана Хмельницького.
Графічна реконструкція Г.Логвина 1953 р.

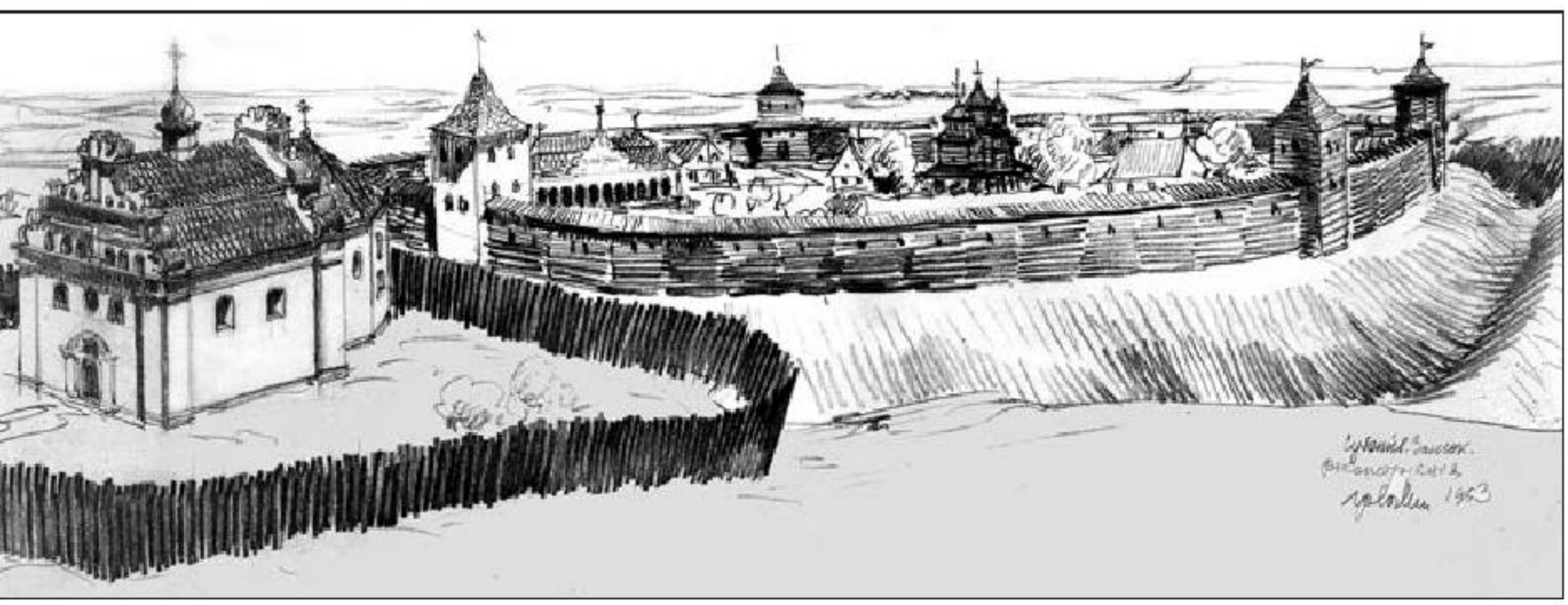

історіях архітектури — польської чи російської. Власне архітектурне обличчя українського народу не було проявлене: Софія Київська, приміром, безапеляційно вважалася пам'яткою російської архітектури, а Кам'янець–Подільський замок — пам'яткою польської архітектури.

А між тим, як писав Микола Гоголь, «архітектура — теж літопис світу: вона промовляє навіть тоді, коли вже мовчать і пісні, і перекази, і коли вже ніщо не нагадує про загиблий народ». Викликом часу стало створення історії української архітектури. І Г.Логвин виявився серед тих перших хоробрих, котрі взяли на себе цю небезпечну місію.

Перші спроби студіювати нашу національну архітектуру датуються другою половиною XIX століття. Історики і краєзнавці (архієпископ Філарет Гумілевський, М.Арандаренко, інші) призбирували первинний матеріал, ще без систематизації, осмислення і побудови наукових концепцій .

Досить рано, при початках цих студій, почало з'ясовуватись, що українська архітектура — оригінальне явище серед будівничого мистецтва інших народів світу. Але, виходячи з цілком законного наміру поставити її в загальний контекст розвитку світової культури, у тому числі й еволюції великих архітектурних стилів, її намагалися охрестити то «грецькою», то «готичною», а відтак у розпачі писали, як М.Арандаренко, що «церкви эти не имеют никакого вида».

Початок XX століття приніс справжній «бум» архітектурознавчих досліджень. Найвизначніші тогочасні вчені — М.Біляшівський, Ю.Січинський, Г.Павлуцький, І.Грабар, Ю.Редін, В. і Д.Щербаківські, М.Шумицький, М.Макаренко, К.Широцький, пізніше — С.Таранушенко, Ф.Ернст, П.Савицький — вивчали українську архітектуру, доходячи розмаїтих висновків. Так зародилося українське архітектурознавство. Показово те, що всі без винятку історики українського мистецтва і архітектури старшого покоління, хто дожив до радянської влади чи потрапив їй до рук, були репресовані.

Неможливо не зазначити принципової ваги внесок в українське архітектурознавство XX століття історика Михайла Грушевського. У нього немає наукових праць, прямо присвячених історії української архітектури. Але він спромігся

дати набагато більше — правильну концепцію і контекст розгляду історії архітектури України. Адже до М.Грушевського, перебуваючи в межах накиненого займанцями етнографізму та провінціалізму, дослідники вважали «українськими» лише суто етнографічні прояви, або розпочинали історію української архітектури тільки з середини XVII століття. При такому підході магнатські замки і всю католицьку сакральну архітектуру беззастережно відносили до польської архітектури, а пам'ятки будівничої діяльності вірмен, євреїв набували статусу якоїсь дивної екстериторіальності. М.Грушевський довів, що і нам, як народові європейському, личить дотримуватися загальновживаної методи всіх європейських народів і розглядати пам'ятки мистецтва за територіальним принципом. Іншими словами: все, що збудовано в Україні — то українська архітектура, незалежно від того, хто це все будував.

Набутки перших десятиріч XX століття послужили джерелом розвитку українського архітектурознавства в діаспорі. Але в підрадянській Україні на всі ці речі було накладено суворо заборону.

Для нашого національного самоусвідомлення надзвичайно важливими є фундаментальні, академічні наукові праці, які претендують на те, щоб бути підсумковими у висвітленні питань розвитку українського мистецтва взагалі й архітектури зокрема. Першою серед таких праць повоєнного періоду був виданий у США 1956 року двотомник Володимира Січинського «Історія українського мистецтва: Архітектура». Тут розглянуто українську архітектуру від античних часів до XX століття (нечуваний націоналізм, з точки зору комуністичних правителів, які визнавали українців хіба що з XVI століття).

Радянською відповіддю цій праці став 1–й том «Нарисів історії архітектури Української РСР», підготовлений Інститутом теорії та історії архітектури і виданий 1957 року. Г.Логвин написав тут розділ «Архітектура України періоду формування української народності (XIV–XVII століть). Архітектура доби Гетьманщини XVII–XVIII століть як найяскравіша і найоригінальніша сторінка нашої національної архітектури в «Нарисах» представлена кількома розділами: «Архітектура України

після возз'єднання України з Росією (друга половина XVII — 70–і роки XVIII ст.ст.)» (цей розділ написав старший колега Г.Логвина — П.Юрченко) та «Дерев'яна архітектура України (XIV–XIX ст.ст.)» (автор — Г.Логвин). Логвин у своєму розділі виділяє і розглядає окремо будівництво оборонних та культових споруд.

Фахівцеві, добре знайомому з американським і радянським виданнями, неважко помітити, що, попри позірну протилежність ідеологічних засад, і «виклик Заходу» і радянська відповідь на нього мали схожі концептуальні вади, зокрема такі, як відокремлений розгляд дерев'яної та мурованої архітектури, пряме чи опосередковане визнання однозначної «бароковості» стилістики архітектури XVII–XVIII століть, ігнорування містобудівної проблематики тощо.

У 1967–1968 роках в Києві та Москві вийшли дві фундаментальні праці, які на сьогодні лишилися неперевершеними і тому формують своєрідний науковий канон історії архітектури.

2–й том «Історії українського мистецтва» присвячено добі від занепаду Княжої держави до початків Хмельниччини. Розділ про архітектуру XIV — першої половини XVI століть написав Г.Логвин. Тут вперше архітектура доби, яку раніше називали й називають дотепер литовсько–польською, показана як архітектура українська.

Той же автор підготувв аналогічний розділ до 6–го тому «Всеобщей истории архитектуры», присвяченого архітектурі Росії, України і Білорусії. У цій праці спостерігається значний поступ у методичних питаннях. Зокрема, вперше так докладно висвітлено питання містобудування, а архітектура мурованих та дерев'яних споруд розглядається в єдності.

Уже на схилі радянської доби підсумковим довідковим виданням щодо архітектурно–містобудівної спадщини України став 4–томний ілюстрований (на жаль — російськомовний) довідник–каталог «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР», виданий у Києві протягом 1983–1986 рр. В ньому зібрані текстові довідки, креслениики і фото понад 2000 пам'яток містобудування і архітектури всіх регіонів України. Г.Логвин був членом редколегії цього видання та науковим редактором 3–го і 4–го томів.

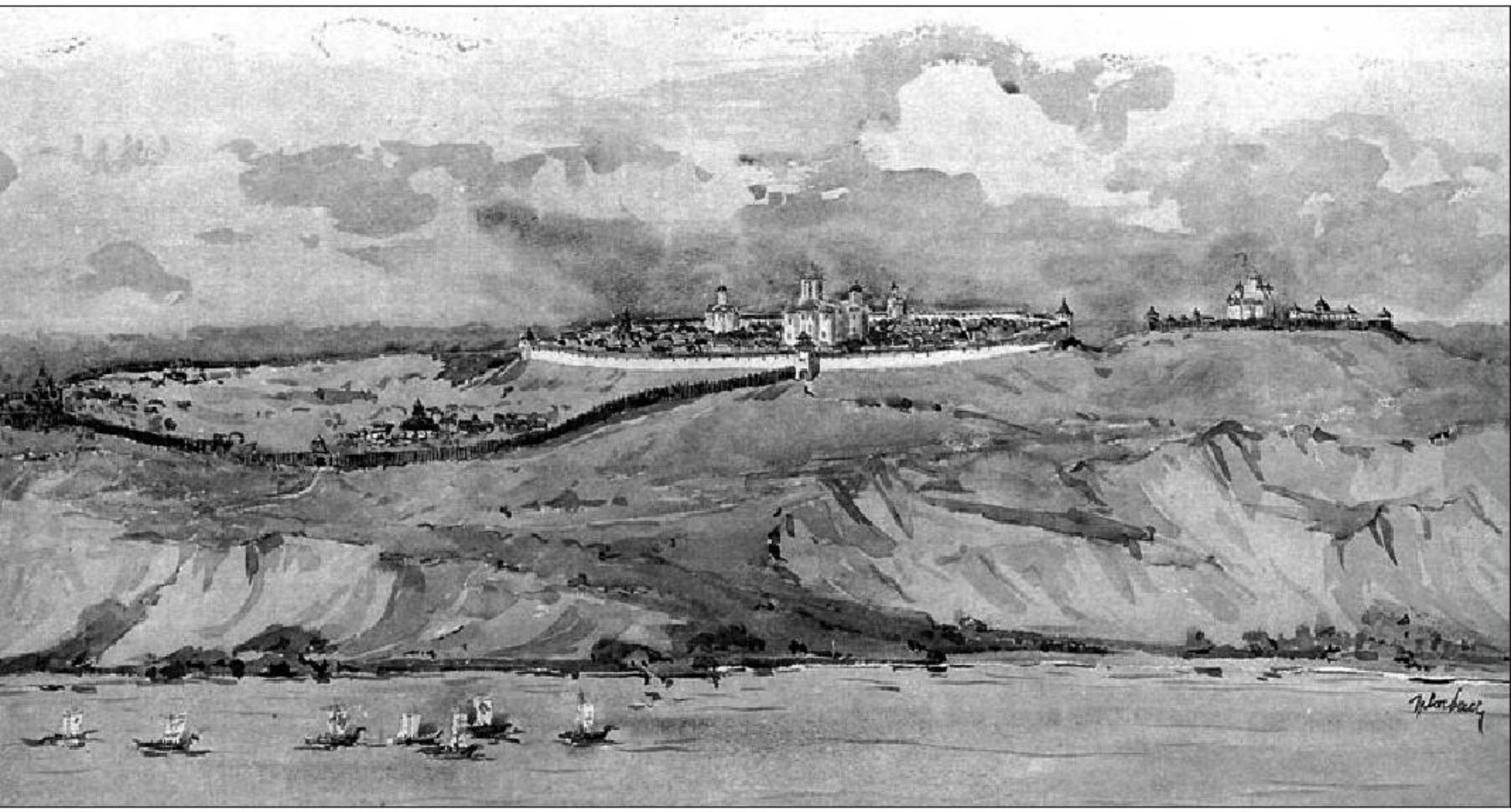

Стародавній Київ. Печерськ на початку XIII ст.
Реконструкція. Акварель Г.Логвина

Вже за часів незалежності в Санкт–Петербурзі 1993 року було опубліковано фундаментальний багатотомник «Русское градостроительное искусство», підготовлений ще в «застійні» часи. Проте розділи, написані Г.Логвином для 1–го тому «Древнерусское градостроительство X–XV веков», витримали випробування — і випробування часом, і випробування нашою незалежністю. Ці розділи («Київ — столиця давньоруської держави» і «Міста «Руської землі») можна хоч зараз перекладати українською мовою і публікувати в Україні.

Вищеперелічені фундаментальні наукові праці, у яких активну й безпосередню участь брав Г.Логвин, на сьогодні формують підмурок українського архітектурознавства як невід'ємної складової історії української культури.

Окрім цих колективних праць Григорій Никонович за своє довге життя написав і видав чимало власних авторських праць з історії українського мистецтва. Про них ми скажемо нижче. Серед цих праць вирізняється книжка «Украинское

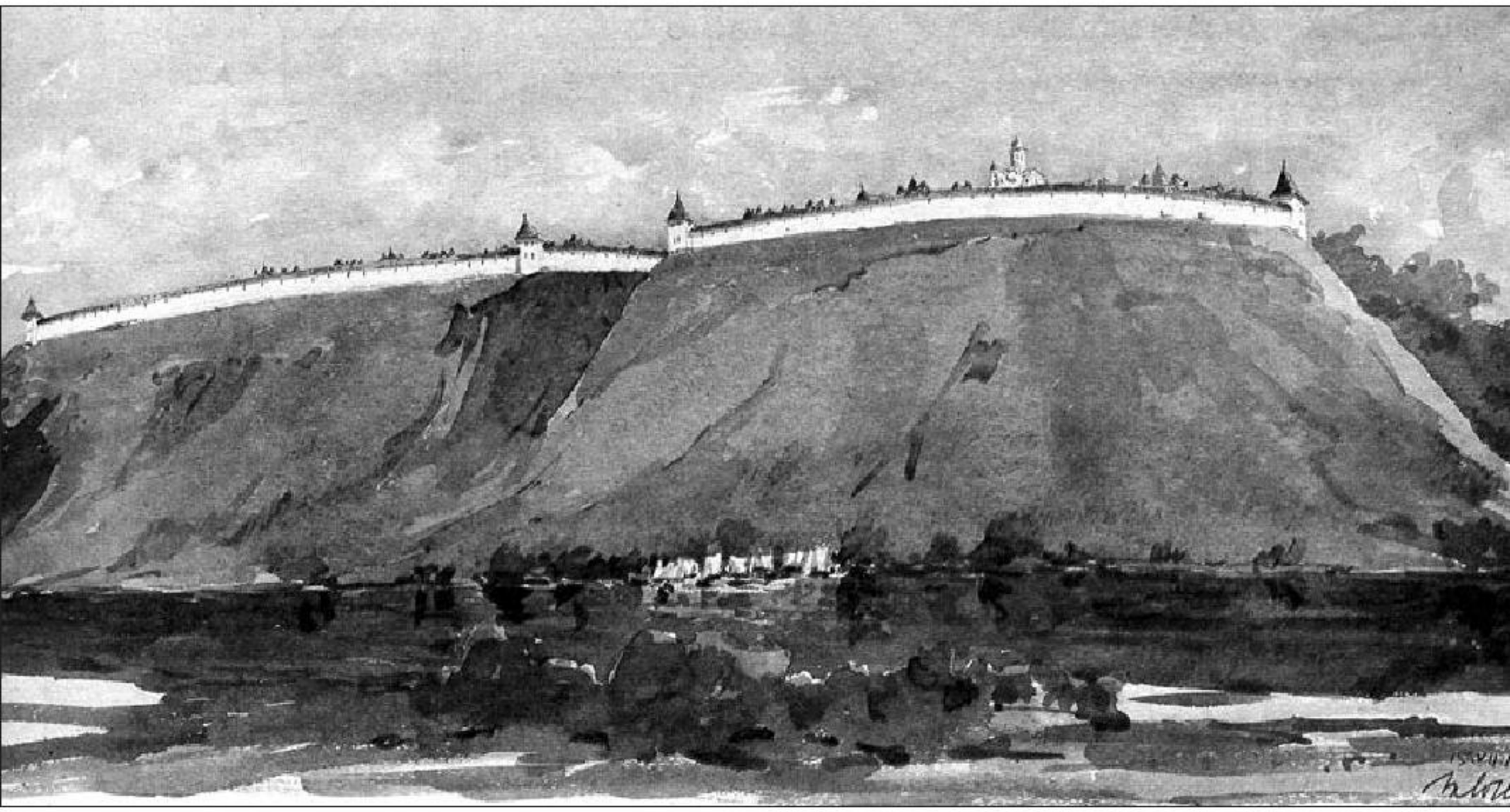

Стародавній Білгород на початку XIII ст.
Реконструкція. Акварель Г.Логвина

искусство», видана в Москві 1963 року — перший за радянської влади авторський нарис історії українського мистецтва від Княжої доби до кінця XVIII століття. Згодом, 1968 року, в Ленінграді Г.Логвин захистить докторську дисертацію про українське мистецтво XIII–XVI століть «Украинское искусство (Происхождение предвозрождения)».

У науковій діяльності Г.Логвина є вельми прикметна особливість, яка виділяє його серед інших українських мистецтвознавців. Він — один з небагатьох, хто вміє бачити і показати іншим українське мистецтво «з висоти пташиного польоту». Більшість його колег все життя опрацьовують якийсь один жанр мистецтва, одну добу чи стиль, одну групу пам'яток, одного майстра, іноді — один твір. Логвин же бачить весь шлях українського мистецтва від X до початку XIX століть, всі його види і жанри. І це — не поверхове ковзання понад банальностями. Це — рідкісні нині (і завжди) енциклопедизм і універсальність. Своїми науковими працями Логвин давно

довів, що він уміє прецизійно й вичерпно, у кращих академічних традиціях дослідити одну пам'ятку чи групу пам'яток.

Із зазначеною вище особливістю Логвина–вченого пов'язана ще одна, яка виводить нас на питання етики і взаємин у науковому співтоваристві. Це проблема використання результатів досліджень інших фахівців. Адже не може одна людина, як би довго вона не жила, сама дослідити всі пам'ятки українського мистецтва, починаючи з X століття. Кожен з нас, безумовно, користується тою чи іншою мірою напрацюваннями наших попередників і колег. У Григорія Никоновича завжди був свій принциповий підхід до цих питань. Зрозуміти його допоможе одна давня історія, яку він сам колись мені розповів, явно з педагогічною метою.

На початку 1960–х років Інститутом теорії та історії архітектури керував Михайло Цапенко, який на правах директора доручав співробітникам обстежувати пам'ятки і підбирати по архівах документальні матеріали, у тому числі й до своєї докторської дисертації. Не всім це подобалось. Одна з колег спробувала напоумити Логвина: «Навіщо ви показуєте і даєте директору матеріали своїх досліджень, адже він їх використає, вкраде у вас». На що Григорій Никонович дав геніальну відповідь: «Але ж голову мою він украсти не зможе!» У цьому — суть його підходу до наукової праці: навіть якщо предмет і об'єкт дослідження ідентичні, різні вчені в результаті проведення своїх досліджень отримають різні результати. І якщо дослідження провадилися методично сумлінно і чесно, то всі ці результати збагатять науку.

Зробивши такий значний внесок у науку, Логвин лишився, все–таки, художником. Найяскравіше це засвідчують його акварелі, на яких рукою великого майстра зафіксовані різноманітні мистецькі пам'ятки України — як збережені, так і ті, яких уже нема. Він пише вільно, невимушено, органічно «вживаючись» в образ певної пам'ятки, середовища, епохи. Техніка акварелі загалом дуже складна. Вона вимагає найвищої, бездоганної майстерності. Всі акварелі Логвина живі, «незасушені», створені ніби одним подихом, на емоційному піднесенні. Так можна малювати тільки те, що любиш по–справжньому. Майстерність художника–аквареліста

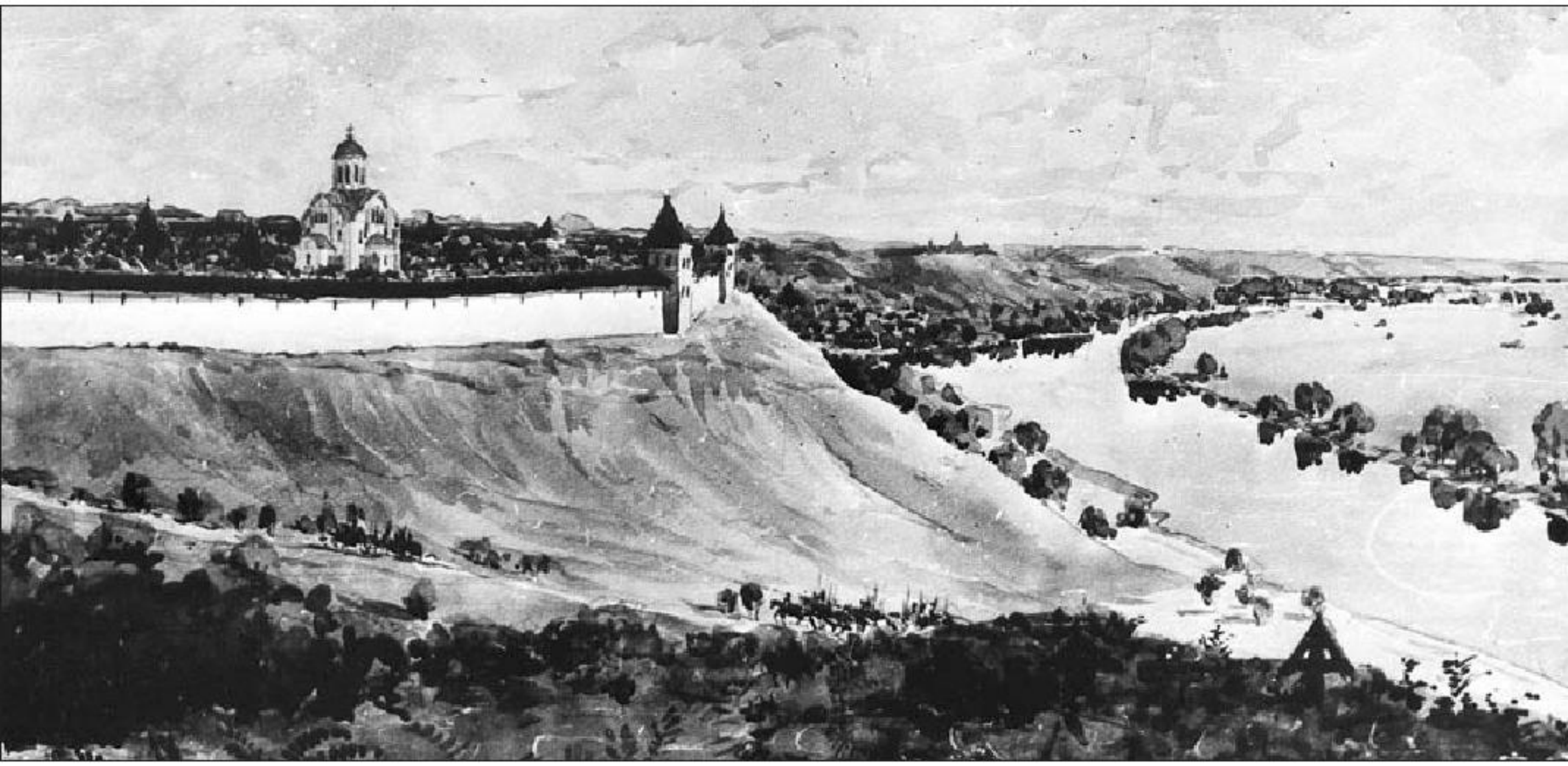

Путивль. Реконструкція Г.Логвина станом на 1230-і рр. Акварель

уможливила створення Григорієм Никоновичем серії унікальних в нашій культурі мистецьких реконструкцій давніх українських міст — Києва, Білгорода, Путивля, Глухова. Ці епічні акварелі є не буквалістично–науковими, а суто мистецькими, образними реконструкціями. Але завдяки силі художньої інтуїції свого творця вони дають для розуміння певної епохи, певного міста чи не більше, ніж протокольно сухі й фактографічно правильні реконструкції інших фахівців. У цьому сенсі цікаво порівняти реконструкції Києва XII століття, зроблені самим Логвином у його неповторній авторській манері («Печерськ і Берестове», «Верхній Київ», «Видубичі») з широко відомими реконструкціями, зробленими його учнями О.Кутовим і В.Розенбергом. Різниця між цими двома картинами давньоруського світу просто вражаюча. Але це і є різниця між художньо–образним і науковим способами бачення світу. Григорію Логвину вдалося напрочуд органічно поєднати ці два принципово відмінні, а де в чому і протилежні способи осягнення світу — науковий і мистецький.

Не менш важливою, ніж наукова, була громадська місія Григорія Логвина. Безсумнівно, за життя він був найві-

домішим і найавторитетнішим серед українських мистецтвознавців — не в останню чергу завдяки своїй громадянській позиції. Якось, ще 1989 року, виступаючи у Спілці письменників України, Олесь Гончар висловив подив з того, що одна високопоставлена партійно–державна комісія, яка взялася розробляти Комплексну програму розвитку української культури на перспективу, складається з самих лише чиновників, що у її складі немає фахівців у галузі культури, нема, приміром, такого мистецтвознавця, як Григорій Логвин. А й справді, чому всесвітньовідомого вченого, доктора мистецтвознавства, на книгах якого виховувалися вже не одне покоління української інтелігенції, не залучили тоді, та й взагалі не залучали до різних поважних комісій? Випадковість це, чийсь недогляд, чи може закономірність?

Щоб знайти відповідь, слід згадати відоме визначення Івана Дзюби про українську національну культуру як культуру з послабленою, а точніше — неповною структурою. І неповнота ця проявляється у дуже серйозному аспекті: ми майже втратили національну архітектуру і національне містобудування. Досить подивитися, як забудовувалися в останні 30–40 років Чернігів, Київ, Харків, Ромни, Полтава, Львів — безліч наших великих і малих міст і сіл, щоб усвідомити це як загрозу втрати етнокультурної самобутності українського народу. Адже архітектура, предметне оточення людини, просторове середовище нашого життя діє на нас постійно, причому на рівні нашої підсвідомості, формуючи наші думки, нашу поведінку незалежно від бажання чи небажання піддаватися цим впливам. Невдалий твір образотворчого мистецтва можна сховати, знищити, свідомо не сприймати, а куди подінешся від повені нікчемної архітектури?!

Хто знає, чи змогли б ми коли–небудь усвідомити гостроту цих проблем, якби не Григорій Логвин з його талантом і практичністю. Окрім наукової праці, все своє свідоме життя він присвятив справі, на перший погляд цілком непрактичній, яка нездатна принести ні офіційних почестей, ні великих грошей, ні звань та регалій: десятиріччями з упертістю Сізіфа він намагається залатати велетенську «чорну діру» в нашій культурі, щоб донести до майбутніх поколінь хоча б пам’ять

про те, що український народ мав колись справжню, велику архітектуру світового рівня, архітектуру цілком своєрідну й непозичену, що не потребує будь–чиєї поблажливості, що ми — не марґінали на європейському роздоріжжі, а повноцінні члени сім'ї народів, культурна нація, законні спадкоємці своїх батьків і прадідів.

Тут годиться сказати кілька слів про суто радянський, комуністичний феномен, якого не знають цивілізовані Європа й Америка. Там є чіткий розподіл між фахівцями різних (принципово різних!) спеціальностей: історики архітектури й історики мистецтва академічно вивчають свій предмет в університетах, інших наукових і навчальних закладах. Пам'яткоохоронці ж займаються практичними й науковими питаннями збереження пам'яток у різних державних, громадських та приватних пам'яткоохоронних організаціях. Ці спеціалізації ніколи не змішуються, бо вони різні! І тільки в наших ненормальних умовах історики архітектури змушені перейматися проблемами охорони пам'яток архітектури, бо інакше через деякий час їм не залишиться об'єктів для вивчення! Це, звичайно, жарт, але в ньому є гірка правда. Бо саме історики архітектури, як найсвідоміші громадяни, завжди були і є найпершими захисниками пам'яток та історичного середовища. За радянської влади це був Сізіфів труд — бо та влада мала чітке спрямування на знищення історико–культурної спадщини підкорених народів. Та й зараз це — тяжка і невдячна праця, внаслідок домінування комерційних інтересів і цілковитої байдужості держави.

Цей Сізіфів труд здійснювався у нестерпних умовах — бо більша частина творчого життя Григорія Никоновича припала на добу тоталітаризму, ворожого культурі, національним святощам, вільній науковій думці та свободі творчості. З перших кроків своєї дослідницької діяльності він свідомо протистояв тоталітарній ідеології і практиці «соціалістичного» вандалізму. Тепер вчені, котрі досліджують архівні фонди різних радянських установ за 1940 — 1970–ті роки, знаходять там чимало документів, пов'язаних з бурхливою діяльністю Логвина щодо захисту культурних надбань українського народу. У деяких питаннях він ішов один проти всіх — і його це не лякало: напевно, розумів, що

справді принципова позиція, яка відповідає інтересам народу, а не прагненням можновладних кон'юнктурників, рано чи пізно залучить йому колег і спільників.

Автору цих рядків на початку 1990–х років вдалося розшукати у Сумському обласному архіві низку документів, які відтворюють справжній документальний детектив, пов'язаний з невдалою спробою позбавити Сумщину низки найвизначніших пам'яток архітектури. Після відомого екстремістського виступу М.Хрущова на січневому (1961 року) Пленумі ЦК КПРС на Україні широко розгорнулася руїнницька робота щодо «очищення» державних реєстрів пам'яток від культових і, взагалі, «зайвих» об'єктів. До Сум прибув один високопоставлений товариш з Києва, до речі — відомий вчений, професійний історик архітектури (нам відоме його прізвище, але його вже немає серед нас, тож називати не будемо), і склав документ, згідно з яким більшість архітектурних пам'яток європейського рівня, таких, як, приміром, Воскресенська церква в Сумах 1701 року, оголошувалася непотрібом, який можна і треба ліквідувати. Ті ж пам'ятки, які неможливо було зруйнувати (надто багато потрібно було динаміту) пропонувалося забудувати звідусіль сучасними багатоповерхівками, щоб трудящі якомога менше бачили архітектурних пам'яток, які «уособлювали релігійний дурман»! Обласному керівництву дуже сподобалася думка київського «експерта» — адже чим менше в області пам'яток, тим менше з ними клопоту! Дізнавшись про це, кілька чоловік з місцевої інтелігенції таємно звернулися до Григорія Логвина, який негайно виїхав до Сум. Незважаючи на свою безпартійність, Логвин увірвався до всесильного тоді обласного комітету комуністичної партії, в досить гострій формі «просвітив» місцеве начальство і тут же, на місці, склав надзвичайно докладне, на 20 сторінок, обґрунтування видатної культурної цінності кожної (!) з архітектурних пам'яток Сумщини, що тоді перебували на державному обліку. Але Логвин не був би Логвином, якби ішов тільки напролом: прекрасно знаючи тодішню систему, він розумів, що у цьому випадку потрібна якась жертва. Щось треба було вкинути у пащу ненажерного Молоха, щоб врятувати

найцінніші пам'ятки. Дипломатичний хист і передбачливість вченого найяскравіше проявилися у виборі об'єкта–жертви: ним стали Торгові ряди у містечку Лебедині, споруджені 1857 року. Правильність цього розрахунку блискуче підтвердив подальший перебіг подій: Торгові ряди, виключені зі списків пам'яток, використовувалися за прямим призначенням, нікому не було потреби їх руйнувати, а 1986 року їх знову було включено до державних реєстрів пам'яток.

Григорій Логвин дуже любив розповідати (щоразу ідентично, слово в слово) таку притчу: «Що треба робити, аби зберегти культурну спадщину? — Один хлопчик із США в шкільному творі на тему захисту пташок написав тільки одну фразу — «ніщо так не охороняє пташок, як любов до них». Воістину, устами младенця глаголить істина. Щоб зберегти культурну спадщину, треба любити її. А любити нашу спадщину можна, лише знаючи її; щоб любити Україну, її мову, народ, мистецтво — треба знати їх».

На мій погляд, головний урок громадської діяльності Г.Логвина полягає в тому, що навіть у ті тяжкі часи можна було, маючи любов, розум і хист, успішно боротися з тоталітарною системою і відвойовувати у неї, клапоть за клаптем, поле української культури.

Найбільш неймовірним зараз видається той факт, що у часи жорстокого ідеологічного диктату, в часи боротьби комуністичного режиму проти релігії, так званого українського буржуазного націоналізму, «любування старовиною», зрештою — проти всього українського — Г.Логвину вдалося видати так багато своїх книжок. Самий тільки їх перелік викликає заздрощі у колег. А скільки сил, красномовства, життєвої енергії, треба було покласти, щоб добитися видання хоча б одної з них — славнозвісної "По Україні"! Чого це коштувало — про те знають лише сам автор, та ще ті функціонери, які намагалися йому перешкодити. Та книга, видана 1968 року київським видавництвом «Мистецтво», стала своєрідною євангелією для всіх, хто любив Україну, її історію та культуру. Уперше мистецтво всіх історико–етнографічних реґіонів України було розглянуто як цілісність. Це як великий здобуток

підкреслив у своїй рецензії на книгу славнозвісний російський мистецтворнавець Микола Воронін, назвавши «По Україні» енциклопедією українського мистецтва. А покійний Василь Вечерський, котрий у ті часи був відповідальним працівником Держкомвидаву УРСР та куратором видавництва «Мистецтво», розповідав авторові цих рядків про шалений спротив виданню книги «По Україні». Спочатку в хід пішли ідеологічні звинувачення. У відповідь на це Логвин прийшов до голови Державного комітету з цілим мішком марксистської літератури й цитатами з Маркса, Енгельса, Леніна вщент розгромив своїх опонентів. Після того було ще багато підступів (скорочення обсягу книги, скорочення кількості ілюстрацій, ліквідація довідково–інформаційного блоку в книзі тощо). Зрештою, проти Логвина пустили в хід останній аргумент: «Якщо ви і справді такий великий патріот — відмовтесь від гонорару!» Логвин все–таки настояв на своєму — і від гонорару не відмовився, і видав книгу, яка стала етапною в українському шістдесятництві.

Авторові цих рядків відомо про наміри перевидати «По Україні» в новій, сучасній редакції. Це, безумовно, потрібна справа, бо книга вже стала бібліографічним раритетом. Але щодо сучасної редакції — виникають серйозні сумніви. Адже та книга — документ своєї доби. І саме як документ епохи її слід перевидати, без редагування, хіба що поповнивши ілюстративний ряд і додавши науковий апарат і покажчики, волюнтаристськи вилучені 1968 року.

Подвижницьки працюючи, Григорій Логвин ще знаходив сили і час, щоб допомагати іншим ученим, тяжко скривдженим владою. Загальновідомо, що капітальна монографія Степана Андрійовича Таранушенка "Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України" побачила світ тільки завдяки сприянню Миколи Бажана та Григорія Логвина. Останній написав передмову до книги. Та мало хто знає, що це добре діло не лишилося безкарним: 1974 року, перед виходом книги, «рецензенти» В.Савченко та М.Кресальний написали політичного доноса у формі «рецензії», де звинуватили Г.Логвина та С.Таранушенка (академіка М.Бажана зачіпати побоялися) в «сомнительной этакой бесклассовой

Степан Таранушенко. Фото 1950-х рр.

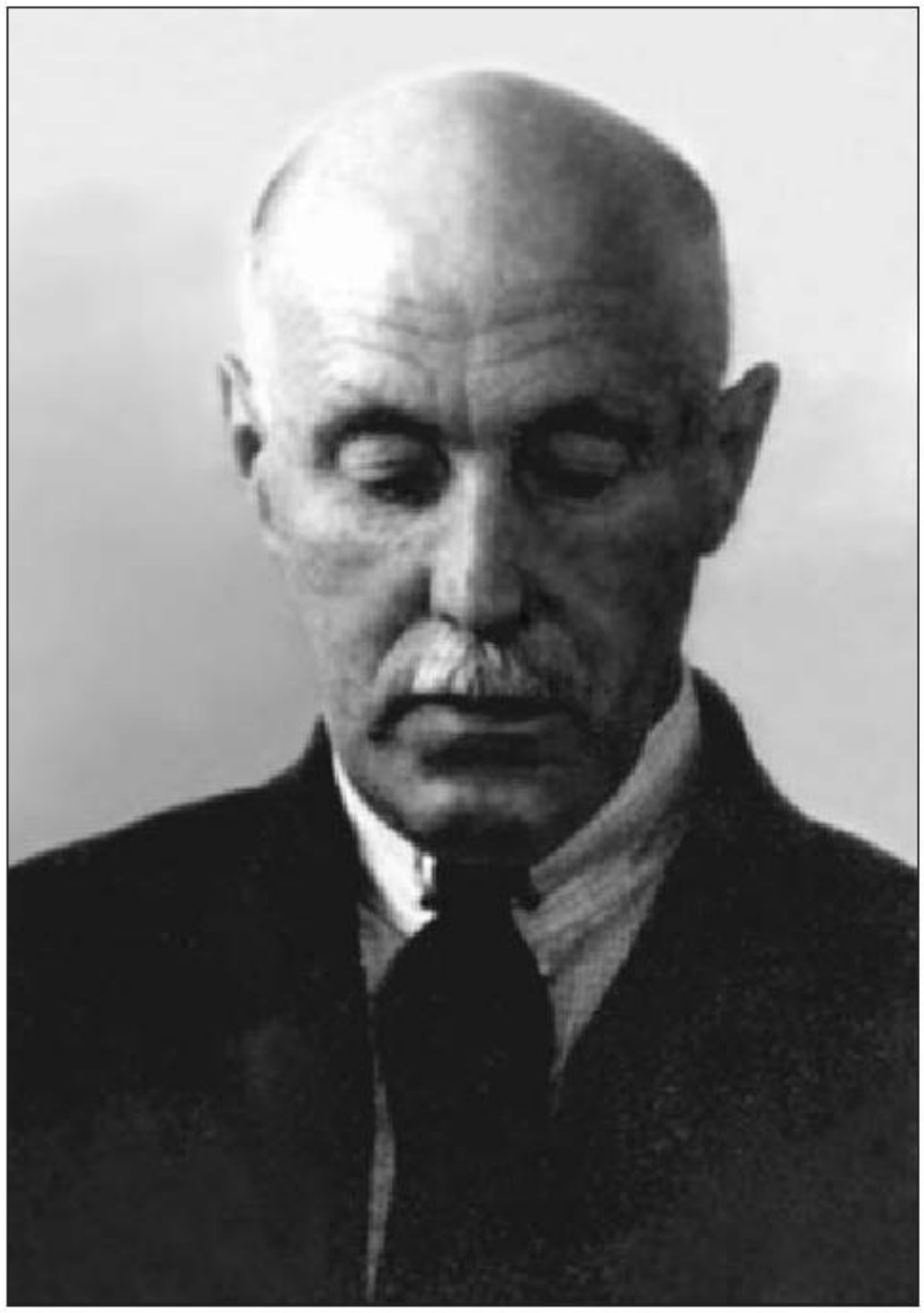

идилии, национальной ограниченности и поисках исключительности». Натомість наполегливо «рекомендувалося», ігноруючи національну специфіку архітектури українського народу, зайнятися оспівуванням єдності «братских народов». Сьогодні ми б лише посміялися з подібних ярликів та пропозицій, але ж не забуваймо, що означали такі звинувачення у самий розпал антиукраїнської істерії, так званої маланчуківщини! До честі Логвина наголосимо, що він завжди — і коли нападали на нього, і коли нападали на колег — давав належну відсіч сексотам та ідеологічним наглядачам, відстоював свої позиції на будь–яких рівнях і в будь–якому, найнесприятливішому середовищі.

Стосовно ж Степана Таранушенка Г.Логвин спробував вжити заходів щодо його фактичної, а не тільки формальної реабілітації. Маловідомо, що в 1930–х роках С.Таранушенко одним із перших в Україні отримав науковий ступінь доктора мистецтвознавства і наукове звання професора. У 1960–х роках, після формальної реабілітації С.Таранушенка, Г.Логвин поїхав у Москву до Вищої атестаційної комісії СРСР дізнаватися, що потрібно, аби повернути несправедливо репресованому вченому наукові ступінь і звання. З'ясувалося що потрібно лише написати заяву: «Прошу»... і так далі... Сповнений ентузіазму, Г.Логвин приїхав до Києва, пішов на квартиру

С. Таранушенка і радісно повідомив у такому дусі: «напишіть «прошеніє» — і всі ваші проблеми вирішаться». І тут «старий», як розповідав потім мені Г.Логвин, дав урок принциповості: «Я писати «прошеніє» не буду. Вони відібрали в мене звання незаконно — нехай вони його мені повернуть. Але просити їх я не буду». Зрозуміло, що й цю історію Григорій Никонович розповів з виховною метою: «Ти уявляєш, доживати віку на мізерну пенсію і не скористатися правом поновити ступінь доктора і звання професора, щоб отримувати пристойну пенсію! Оце принциповість!»

Щось від таранушенкової принциповості й непоступливості було і в Г.Логвині. Ці якості створили йому певні проблеми. За ним закріпилась репутація чоловіка «незручного», некерованого, колючого, «вредного» і навіть скандального. Але це — закономірний результат тогочасних життєвих і політичних обставин. Інакше б йому було не пробитися зі своїм українським мистецтвом — безпартійному, ідеологічно непевному, без будь–яких заслуг перед комуністичною партією і тоталітарним режимом.

Все сказане, я гадаю, дає вичерпну відповідь на питання, чому Григорія Логвина не було у жодних бюрократичних інституціях — доля цієї людини ішла зовсім іншими шляхами. Не випадково, що саме Г.Логвин був одним з засновників Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, а 1989 року ініціював заснування Української асоціації захисту історичного середовища. Він же — один із засновників відроджуваної Української академії архітектури.

У 1993 році, на 83 році життя, Григорій Логвин став лауреатом Державної премії України імені Т.Шевченка. Тут годилося б сказати — нарешті став лауреатом. То було перше лауреатство в його житті. У ті ж роки він набув ще деяких регалій: 1992 року став лауреатом Премії ім. М.Грушевського (НТШ), 1997 року — Премії Фундації О. і Т.Антоновичів, був Заслуженим діячем мистецтв (1996 р.) і Заслуженим архітектором України (1999 р.).

Нам, його колегам і учням, навіть якось дивно було уявляти собі нашого «Никоновича» — лауреатом і заслуженим. Доти влада завжди адекватно поціновувала його громадянську по-

зицію — цілковитим ігноруванням. Упродовж 40 років вона вперто «не помічала» існування найвідомішого на Заході українського мистецтвознавця. І слава Богу, бо могло бути й гірше: в ньому завжди підозрювали прихованого дисидента і «українського буржуазного націоналіста». Тому КДБ пильно стежив за ним, нагородивши «невиїзним» статусом, а легіони стукачів обсмоктували кожне слово, написане вченим. Це просто диво, що відлагоджена терористична машина не здолала перепинити шлях до читачів найважливішим книжкам дослідника.

Годиться сказати «нарешті» ще й тому, що внесок Григорія Логвина в українське мистецтвознавство і пам'яткознавство заслуговував найвищого поцінування ще кілька десятиріч тому. Адже кожна з його етапних праць, за найвищими критеріями, заслуговувала Шевченківської премії: монографія «Киев», видана в Москві трьома виданнями (1960, 1967, 1982 рр.), «Чернигов, Новгород–Северский, Глухов, Путивль» (1965, 1980 рр.), «Украинские Карпаты» (1973 р.), у яких відродилися знищені в 1930–х роках наукові традиції історико–архітектурного краєзнавства, комплексного вивчення давніх міст і місцевостей як мистецьких явищ; монографія «Софія Київська» (1971 р.), у якій дано критичний підсумок 150–річних досліджень пам'ятки і зроблено принципової ваги висновок про одночасність будівництва всіх частин собору в один будівельний етап перед 1037 роком; у цьому виданні вперше з такою повнотою і якістю репродуковано мозаїки та фрески собору. Подіями стали й праці Г.Логвина «З глибин» (два випуски: 1974 р. — про мініатюри української рукописної книги; 1990 р. — про гравюри українських стародруків), виданий у Москві та Лейпціґу архітектурний путівник «Украина и Молдавия» (1987 р.), а також уже згадані розділи в багатотомних «Історії українського мистецтва» та «Всеобщей истории архитектуры». Окрім того, 1976 року спільно з Ладою Міляєвою та Вірою Свєнціцькою Г.Логвин підготував і видав працю «Український середньовічний живопис», присвячений іконопису XI–XVI століть [7].

Тож вельми мудро вчинив Інститут теорії та історії архітектури, який висунув Г.Логвина на здобуття премії, та Комітет по преміях, поцінувавши й відзначивши весь багаторічний

науковий доробок Логвина. Є щось символічне в тому, що найвищу премію України, освячену іменем Т.Шевченка, він отримав не за часів УРСР, а вже в незалежній Україні. Після вручення премії казав мені, що дуже тішиться, що не отримав цієї премії раніше, що його відзнака лауреата має не уересерівську червоно–лазурову колодочку, придуману Кагановичем, а українську, синьо–жовту.

Сьогодні, після смерті вченого, його праці продовжують виходити в світ: журнал «Пам'ятки України: історія та культура» опублікував принципового значення статтю «Етика реставратора й науковця»; видавництво «Мистецтво» 2001 року видало наукову монографію «Собор Святої Софії в Києві». На черзі — ще низка публікацій. Вони, як світло згаслої зірки, ще довго приходитимуть до нас, пов'язуючи покоління, утверджуючи спадкоємність культурної традиції і неперервність золотої нитки національного мистецтва.

Альбер Камю в нарисі «Міф про Сізіфа» розкрив квінтесенцію того людського уроку, який дають нам великі подвижники, в тому числі й Григорій Логвин: «У той мент, коли людина оглядає своє життя, Сізіф, повертаючись до свого каменя, охоплює всю послідовність дій, яка і стала його долею, що він сам її створив… І так, переконаний у людському походженні всього людського, схожий на сліпця, котрий прагне прозріти, але твердо знає, що його ніч нескінченна, Сізіф простує через віки. Я залишаю Сізіфа під горою. Від власного тягаря не втечеш. Але Сізіф навчає найвищої вірності, яка заперечує богів і підносить уламки скель… Слід уявляти Сізіфа щасливим.»

Примітки:

1. Вечерський В.В. Хранитель пам'яті // Старожитності. — 1990. — № 1. — С. 6.

2. Вечерский В.В. Хранитель традиции // Строительство и архитектура. — 1990. — № 7. — С. 24.

3. Вечерський В.В. Григорій Логвин — лауреат // Пам'ятки України. — 1993. — № 1–6. — С. 62.

4. Вечерський В.В. Він творить «літопис світу» // Людина і влада. — 2000. — №3–4. — С. 92–99.

5. Вечерський В.В. Феномен Григорія Логвина // Газ. «Голос України». — 2002. — 18 червня.

6. Логвин Г.Н. Чигирин і Суботів. — К.: Вид–во Акад. архітектури УРСР, 1954. — 74 С.

7. Більш–менш повну бібліографію праць Г.Логвина див.: Основні друковані праці Г.Н.Логвина (упорядник А.Пучков) // Теорія та історія архітектури і містобудування: Збірник наукових праць НДІТІАМ. — Вип. 3. На честь Григорія Никоновича Логвина. — К.: НДІТІАМ, 1998. — С. 14–19.

ДМИТРО ДОНЦОВ: ІСТОРІЯ ТА МАЙБУТНЄ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

Як тільки не називали цього чоловіка! І «коричневим піфоном», і «фашистським прихвоснем», і «мерзотником»... Червона пропаганда наліпок не шкодувала і виразів не добирала. Один з останніх пропагандистських опусів радянської доби датовано вереснем 1987 року. Тоді Микола Дубина не де–небудь, а на шпальтах прогресивної, як на ті часи, «Літературної України» вивів такого собі опереткового «зладєя» Донцова, який «шкірить ікла», «скаженіє», «з піною на губах нападає», «з люттю старця і прокляттям єзуїта і далі нападає», «строчить жовчні антирадянські опуси», «сичить, лютує, погрожує», — і подібне в тому ж таки стилі. А в грудні 1990 — січні 1991 років газета з характерною назвою «Радянська Україна» у дев'яти числах підряд друкувала спрямований проти Д.Донцова опус якогось М.Ґорєлова під назвою «Ідеолог розбрату». Та що казати про комуністичних пропагандистів: навіть В'ячеслав Липинський, політолог і публіцист, діяч з право–консервативного табору, називав Донцова не інакше, як «Мітькой Щелкопьоровим»!

Та здебільшого ідейні опоненти добирали способів боротьби з Донцовим геть примітивних — від словесного пап-

люження до глухого замовчування. Той страусячий спосіб ховати голову в пісок зрештою став головним: якщо 1930 року статтю про Донцова подибуємо в московській «Литературной энциклопедии», можливо тому, що з Донцовим свого часу полемізував сам Ленін, то протягом наступних 60 літ, аж до часів здобуття незалежності України, замовчування стало суцільним. Заслін прорвали лише 1990 року виступи Миколи Поровського на Верховній Раді України, Миколи Жулинського — на Українському радіо, публікації в галицькій пресі й невеличка стаття в другому томі «Української літературної енциклопедії».

Дмитро Донцов у молоді роки

Сучасну інтелігентну публіку, яка вже звикла, що історію раз у раз переписують, а значення історичних діячів переоцінюють, голобельні «аргументи» від колишньої КПРСівської чи сучасної КПУшної пропаганди вже не переконують, радше навпаки: спонукають удатися до першоджерел, прочитати все без підпомоги ідеологічних наглядачів і кінець кінцем пересвідчитися: чи справді той Донцов такий страшний, як нас у тому переконували Ленін, Дубина, Ґорєлов і Ко?

Не будемо переказувати зовнішньої фактичної сторони біографії Дмитра Донцова (1883–1973) — де й коли народився, жив і помер — допитливий читач може звернутися до згаданої статті в «УЛЕ» чи до «Енциклопедії українознавства» [1]. Для нас важливіший духовний розвиток Дмитра Донцова, його пошуки тієї «мужньої ідеології», яка змогла б вивести українство з історичного глухого кута.

Починав він як літературний критик і публіцист. Співпрацював із київськими, львівськими, московськими часописами «Дзвін», «Шляхи», «Украинская жизнь». За своїми політичними поглядами спершу був соціал–демократом, членом

Обкладинка книги Д.Донцова «Хрестом і мечем» роботи Н.Ґеркен-Русової, виданої у Торонто 1967 р.

УСДРП. До речі, Ленін одразу ж «розкусив» неортодоксальність соціал–демократа Донцова — називав його «горе–марксистом». Під час першої світової війни став одним із засновників за кордоном Союзу визволення України — організації, що мала виразно пронімецьку орієнтацію. 1918 року працював у прес–бюро гетьмана Павла Скоропадського. Дійшов вершини своєї громадсько–політичної діяльності, редагуючи в 20–30–х роках XX століття львівський «Літературно–науковий вісник» (згодом — «Вісник»).

На 1913 рік припадає початок широко закроєної політико–ідеологічної та літературної праці Донцова. Коли в липні того року у Львові зібрався Другий всеукраїнський з'їзд студентства (а він збігся з ювілейними урочистостями на честь Івана Франка), Дмитро Донцов виступив з вибуховою доповіддю «Сучасне політичне положення нації і наші завдання». На його пропозицію з'їзд більшістю голосів (при 2 проти) ухвалив резолюцію про самостійну Україну. Це справило на тодішнє громадянство враження надзвичайне. Доповідь було розцінено як першу ластівку самостійницьких прагнень українців у Росії, а самого доповідача — як найрадикальнішого ідеолога політичної самостійності України. Уся російська ліберальна преса накинулася на доповідь Донцова як на програму українського сепаратизму, «мазепинства», а український кадетський публіцист Михайло Могилянський назвав прагнення свідомих українців «безоглядним авантурництвом

Дмитро Донцов.
Дереворит невідомого автора

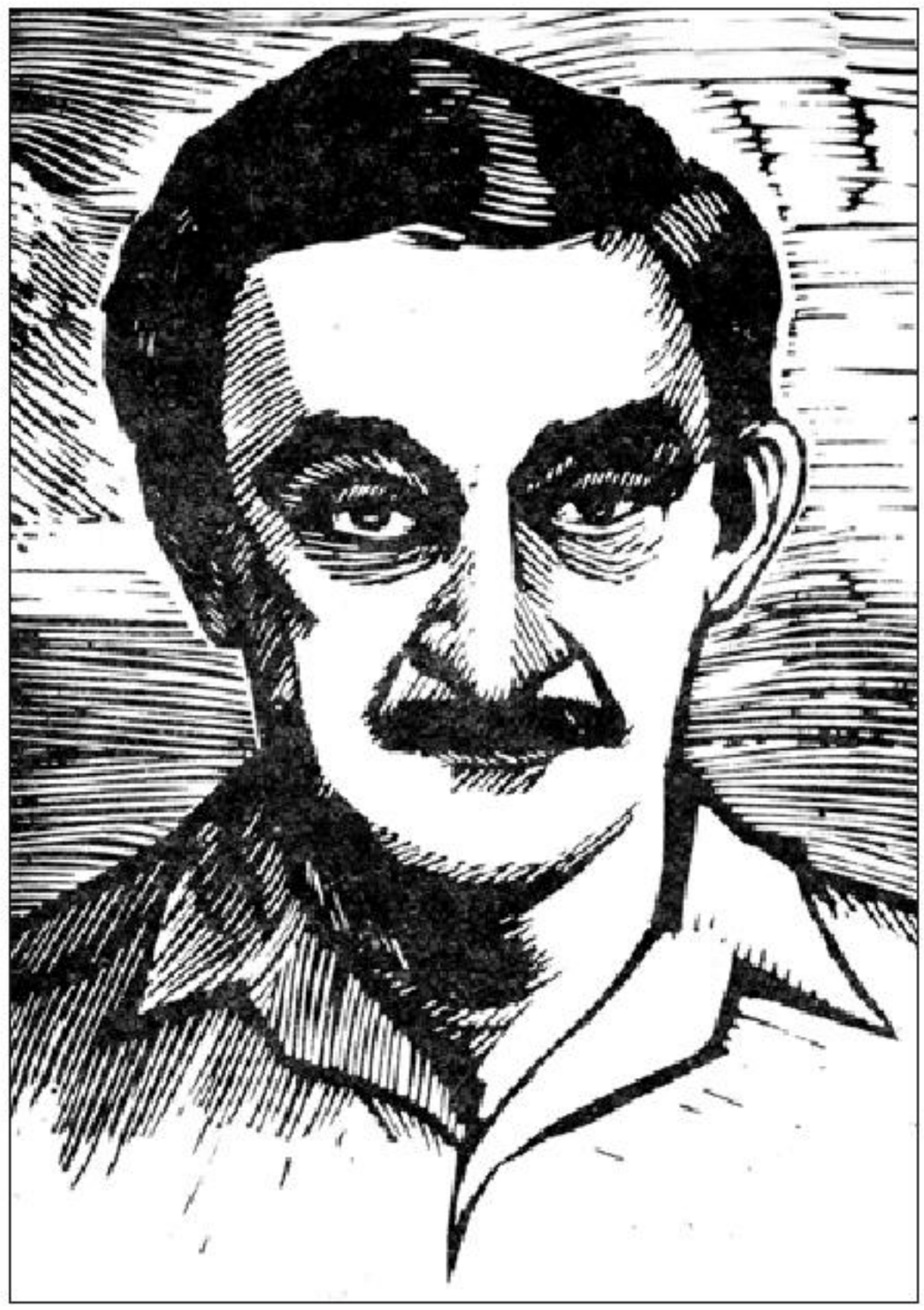

і політичною маячнею». До полеміки втрутився навіть Ленін, випаливши кілька газетних стрілів у бік кадетської і всієї ліберальної преси за те, що вона не визнавала права націй на самовизначення. Щоправда, сам «вождь пролетаріату» трактував це право дуже своєрідно, в істинно більшовицькому дусі: «самоапрєдєлєніє без атдєлєнія».

Того ж таки 1913 року в Києві Донцов видає працю «Модерне москвофільство» — гострий протест проти «національного гермафродитства» української інтеліґенції, її рабського схиляння перед російською культурою. «Взірцем сепаратизму» назвав цю брошуру лідер партії кадетів П.Мілюков.

Наступного року в праці «З приводу одної ереси» Донцов доводить, що український рух відтепер набуває міжнародного значення. Це й підтвердила незабаром перша світова війна. 1915 року Донцов видає в Берліні німецькою мовою книжку «Українська державна ідея і війна з Росією», де знову розвиває ідеологію «мазепинства» та розгортає цілу програму відірвання України од Росії, наголошуючи, що подібні ідеї висував свого часу «залізний канцлер» князь Бісмарк.

Розуміючи актуальність проблеми побудови української держави, Донцов 1917 року друкує у Вінниці «Історію розвитку української державної ідеї», а наступного року — текст своєї лекції «Міжнародне положення України і Росія», брошуру «Енгельс, Маркс і Лассаль про неісторичні нації». 1918 року вийшла у світ його праця «Мазепа і мазепинство», де автор

розглядає гетьмана як вічний образ, безсмертний абсолют, як виразника непоборного національного імперативу, що регулярно постає перед українством. Під цим оглядом дуже цікавими й актуальними, як на сьогодні, є висновки, що їх дійшов Дмитро Донцов у книжці «Похід Карла XII на Україну» (Київ, 1918): «Нині живемо в час ревізії великого історичного процесу, рішеного долею перед 200 літами на користь Росії. Петром започатковане розв'язання східного питання починає хитатися. Цілий комплекс земель, почавши від Фінляндії і прибалтійських країв, через Вільно, Варшаву і Україну, аж до границь Туреччини — знову стає ареною війни, в якій рішається будучність Європи і Росії. Історія (...) знову покликала до життя і дії усі сили, що діяли в часах Північної війни, і рівночасно показала, що тоді побіджені — не мертві, а тодішні побідники — не безсмертні. Удари ззовні і повстання всередині великанської держави — ось ті фактори, що, сподіваємося, нададуть розв'язанню східноєвропейської проблеми інший характер, як то бажали собі Петро I, Микола II, Керенський, Ленін і ціла так звана демократична Росія. Те, що випадково не вдалося в XVIII віці, може вдатися у XX–му».

З 1919 року Донцов живе у Західній Європі, а з 1922 року — у Львові. Публікує праці як суто політичного характеру — «Підстави нашої політики» (Відень, 1921), так і літературно–критичні нариси — «Поетка українського Рисорджименто: Леся Українка» (Львів, 1922), «Криза української літератури» (у «Літературно–науковому віснику», 1923). Уважно стежить за ідейною боротьбою на Великій Україні, підтримує виступи Хвильового і пише з цього приводу, що «єдиний порятунок для України — порвати культурний зв'язок з Росією та піти на виучку до Європи».

Та не тільки Донцов стежить за життям на підрадянській Україні, а й звідти пильнують за ним. Вихід друком його головної праці «Націоналізм» дуже оперативно відкоментувала комуністична преса. П.Юринець у другому числі «Більшовика України» за 1926 рік оцінив цю працю як «новий ідеологічний маніфест українського фашизму». Іронія історії полягає в тому, що ця праця й дотепер зберегла значення ідеологічного

маніфесту. Що ж стосується «українського фашизму» — тут не обійтися простим запереченням чи підтвердженням цього політичного ярлика.

Книжка, що була не лише вислідом бурхливої багатогранної діяльності автора, а й підсумком визвольних змагань українського народу першої чверті XX століття, складається з трьох основних частин [2].

Перша називається «Українське провансальство» і містить нещадну критику «примітивного інтелектуалізму», квієтизму, хуторянства та інших вад, які перешкодили українству ствердити суверенність нації. Тут дісталося всім: і Франкові з Драгомановим, і Тичині з Грушевським та Винниченком, і навіть «засновникові українського буржуазного націоналізму» (як його називала радянська пропаганда) Володимиру Антоновичу.

Частина друга має назву «Чинний націоналізм». Тут викладено суть авторової концепції, зокрема шість засад чи вимог «вольового націоналізму»:

перша засада нової національної ідеї — зміцнювати волю нації до експансії, жадобу панування й підкорення всього чужого: експансія — як мета, боротьба — як засіб;

друга засада — прагнення боротьби й усвідомлення неминучості її;

третя засада — дух романтики, релігійного почування, містичного пориву, ірраціоналізму, яким має бути перейнята національна ідея;

четверта вимога вольового націоналізму — непримиренність, фанатизм, брутальність та аморальність, що беруть до уваги лише інтереси спільноти (нації) — саме це дає національній ідеї таку вибухову силу в історії;

п’ята вимога — право сильних націй організувати й вести інші народи для зміцнення й розвитку людської цивілізації;

шоста вимога — усяка нова ідея, аби здобути собі право на життя, повинна спертися на ініціативну меншість, що уживає творче насильство для суспільного поступу.

Підсумок цієї частини: «Хто не хоче працювати для своїх абстрактних ідеалів, працюватиме «на фараона». Лише ця дилема стоїть перед нами».

Частина третя присвячена синтетичній характеристиці української ідеї, її всеосяжності, винятковості та яскравості. «Коли Україна хоче вийти зі стану провінції, мусить витворити собі, опріч волі до влади, сю велику всеобіймаючу ідею, ідею опанування економічного і політичного нації. Без неї ми все лишимося нацією уярмленою, провінцією, народом, що житиме роздвоєною душею, не в стані витворити збірної волі, народом «конвульсивних вибухів», народом без пафосу, сателітом сильніших, парією, верствою, навіть у себе вдома невільником не лише політичним, але й соціальним, нацією з «анархією доктрин» і з «ослабленням волі»... Поки не виповімо безоглядної війни всім атомістичним та інтернаціональним доктринам, що паношаться у нас, які сковують думку нації та її енергію, які розсаджують всяку збірну національну волю. Такою ідеєю може стати в нас не всесвітянська, ані соціальна, лише тільки національна ідея, що б гляділа в майбутнє і мала відвагу скорити собі свій світ».

Створюючи цю доктрину, осмислюючи історію і сучасність, Дмитро Донцов ішов передусім від європейської, переважно німецької, філософської традиції в річищі дуже популярної тоді «філософії життя», представленої в книжці «Націоналізм» іменами А.Шопенгауера, Ф.–В.Ніцше, О.Шпенґлера, гр. В.фон Кайзерлінґа, Ґ.Зіммеля, В.Дільтея, А.Берґсона. У часі читання цієї праці вражає неосяжна ерудиція автора, а також нехтування чи, точніше, свідоме заперечення специфіки України, етнопсихології українця. Явним є авторове бажання переробити українців, таких, якими витворила їх історія, на кшталт «окцидентальних (західних. — В.В.) народів», за зразком німців чи англійців. Заради справедливості скажемо, що в цьому прагненні Донцов не був самотній. На подібних позиціях стояли Леся Українка і Микола Хвильовий, вважаючи нашим національним нещастям квієтизм, зламання волі до боротьби й перемоги, а також Пантелеймон Куліш з його гнівною інвективою проти українців: «Тупі скопці, казителі природи, серед скарбів землі голота гола! Хіба ж не лучші ‘д вас князь Бісмарк і Лойола?»

Пишучи про цю основоположну працю Донцова, не можна оминути питання про його націоналізм і фашизм. Останнє ви-

дання «Української радянської енциклопедії» вважає найсуттєвішими ознаками українського буржуазного націоналізму «затушовування класових суперечностей, проповідь національної винятковості, розпалювання національної ворожнечі». Який стосунок усе це має до Донцова? А ніякого! Адже він не оминає серйозного аналізу класових інтересів у зіставленні з національними, ніде не схвалює національної винятковості українців, навпаки, останніми словами шпетить занепадницькі риси українства, називаючи їх «кастратством» і «онанізмом». Його мета — бачити українців нормальною європейською нацією. А що стосується національних суперечностей, то новітня історія, зокрема й недавній розпад СРСР чи Югославії, наочно довели, що публіцистам та ідеологам нема потреби розпалювати їх — вони є в суспільстві завжди, і це слід сприймати як природне явище. Отже, Дмитро Донцов, безумовно, був українським націоналістом, але не в тому вузько–примітивному значенні, яке було властиве комуністичній пропаганді.

Чи був Донцов фашистом і як співвідноситься з тією ідеологією його «Націоналізм»? Безумовно, ця книжка належить до минулої страшної епохи — епохи ідеології, причому епохи розквіту саме тоталітарних ідеологій: італійський фашизм, російський комунізм (доктрина Маркса–Леніна–Сталіна), німецький націонал–соціалізм, іспанський фалангізм, ідеологія румунської «Залізної гвардії» та безліч інших «квітів зла» по всьому світу. Відтак Донцов спробував у цьому політичному контексті озброїти українців, дати їм відповідну часові ідеологію, також тоталітарну, таку, яка дала б змогу нації вижити й протистояти натискові тоталітаризму зі сходу і заходу. Для Донцова, до речі, характерна та сама, що й для російських більшовиків, наївна віра у всесильність і спасенність «єдино правильної» ідеології.

Проте в тих страшних обставинах, у які Україну поставило XX століття, це була, напевно–таки, адекватна реакція на виклик Історії. Не випадково в Україні розгорнулася безпрецедентна за масштабами всенародна збройна боротьба проти російсько–комуністичного колоніального режиму. Тут є безсумнівна заслуга Донцова — адже він дав теоретичну зброю для цієї боротьби. І невідомо, чи розпочалося б у нас в 1990–х роках хоч якесь національне відродження, якби

свого часу нарід у Галичині й на Волині не перейнявся мужньою ідеологією Дмитра Донцова.

Після другої світової війни Донцов став свідком морально–політичного краху тоталітарних ідеологій. Він зумів осмислити це явище в публікаціях 1950–х років, таких як «За яку революцію» (1957 р.), «Дві літератури нашої доби» (1958 р.), «Хрестом і мечем» (1967 р.), ставши прихильником західної демократії і християнських цінностей. Його хвилював комплекс проблем, який він сам окреслив як «дух наших традицій», «дух нашої давнини». Відтак у центрі багатьох його роздумів — проблема Києва, «Міста Премудрості Божої», що завжди протистоїть підступам сил хаосу і пітьми. Ці останні роздуми Донцова, на диво актуальні сьогодні, кілька років тому оприлюднив журнал «Пам'ятки України: історія та культура» [3].

І останнє питання: чи належить Дмитро Донцов як ідеолог цілковито минулому, чи хоч трохи — майбутньому? Відповідь дасть лише подальший хід історії, який залежить і від нас.

Примітки:

1. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — Т. 2. — Львів: НТШ, 1993. — С. 575–576.

2. Донцов Д. Націоналізм. — Львів: Вид–во «Нове життя», 1926. — 256 С.

3. Донцов Д. Місто Премудрості Божої. За духову спадщину Києва // Пам'ятки України: історія та культура. — 1997. — №3. — С. 30–35.

«СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ» ЯК ДЖЕРЕЛО ІДЕЙ ДМИТРА ДОНЦОВА.

Політична філософія Дмитра Донцова, відома як «інтегральний націоналізм», справила величезний вплив на українську історію XX століття. Вона була основою ідеології ОУН, вона, певною мірою, лишається ідейним підґрунтям багатьох правих партій і угруповань політичного спектру сучасної України.

Усталилася думка, що світогляд Д.Донцова сформувався під визначальним впливом А.Шопенгауера, німецької «філософії життя» (Ф.Ніцше, О.Шпенґлер, Ґ.Зіммель, В.Дільтей, гр. В.фон Кайзерлінґ), французького інтуїтивізму (А.Берґсон), творів Ж.Сореля, В.Парето, зрештою — політичної філософії Б.Муссоліні. Справді, Донцов часто покликається на цих авторів. Проте мало хто досліджував власне українські джерела його світогляду. А джерела ці сягають найглибших шарів української історії та ментальності.

Сам Донцов глибинні витоки свого наставлення усвідомив досить пізно. Усі його твори 1910–х — 1920–х років переповнені посиланнями на європейських мислителів, «мужню» ідеологію яких він протиставив «кастратству» Драгоманова,

Дмитро Донцов.
Фото 1950-х рр.

Грушевського і Винниченка. Але в кінці 1920–х років настає перелом. У ці роки Донцов усвідомлює, що «мужня ідеологія конкістадорів», народів–володарів насправді криється в глибинах нашої власної історії. Шукання праджерел привели його до «Слова о полку Ігоревім».

В основоположній праці Донцова «Націоналізм» «Слово» згадується лише двічі, зате ж у якому контексті! В основній частині, що називається «Чинний націоналізм», де автор формулює свою концепцію і програму, зазначається, що в міжнаціональнім житті агресія щодо сусідів є водночас найефективнішим способом оборонити свої права. І як приклад автор наводить походи князя Ігоря на Дін, князя Святослава на Константинополь, угоди Хмельницького й Мазепи з європейськими державами про поділ Польщі й Московщини. [1] Отже, події, описані у «Слові», Донцов ставить у ряд переломних моментів української історії. Тема «Слова» виразно звучить в епілозі книжки: «Бо перед кожною нацією є дилема, або перемогти, або згинути. Прекрасно співають англійці «пануй, Британіє, над морями, і ніколи, ніколи британці не будуть рабами»... Або «панування», або «рабство»! Ту ж думку висловив і співець «Слова о полку», коли казав, як «Ігор князь пересів з сідла золотого в сідло невільницьке». Сю мужню нашу, славну ідеологію, ідеологію рас, що радо приймають боротьбу за буття і за щастя перемоги, повинні ми засвоїти наново» [2].

Ґрунтовніше тема «Слова» розроблена в низці літературознавчих праць 1920–х — 1930–х років, об'єднаних у збірці «Дві літератури нашої доби (1–е вид. 1935 р.). Донцов чітко поділяє українське письменство на «літературу вільного духу» (Шевченко, Сковорода, «Слово о полку Ігоревім», «Історія Русів») і «літературу рабської душі» (Драгоманов, Тичина, Рильський). Між цими полюсами не може бути компромісу. На думку Донцова, такий поділ зумовлений не колоніальним статусом України, а чинниками значно глибшими — наявністю двох психологічних типів українця: «Українське підсоння створило, з одного боку, тип степового пірата, наших Кортезів — Ігоря, Бульбу, Ярему (автор має на увазі героїв, відповідно, «Слова о полку Ігоревім», повісті М.Гоголя «Тарас Бульба» та поеми Т.Шевченка «Гайдамаки» — В.В.); з другого — повільного, мов віл, і розмріяного гречкосія, того, що, граючи на бандурі, співає:

Ой не хочу жати,
ой хочу лежати!

Кожний з обох типів склав і свою власну філософію, яка, м.ін., виявляється і в естетиці [3]. Ліберальна інтелігенція, шануючи з цілого «Слова» лише ліричний «Плач Ярославни», не сприймала інше слово — «слово пророка, яке б запалило вогнем вірних, слово, яке б нагадувало Петра Пустельника, що кликав на відвоювання гробу Господнього, слово автора «Пісні о полку Ігоревім», гаряче, хвилююче, що сталило думку, гартувало душу, пружило волю».[4].

Аналізуючи так звану українську радянську літературу, Донцов з тугою згадує часи, коли в Україні «блукали не тіні середньовічних лицарів, а самі лицарі, Тараси Бульби, Мономахи, Ігорі... Коли не ніжноблакитно дрижала перелякана громами революції українська «голуба Савоя», а червленою барвою «Слова о полку Ігоревім», барвою націй володарів, коли нація не потребувала шукати мудрості в східних Аттіл, лише протиставляла їм успішно своїх» [5]. Донцов звертається до сучасників: «Читайте «Слово о полку Ігоревім» про тих войовників, в яких були «луки витягнені, сагайдаки відкриті, шаблі вигострені» і які скакали «наче сірі вовки в полі, добуваючи собі

Перемога русичів над половцями.
Мініатюра з Радзивилівського (Кеніґсберзького) літопису

честі, князеві слави». Читайте про того князя, що хотів «спис надломити край поля половецького… голову свою положити, або шоломом напитися Дону» … Хіба в тих постатях, в мові тій, в тім світогляді не чується здобувчо–хижацького духу білої раси, тої білої раси, яка під Пуатіє, на Каталаунських полях, в наших степах — залізною рукою стримала побідний похід монголів? Хіба це не мова тих конкістадорів, які підбивали континенти? Мова тих, яким належить світ?» [6].

З приводу символіки кольорів «червлений», «кривавий», широко вживаних у «Слові», Донцов слушно зазначає, що вони здавна символізували панування, війну й життєву енергію.

Друга світова війна примусила Донцова знову вдатися до вивчення найглибших шарів української історії. 1943 року виходить у світ книжка «Дух нашої давнини», уся побудована на аналізі княжих і козацьких літописів, красного письменства доби України–Русі й XVI–XVII століть, козацьких дум і «Слова о полку Ігоревім». «Слово» згадується тут кількадесят разів.

Військо князя Ігоря Святославовича захоплює половецькі вежі.
Мініатюра з Радзивилівського літопису

Але тепер воно — вже не збірка ілюстрацій до певних ідеологічних постулатів, а джерело нових ідей, а саме — одвічної ієрархічності, кастового поділу суспільства, елітарності, вічної боротьби народів.

Донцов шкодує, що минулися часи «сірих вовків із «Слова о полку Ігоревім», полемізує з концепцією М.Грушевського про «варварську князівсько–дружинницьку касту крамольників і забіяк», підносячи, на противагу, історичне значення цієї касти, що «захищала суспільство від неволі і наїзду, створила культуру країни і її могутність». Він звеличує культуру лицаря–завойовника, утверджує теорію вічної ненависті й боротьби з кочовим азійським Сходом. За Донцовим, «ідеологи черні» П.Куліш, М.Драгоманов і М.Грушевський не відчували себе нащадками касти володарів, «славних і страшних предків наших», а тому їм чужий був дух і пафос «Слова» [7].

Донцов вимагає чітко розрізняти дві антагоністичні культури в єдиній національній: культуру орачів і культуру воїнів —

Русичі й половці перестрілюються через річку Сюурлій.
Мініатюра з Радзивилівського літопису

національної еліти. Ця остання найповніше втілена у «Слові». «Чи селянська культура не має права на існування? Ніхто їй того заперечувати не буде. Селянська культура може бути по–своєму багата і стародавня, але тим не менше лишиться вона селянською, себто культурою нижчої верстви, яка сама звичайно шукає взірців у культурі панській, а не навпаки. Селянська культура, культура провансальця, гуцула або баска, існувала й існуватиме, але трагедія нашого часу в тім, що наша інтелігенція намагається з культури підрядної класи, з принципів рідного провансальства зробити орієнтаційний або гравітаційний осередок для національної культури взагалі». Далі, слушно покликаючись на близького йому по духу іспанського філософа й культуролога Хосе Ортеґа–і–Ґассета, Донцов висновує: «Культура орачів може бути симпатична й високо моральна, але абсурдно було б робити з неї «формуючу засаду для культури людини взагалі» (Ортеґа). Культура, яка протиставляла св.Софії народні дерев'яні церкви, козацькому бароко — селянські хати, гетьманським килимам — народні, старій князівській чи полковницькій ноші — народну

селянську ношу під назвою «національного костюма», героїчній літературі Прокоповичів і «Слова о полку Ігоревім» — ідилії селянські або утопії Квітки 19 віку чи його наслідувачів 20 віку, — така культура вела б тільки до обниження загального рівня нашого культурного життя. Це було в літературі, в мистецтві, в театрі пристосування до тісного духового одягу і смаку нижчої верстви, на яку орієнтувалася демократична інтелігенція, орієнтація на хохла, який, вступивши на політичну сцену в постаті тої інтелігенції, уперто рішив тим хохлом лишитися» [8].

У розділі «Психологічне обличчя провідної верстви» Донцов до характеристик широко залучає образи «Слова», де всі чесноти аристократії втілено в постатях князів і дружинників: «До таких же хижаків, до сірих вовків рівняє дружинників князя автор «Слова о полку Ігоревім» так само, як історик конкістадорів іспанських пише, що були вони «з породи драпіжних яструбів». Була це окрема, благородна порода людей...» [9]. Слідом за автором «Слова» Донцов уважає, що Київська держава захиталася у своїх основах тоді, як настала мішанина вартостей, коли «стали князі про мале говорити: це велике» і перестали дбати про цілу Руську землю [10].

У наступному розділі «Формотворчі ідеї правлячої верстви» Донцов цитує «Слово» цілими сторінками, аналізуючи образи землі, степу, річки Дону, природи в цілому — бо це відображення світовідчування правлячої еліти, її волі до влади й пошанування сили: «Степ «Слова о полку Ігоревім» — це не розмріяний степ хлібороба з жайворонками і з ясним сонечком, з безхмарним небом, і морем золотої пшениці, розманіжений, приспаний і сонний. Це інший степ, де чутно звіриний свист, де вовки грозять по яругах, де клекотять орли, на кості звірів скликають, де лисиці брешуть на червлені щити, де самі люди не поволі, мов віл, тюпають за плугом, лиш скачуть, як сірі вовки. Це грізний степ, де чорні хмари з моря йдуть, де трепещуть сині молнії, де в напруженні чекають дружинники і вої грому великого. Не прозоро, а мутно в цім степу ріки течуть, не ратаї гомонять, лиш вороння кряче, трупи собі ділячи. Не орачі жнуть в цім степу золоте жито, лиш воїни збирають красні дівки половецькії й оксамити. Це степ

особливих орачів, що замість плуга плугатаря несуть меч оборонця, або наїзника. Снопи ці степовики стелять головами, молотять не ціпами, а списами, на тоці не колосся кладуть, а життя своє, а віють не зерно від полови, а душу від тіла. В їх поезії не про борозни говориться, лиш про яруги, не про рало, а про шаблі і луки. Ніч у цім степу старокнязівськім не співає соловієм, лише стогне грозою, а птаство не колоски видзьобує на ланах, лише очі поляглим у полі (...) Був це трагічний, бо повний небезпек для воїна, степ борців і смерті, не ідилічний степ серпа й коси, як його малює Панас Мирний (...) У степу войовників не чутно пошуму нив, лиш свисти стріл, а жита не цілують вони, лиш часто топчуть кінськими копитами. До Дону біжать вони не води напитися, коні напувати чи коноплі мочити або рибу ловити, лише щоб шоломом його зачерпнути. Поле войовника не тинами, а червленими щитами перегороджено, а мости мостили в нім «узорчі половецькими», а гати гатили дорогими шатами. Це була чорна земля кулями засіяна, не бороною, а білим тілом зволочена, не водою, а кров'ю сполочена, як співається в Думах і в «Слові о полку Ігоревім». В цих обох уявах, в обох картинах степу, таких протилежних і не подібних до себе, відбивається і спосіб життя, і спосіб думання, і мрії і задуми, і цілі й завдання таких різних між собою каст — касти панівної і касти підвладної» [11].

У «Слові» Донцов знаходить ту ж таки антитетичність, властиву і його способові думання. Але в українському історичному контексті середньовіччя, як і в європейському, антитеза вояцької еліти й хліборобського загалу була трохи складніша: «Ідеологи «полежайства» називали цей тип лицаря — кочівником, номадом, протестували проти його «дикунства», протиставляючи йому культурність хлібороба. Антитеза фальшива! Нема двох бігунів: культурний хлібороб і — кочівник козацький. Протиставлення є інше: з одного боку, хлібороб, з другого — татарин, кочівник, що нищить плоди його праці, або московський наїзник, а з третьої — вояк і праводавець, козак, що охороняє хлібороба від руїнників. Очевидно, ні Ігорі, ні Богуни не були хліборобами, вони були такі ж лицарі войовники, як Річард Левине Серце, Ґотфрід Бульонський або Карл Мартель, і коли їх не було, то хлібороби става-

ли або жертвою кочівника, або підпадали в залежність інших лицарів меча« [12].

У висліді своєї ґрунтовної аналізи Донцов підкреслює непроминальне значення таких літературних творів, як «Слово», у творенні національної еліти, у плеканні її панівних інстинктів: «Ця філософія, сформульована в перлинах тодішньої літератури, яка мудрістю своєю перевищує всю мізерію літератури демоліберального століття, тримала в вічній напрузі дух тодішньої еліти, зібрана в різних «Грамотицях», «Поученнях», «Словах», «Ізборниках», «Патериках» в яскраві формули, символи, слова й образи, які були знаряддом масової суґестії і творення національної душі» [13]. До такої літератури, що «горить барвами крові і сталі», він, окрім «Слова», залічує лише козацькі думи й поезію Шевченка — «поезію не плуга, а меча» [14].

Підіб'ємо підсумки.

Дмитро Донцов, не досліджуючи спеціально питання походження та автентичності літературного твору, вважає «Слово» витвором суто українським: «Для нас безсмертне «Слово о полку Ігоревім», а це — твір український, а оспівані в нім діла — вчинені українцями — діла вічної слави».

На його переконання, «Слово» найповніше передає ідеологію давньої української еліти. Ця ідеологія належить до ментальності нордичної раси, до західної європейської цивілізації, яка виразно протиставляється Сходові.

Цю ідеологію прямо успадкувала козацько–старшинська верства і її література XVII–XVIII століть. Між тією ідеологією і світом ідей, «якими живе демократична Україна», — прірва.

Мета і бажання ідеолога й політика Дмитра Донцова — подолати цю прірву, повернувшись до мужньої ідеології предків. У цьому йому вбачається національний порятунок України.

Наостанок слід відзначити, що Донцов не лише вдало використовував «Слово» для ілюстрації основних постулатів ідеології інтегрального націоналізму, але «Словом» переконливо підтвердив закоріненість цієї ідеології в українськім національнім ґрунті [15].

Примітки

1. Донцов Д. Націоналізм. — Львів: Вид–во «Нове життя», 1926. — С. 190.
2. Там само. — С. 255.
3. Донцов Д. Дві літератури нашої доби. — Торонто, 1958. — С. 176.
4. Там само. — С. 40.
5. Там само. — С. 104.
6. Там само. — С. 67.
7. Донцов Д. Дух нашої давнини. — Дрогобич, 1991. — С. 66–68, 89.
8. Там само. — С. 89.
9. Там само. — С. 156.
10. Там само. — С. 167.
11. Там само. — С. 242–244.
12. Там само. — С. 315–316.
13. Там само. — С. 213.
14. Там само. — С. 249–250.
15 Вечерський В.В. «Слово о полку Ігоревім» як джерело інтегрального націоналізму Дмитра Донцова // Пам'ятки України: історія та культура. — 1996. — № 3–4. — С. 130–131.

Зміст

Вступ 3
Храми України 5
Українська еліта 55
Український степ 103
Крим — terra incognita 153
Крим у контексті українського світу 180
Забута столиця України 188
Кому поставлено пам'ятника на Чернечій горі
у Каневі 279
Феномен довгожителя на ниві українського
мистецтвознавства 289
Дмитро Донцов: історія та майбутнє
національної ідеї 320
«Слово о полку Ігоревім» як джерело ідей
Дмитра Донцова 329

Про автора

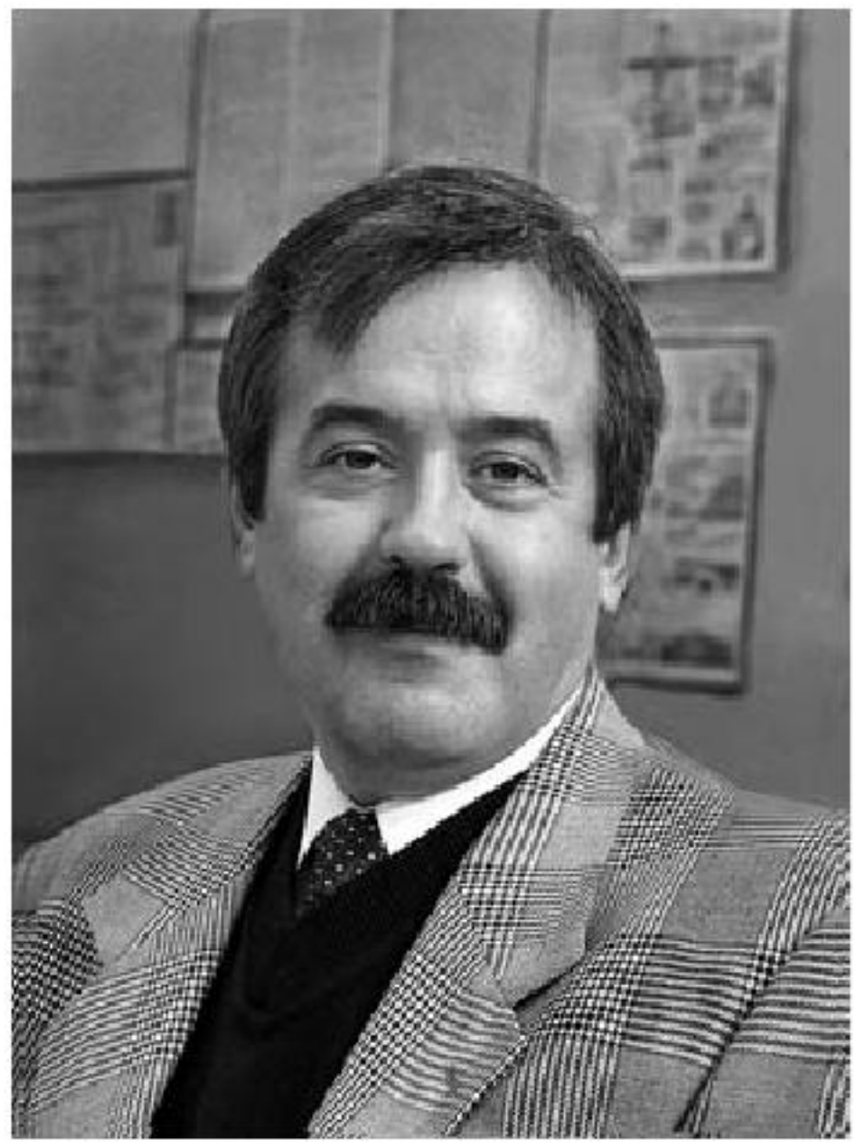

Віктор Васильович Вечерський (1958 р. н.) 1981 р. закінчив архітектурний факультет Київського державного художнього інституту. Працював у Музеї народної архітектури та побуту України, в Науково–дослідному інституті теорії та історії архітектури й містобудування.

Коло професійних інтересів — історія архітектури й містобудування України, охорона нерухомої культурної спадщини. Протягом 1983–1994 рр. вперше провів комплексні історико–містобудівні дослідження, визначив містобудівні параметри охорони нерухомої культурної спадщини 15 історичних міст України. Спричинився до створення державних історико–культурних заповідників у Путивлі і Глухові. Дослідив пам'ятки і написав близько 300 статей до Зводу пам'яток історії та культури України (Чернігівська, Сумська області).

Автор повнометражних документальних фільмів про історичну та культурну спадщину України кінотетралогії «Світ України»: «Храми України», «Українська еліта», «Український степ», «Крим».

Протягом 1994–1995 рр. працював радником Міністра культури України Івана Дзюби, в 1996–2002 рр. — в Державному комітеті будівництва, архітектури та житлової політики України. З 1993 р. був заступником головного редактора, а в 1997–2002 рр. — головним редактором наукового журналу «Пам'ятки України: історія та культура».

Автор понад 400 наукових публікацій, у т. ч. окремих досліджень: «Путивль» (у співавторстві; Київ, 1992); «Историко–архитектурные предпроектные исследования городов Украины» (Москва, 1990), «Храми України» (Київ, 1997); «Софрониевский монастырь» (у співавторстві; Київ, 2001); «Пам'ятки архітектури й містобудування України» (у співавторстві; Київ, 2000); «Історія української архітектури» (у співавторстві; Київ, 2003). Автор трьох наукових монографій: «Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини» (Київ, 2001); «Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України» (Київ, 2002); «Спадщина містобудування України» (Київ, 2003).

Кандидат архітектури, Заслужений працівник культури України, лауреат Державної премії України в галузі архітектури та Премії в галузі містобудування і архітектури ім. І.Моргилевського. Дійсний член Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ICOMOS), член–кореспондент Української академії архітектури.

Інститут проблем сучасного мистецтва
Державна служба охорони культурної спадщини

Науково–популярне видання

Вечерський Віктор Васильович

УКРАЇНСЬКА СПАДЩИНА

Історико–культурологічні ессе

ISBN 966-96284-3-1

Друкується в авторській редакції
Комп'ютерний набір — В.В.Вечерський
Верстка, макет, технічне редагування — О.В.Женжера, Ю.О.Женжера
Обкладинка — О.В.Женжера
Сканування і оброблення ілюстрацій — В.В.Вечерський, А.А.Поліщук, О.В.Женжера

Підписано до друку 2004 р.
Формат 60х84/16
Папір офсетний № 1. Спосіб друку офсетний. Гарнітура Pragmatica
Умовн. друк. арк. 16,64
Обл.–вид. арк. 18,60
Тираж 500 прим.
Зам. №

Видавництво Інституту проблем сучасного мистецтва
Київ, вул.Щорса, 18

Друкарня